

LETO XI

3

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XI. letnik Ljubljana 1963 3. zvezek

Vsebina tretjega zvezka:

- B. Grafenauer: Ljubljana v srednjem veku — Stran 129
F. Gestrin: Oris zgodovine Ljubljane od XVI. do XVIII. stoletja —
Stran 139
J. Gašperšič: Iz vigenjca in fužine v tovarno — Stran 148
I. Zelko: Zemljišče Belmura — Stran 167
J. Jenko: Ob stoletnici koroške železnice — Stran 178
F. Tancik: Ob 150-letnici vojnih operacij 1813—1814 v mejah Ilir-
skih provinc — Stran 185

Na ovitku

Smrečne klavže na Zali nad Idrijo
(Perorisbo po sliki K. Goldensteina izdelal Lado Pirnat)

Ureja uredniški odbor
Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino. Pred-
stavnik dr. Jože Sorn. Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. Uredništvo in uprava
v Ljubljani, Mestni trg 27/III. Tekoči račun pri Narodni banki št. 600-14-608-85 (Ljubljana,
Miklošičeva 8). Letna naročnina 800 din, posamezna številka 300 din.

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XI

1963

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

K A Z A L O

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN ČLANKI

- Bufon Zmago*, Ferdinand Schmidt in slovanski biologi — 60
Gašperšič Jože, Iz vigenjca in fužine v tovarno — 148
Gašperšič Jože, Novo železarjenje v fužinali pod Jelovico v XIX. stoletju in njegov konec — 12
Gestrin Ferdo, Oris zgodovine Ljubljane od XVI. do XVIII. stoletja — 139
Gestrin Ferdo, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od XIII. do konca XVI. stoletja — 73
Gorec Sonja, Je-li ljubljanski zrak škodljiv? — 107
Grafenauer Bogo, Ljubljana v srednjem veku — 129
Grafenauer Bogo, Zgodovina ljubljanskega prostora pred naselitvijo Slovencev — 86
Jenko Jože, Ob stoletnici koroške železnice — 178
Kurent Tine, Modularne mere záplaškega zvonika po Levstiku — 121
Mal Josip, Slika koroškega ustoličenja v london-skem rokopisu — 65
Marušič Branko, Ob stoletnici »Goriškega oglednika« — 101
Kiauta Boštjan, Bakrorezi k Scopolijevi Entomologia carniolica — 57
Ogrin Rafael, Nekdanji Vrhničani — 25
Ogrin Rafael, O Petkovškovi sliki »Beneška kuhinja« — 114
Pahor Miroslav, Predpisi o obrtnikih, prostih poklicih in trgovcih v statutih mesta Trsta — 27
Plesničar-Gec Ljudmila, Bronasta statueta Venere iz emonske insule XXIX — 115
Reisp Branko, Leta 1499 omenjena krajevna imena v Kamniških Alpah — 111
Reisp Branko, Mandelčevi ljubljanski tiski v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani — 51
Slokar Ivan, Prvo otroško zavetišče v Ljubljani — 118
Tancik Ferdinand, Ob 150-letnici vojnih operacij 1813—1814 v mejah Ilirskih provinc — 185
Vilfan Sergij, Blaznik in krajevna zgodovina — 122

- Vilfan Sergij*, K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo — 1
Zelko Ivan, Ime Tótság in sedež belmurskega arhidiakonata — 95
Zelko Ivan, Murska Sobota kot sedež arhidiakonata in cerkvenoupravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku — 58
Zelko Ivan, Zemljišče Belmura — 167

MUZEJSKE NOVICE

- Pavlič Slavica*, Slovenski šolski muzej — 125

ZGODOVINSKO BRANJE

- Brglez Janez*, Ljubljana, podobe iz njene zgodovine — 126
Koželj Ivanka, Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji — 126
Ličan Marina, M. Zadnikar, Hrastovlje — 125
Rozman Franc, Dušan Bole, Razvoj delavskega gibanja do prve svetovne vojne — 127
Rozman Franc, Isabel Barclay, Odkrivanje sveta — 127
Šorn Jože, Milko Štolfa, Med briškimi griči je posijalo sonce — 127
Šorn Jože, Stanko Petelin, Kronika Vojkove brigade — 127
Štukl Franc, Francè Stelè, Crngrob — 124
Žitko Salvator, Ksenija Rozman, Janczova cerkev ob Bohinjskem jezeru — 125

K A Z A L O S L I K

GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

- Hrušica, Cekova hiša — 9
Hrušica, Kosova hiša — 7
Hrušica, pri Micnih — 5
Kamna gorica po Valvasorju — naslovna stran
1. številke
Kropa (ok. 1900) — 14
Kropa, hiše podjetnikov — 153
Kropa, Magušarjeva rojstna hiša — 165
Kropa, nova šola — 149
Kropa, stara šola — 149
Postojna po Valvasorju — 5
Vrhnika, hotel »Črni orel« — 25
Vrhnika, Jelovškova hiša — 25
Vrhnika, Klemenčičeva hiša — 24

TLORISI, NAČRTI, ZEMLJEVIDI

- Kropa, tloris — 149
- Prekmurje, cerkvenoupravna razdelitev v XIV. stoletju — 43
- Prekmurje, zemljiška razdelitev v XIV. stoletju — 46
- Prekmurje med leti 955—1077 — 40
- Srednjeveška Ljubljana, shema razvoja — 137
- Srednjeveška Ljubljana, tloris — 133
- Záplaški zvonik, načrt — 121
- Zemljišče Belmura v XIV. stoletju — 168

OSEBE

- Ažman Anton — 159
- Ažman Janez — 159
- Benka — 153
- Berce Jakob — 157
- Blaznik Ignac — 162
- Debeljak Reza — 156
- Dermota Jože — 159
- Hafner Luka — 153
- Homan Katarina — 158
- Kralj Blaž — 153
- Legat Jurij — 164
- Magušar Jurij — 163
- Pesjak Alojz — 158
- Pibrovec Karel — 21
- Pösendeiner Henrik — 162
- Potočnik J. L. — 20
- Purkyně Jan. Ev. — 63
- Schmidt Ferdinand — 61
- Solar Franjo — 153
- Solar Valentin — 153
- Zarnik Davorin — 150
- Zupan Ivan — 162
- Žmitek Valentin — 160

RUDARSTVO IN FUŽINARSTVO

- Delo v štajerski fužini (XV. stol.) — 15
- Jescnovec, valjavnica — 16
- Kamna gorica, plavž — 18
- Kamna gorica, vigenjci — 152
- Kamna gorica, žebljarski znak — 152
- Kropa, bajer Sp. fužine — 15
- Kropa, Bodlajev vigenjc — 150
- Kropa, dno slovenske peči — 14
- Kropa, fužinica v Poljanki — 18
- Kropa, Hafnerjev vigenjc — 152
- Kropa, jez in rake — 14
- Kropa, maketa vigenjca Vice — 151
- Kropa, shramba za rudo in oglje — 15
- Kropa, spominski kamen (1558) — 15
- Kropa, stiskalnica — 161
- Kropa, tovarna »Plamen« — 164
- Kropa, turbina — 16, 156

- Kropa, vigenjc Nava — 150
- Kropa, žebljari na Zg. bajerju — 151
- Repač, vodno kladivo — naslovna stran 2. številke
- Železniki, maketa vigenjca — 151
- Železniki, plavž — 17
- Železniki, rudni voziček — 17
- Volk ali masa — 14

UMETNOST

- Čevljar, srednjeveška skica — 31
- Grb Nádasdyjevc rodbine — 173
- Grb Széchyjeve rodbine (1676) — 171
- Grb Tratnjakove rodbine (1615) — 169
- Gojitelj ostrig, srednjeveška skica — 35
- Gostilničar, srednjeveška skica — 27
- Kmet, srednjeveška skica — 36
- Kosec, srednjeveška skica — 36
- Kovač, srednjeveška skica — 29
- Kramar, srednjeveška skica — 36
- Kruharica, srednjeveška skica — 31
- Mesar, srednjeveška skica — 27
- Mizar, srednjeveška skica — 30
- Mlinar, srednjeveška skica — 28
- Notar, srednjeveška skica — 34
- Oljar, srednjeveška skica — 28
- Pek, srednjeveška skica — 33
- Prodajalec jestvin, srednjeveška skica — 35
- Ribič, srednjeveška skica — 34
- Solar, srednjeveška skica — 35
- Suknar, srednjeveška skica — 30
- Trgovec, srednjeveška skica — 36
- Zdravnik, srednjeveška skica — 35
- Zidar, srednjeveška skica — 32
- Zlatar, srednjeveška skica — 29

RAZNO

- Bakrotiskana tabela k Scopolijevi Entomologiji — 59
- Čevljarski most v Ljubljani, skica — 155
- Dunajska antropometrika — 121
- Emona, bronasta Venera — 115, 116
- »Goriški oglednik« — 102—105
- Klavže nad Idrijo — naslovna stran 3. številke
- Kropa, pevski zbor žebljarjev — 161
- Kropa, skupina verigarjev — 160
- Kropa, ustanovni zapisnik Zadruga — 154
- Kropa, žebljarska družina — 157
- Murkosoboška cerkev — 96—100
- Naslovna stran Khislovega spisa — 53
- Naslovna stran rudar. reda (1577) — 54
- Naslovna stran Spindlerjevega spisa — 52
- Ustoličenje koroškega vojvode po bernskem rokopisu — 68
- Ustoličenje koroškega vojvode po londonskem rokopisu — 69

LJUBLJANA V SREDNJEM VEKU

BOGO GRAFENAUER

Ta članek je nadaljevanje članka istega pisca, ki je izšel v Kroniki XI/2, 1963, stran 86-94, z naslovom Zgodovina ljubljanskega prostora pred naselitvijo Slovencev.

Uredništvo

VASI V RAVNINI IN NASTANEK ZUPNIJE IN GRADU

Od XVII. stoletja naprej, ko sta začela Schönleben in Valvasor zbirati podatke o zgodovini Ljubljane in njenih prednikov ter jo opisovati, pa vse do polpretekle dobe (Ivan Vrhovec, Joža Rus) zgodovinarji nekako niso mogli verjeti, da bi Ljubljana — potem ko je v obliki Emone enkrat že dobila pomemben položaj v širši okolici — mogla biti odrinjena povsem kot nepomemben prostor v Ljubljanski kotlini. Zgodovinarji XVII. stoletja so si pomagali z izmišljanjem različnih dogodkov, ki so že na prvi pogled povsem nemogoči (kakor opis kuge, ki naj bi leta 1006 pobrala v Ljubljani in bližnjih vaseh okrog 17.000 ljudi), novejši pa so poskušali zapolniti preko poltisočletno vrzel med propadom rimske Emone in prvo omembo »Ljubljane« v XII. stoletju tako, da so z različnimi domnevami, postavljenimi ob splošnem razvoju, poskušali rekonstruirati različne manjkajoče podatke o zgodovini Ljubljane med pozno antiko in visokim srednjim vekom. Proti vsem tem in takšnim domnevam pa je poudaril Anton Melik v svoji historičnogeografski analizi podlag za nastanek srednjeveškega ljubljanskega mesta in njegovega postopnega uveljavljanja, da je s koncem antike »nastopil zopet čas primitivnih razmer«, zaradi tega pa je »nastalo zatišje v ljubljanskem področju, ... potihnil promet na velikih cestah in so bili uničeni temelji za trgovino in gospodarstvo večjih dimenzij«. Rimska cesta je toliko izgubila na pomenu, da so nastajale od Unca mimo stare Vrhnikije prej tiste vasi, ki so od nje nekoliko oddaljene, kakor naselbine neposredno ob cesti. Poglavitne smeri, ki so jih ubirali alpski Slovani pri svojem naseljevanju, so ljubljanski prostor obšle na jugu preko Blok in na severu preko Gorenjskega in hribov med zgornjo Savsko ter Soško dolino. Tudi skromni promet med IX. in XI. stoletjem se je zado-

voljil z raznimi drugimi potmi in celo prvi začetki srednjeveške trgovine — določeni z obveznimi »cestami« v korist določenih mest — so se še izognili Ljubljani skozi Kranj in Kamnik, ki sta bliže središča Ljubljanske kotline in sta se spričo tega povsem prirodno pred močnejšim uveljavljanjem srednjeveškega trgovanja dvigala hitreje kakor Ljubljana. Po njegovem mnenju je bila celo »do kesnega srednjega veka... neposredna okolica sedanje Ljubljane še toliko kot neposeljena«.

Kljub temu, da je z zadnjo trditvijo Melik segel že nekaj predaleč, pa njegove ugotovitve vendar zelo dobro opozarjajo na silno prelomnico v razvoju ljubljanskega prostora med antiko in prvim pojavom Ljubljane. Ljubljanski prostor po propadu Emone in naselitvi Slovanov sprva gotovo ni bil naseljen. Drugače kakor pri Kranju, Bledu, Bohinju, Celju in Ptujem ter še tolikih drugih krajih na Slovenskem je ime Emone utonilo v pozabo. Antičnim ostankom, ki so bili ob poznejši slovenski naselitvi na tem prostoru še vsekakor toliko vidni, da so zbujali pozornost, so nadeli Slovenci nova imena: mestnim ruševinam Gradišče, še vidnim ostankom južnih utrdb Mirje ter delu rimskega grobišča severno od mesta Ajdovščina. Prav ta prostor je bil v prvih stoletjih po naselitvi za poljedelsko naselitev morda manj vabljiv tudi zato, ker so se od konca VI. do konca VIII. stoletja (razen okrog obdobja slovanske plemenske zveze pod Samom, okrog 625 do okrog 660) spuščali tod obrski oddelki po plen proti Italiji; v prvi polovici X. stoletja se je takšen položaj ponovil v obliki madžarskih vpadov v Italijo.

Toda takoj, ko so prenehale takšne izjemne razmere, se prebivalstvo ni več obotavljalo. O naselitvi ožjega prostora ljubljanskega mesta neposredno po uničenju obrske sile priča slovansko grobišče na dvorišču Slovenske akademije znanosti

med Gosposko in Salendrovo ulico iz IX. stoletja (17 grobov). Jože Rus je poskušal postaviti v ta čas tudi postanek prve cerkve (misijonske cerkve kot prednika poznejše šempetrske fare); toda čeprav se je ohranilo nekaj pričevanj o oglejski misijonski akciji v slovenskih pokrajinah v IX. stoletju, mora ostati vsako takšno ugibanje o predniku šempetrske cerkve v tem času skrajno negotovo.

Podroben pretres naselitvene zgodovine na prostoru današnje Ljubljane in njene bližnje okolice (M. Kos) je poleg tega pokazal, da je bila južna stran dolgo neobljudena ali slabo obljudena. To ne velja le za močvirno ozemlje na Barju, marveč prav tako tudi za hribovje med Barjem na zahodu in vrhovi okrog Janč na vzhodu. Nekoliko drugače pa je bilo v ravnini, ki se razprostira od tod proti severu. Tu je bilo vendarle mogoče odkriti nekaj jeder stare kolonizacije (Poljane pod vzhodnim koncem Grajskega hriba, Koseze, Dravlje, nekaj vasi okrog Šentvida, Ježica, Savlje, Črnuče, koseška naselja pod Molnikom, Sostro, Štepanja vas), čeprav so povsod pomešana z mlajšimi naselji. Sploh pa je pol stoletja madžarskih vdorov in prehodov v prvi polovici X. stoletja prav gotovo ta razvoj v marsičem zmotilo, tako da se je mogla začeti nemotena kolonizacijska akcija šele od srede X. stoletja naprej.

In res spadata drugi dve slovanski grobišči, odkriti na prostoru ljubljanskega mesta, že prav v X. stoletje (južno od šempetrske cerkve proti Ljubljani in doslej osamljen grob na Jakopičevem vrtu v jugozahodnem kotu Emone). Novi ustaliti razmer — po vnovičnem razširjenju oblasti nemške srednjeveške države nad južne in vzhodne slovenske pokrajine ter po koncu madžarskih napadov proti zahodu — je sledila torej neposredno nova kolonizacijska aktivnost. V tem pogledu je zlasti pomembno grobišče pri Šempetru. To je namreč prvo pričevanje o kultnem pomenu tega kraja, kjer je na samem med okolšninami vasmí zrasla cerkev sv. Petra, omenjena prvič (po svojem župniku) leta 1163, in sedež izredno obsežne pražupnije, ki je segala spočetka od Javorja pa do Hotedršice.

Začetki šempetrske cerkve so zaviti v temo, vendar pa govori patronat, ki so ga imeli nad njo v začetku XIII. stoletja Spanheimi, in župnijsko zemljiško gospodarstvo nad večjim delom Poljan in Šempetra, da gre za prvotno ustanovo gospodov ljubljanskega gradu. Vsekakor pa je skrbel šem-

petrski župnik za versko življenje na gradu in med njegovimi podložniki (listina 1227); ob ustanovitvi te cerkve so bila torej vaška naselja okrog Šempetra gotovo pomembnejša kakor morebitno ribiško-čolnarsko naselje pod Gradom, če je tedaj sploh že obstajalo.

Postanek župnije je seveda zvezan z začetki trdnjše cerkvene organizacije na oglejskemu patriarhu podrejenem delu slovenskega ozemlja južno od Drave (od konca XI. stoletja dalje), toda središče šempetrske prafare se je prav lahko — kakor drugod — oprlo na starejšo lastniško cerkev gospodov ljubljanskega gradu. Pa tudi tu se začenjajo viri šele sredi XII. stoletja. Leta 1144 srečamo kot grajskega gospoda »Ulrika iz Ljubljane (de Laibach), brata [koroškega] vojvode«, dve leti pozneje pa se navaja kot »Ulrik iz Ljubljane«, imenovane tokrat s slovensko obliko »Luwigana«, ministerial rodbine koroških vojvod, Spanheimov. Ime »Ljubljana« tedaj še ni bilo ime mesta, marveč gradu na Grajskem hribu. Spanheimska posest v bodočem središču kranjske dežele pa ni bila omejena le na grad Ljubljano. Približno tako daleč, kakor je nesel pogled po okoliških hribih, so stali na hribih gradiči, v katerih so živeli spanheimski nesvobodni vitezi: na Jetrbenku (Hertenberg — trdni grad) pri Sv. Katarini, na Goričanah in pri Sori, na Osterbergu (Vzhodni grad) nad Zalogom, Hrušici, Falkenbergu (Sokolji grad) pri Turjaku in na Polhovem Gradcu. Širok okoliš, ki obkroža spanheimski glavni grad (castrum capitale) »Ljubljano«, je pripadal njegovim gospodarjem.

Toda spanheimska posest na Kranjskem in spodnjem Štajerskem ne seže nazaj preko začetka XII. stoletja. Spanheimi, zvest podpornik papeške stranke v silovitem spopadu za investituro (postavitve cerkvenih dostojanstvenikov) med nosilci cesarskega in papeškega dostojanstva na prelomu XI. in XII. stoletja, so izkoristili zmago cerkvene stranke za to, da so si pridobili ob Dravi, Savinji in na Dolenjskem veliko zemljiško posest na škodo enega izmed dotlej najmočnejših plemenitih rodov — Višnjegorskih grofov, ki so podpirali v tej borbi cesarja. Po vsem videzu je torej utemeljena Hauptmannova domneva, da spada med spanheimske pridobitve iz dobe investiturnega boja tudi grad Ljubljana s svojo široko okolico. S tem smo prišli — če ta domneva drži — do začetkov gradu Ljubljane. Višnjegorski grofje so namreč potomci Heminega rodu, čigar ogromna

posest na danes slovenskih tleh — zajemala je skoraj sklenjeno vso Savinjsko krajino, jugovzhodni del Koroške in verjetno Ljubljano z okolico — je nastajala že na prelomu X. in XI. stoletja, neposredno po drugi nemški osvojitvi teh predelov.

Toda medtem ko je bila Ljubljana za Višnjegorske grofe obrobni del sila obsežnih posestev, je postala Spanheimom eno izmed poglavitnih oporišč za njihovo dinastično politiko. Njen cilj je postajala — zlasti v XIII. stoletju — prevlada v zgornjem Posavju, pridružitve deželnega gospostva nad Kranjsko k vojvodski oblasti nad Koroško, ki so jo dosegli leta 1122. Kakor na Koroškem tako so začeli tudi okrog Ljubljane — oprti na svoje ministeriale — z intenzivno kolonizacijo utrjevati svojo oblast in moč. Okrog starejših kolonizacijskih jeder so rasle nove, načrtno urejene vasi, delno pa so se večale tudi stare. Morda je zvezan s to gospodarsko krepitvijo ljubljanskega gospostva Spanheimov tudi nastanek dvora na levi strani Ljubljanice nad Bregom, o katerem prejkone pričajo podzemni silosi za hranjenje žita na dvorišču Slovenske akademije znanosti in umetnosti, izvirajoči iz XI. ali XII. stoletja. Gotovo pa se je hkrati s to kolonizacijsko delavnostjo dograjevala župnijska organizacija s središčem pri šempetrski cerkvi in s krstno cerkvijo sv. Janeza Krstnika (blizu odcepa Vidovdanske od Trubarjeve — prej Šempetrske — ceste); čeprav je omenjena prvič šele leta 1280, spada tudi ona gotovo med najstarejše cerkve na ljubljanskem ozemlju. Povezanost kolonizacijske dejavnosti in cerkvene organizacije se kaže zlasti v vzhodnem delu šempetrske pražupnije: njeno ozemlje je namreč od vseh strani obdalo manjši, prej z dolenske strani naseljeni in župniji v Šmarju pripadajoči okoliš pod Molnikom, obdan z vseh strani s področjem, ki ga je zajela načrtna kolonizacija tega obdobja. Izrazit napredek poljedelske kolonizacije pod vodstvom gradu in morda dvora, dopolnjen s cerkveno organizacijo, je ustvaril prve pogoje za razvoj skromnega tržnega naselja pod Grajskim hribom. Oživljanje trgovine na večje razdalje od preloma XI. in XII. stoletja naprej pa je ustvarilo hkrati z dinastično politiko Spanheimov podlage za nastanek pravega meščanskega naselja na tem prostoru in za njegov dvig na čelo kranjskih mest. Šele s temi spremembami se je moglo začeti premikati gospodarsko težišče ljubljanske kotline od Kranja, kjer je bil od X. stoletja sedež mejnega grofa,

in od Kamnika, ki je bil še v začetku XIII. stoletja sedež na Kranjskem najmočnejše fevdalne rodbine Andechs-Merancev, v Ljubljano.

»TRI MESTA IN IZVRSTEN GRAD NAD NJIMI«

S temi besedami je izrazil srednjeveški opisovavec Ljubljane konec XV. stoletja svoj temeljni vtis o mestu. Tri »mesta« — Stari trg, Novi trg in »Mesto« —, vsako obzidano s svojim obzidjem, pa vendar vsa tri združena s skupno mestno upravo v eno samo celoto. Ta nenavadni položaj skriva tudi še do danes ne povsem razrešeno uganko nastanka Ljubljane v XIII. stol.

Obzidje, ki je delilo Stari trg od Mesta, vsekakor kaže, da se niso dvigali vsi trije mestni deli hkrati. Sodobni viri pa so preskopi, da bi nam jasno pokazali zaporedje njihovega razvoja. Mesto in njegovo obzidje se omenjata prvič v listini o posesti samostana Jurkloštra, ki jo je podaril 13. aprila 1243 vojvoda Bernard samostanu »v Ljubljani znotraj obzidja mesta« (intra murum civitatis); toda lega tega zemljišča je neznana in zato so do danes deljema mnenja, ali je mišljeno obzidje Starega trga ali »Mesta«. Vsaj okrog leta 1260 je bilo gotovo obzidano že tudi »Mesto«, a pred letom 1307 tudi Novi trg na levem bregu Ljubljanice. Tudi če se listina iz leta 1243 ne bi nanašala na Stari trg in čeprav se posebej njegovo obzidje omenja šele pozneje, izpodbija kakršnokoli možnost neposrednega sklepanja o zaporedju razvoja mestnih delov listina iz leta 1344, ki govori o hiši kostanjeviškega samostana »v sprednjem mestu na Starem trgu« oziroma »v starem mestu na Starem trgu«. Izraz »staro mesto« se sicer najbrž res nanaša na vse mesto na desnem bregu Ljubljanice, dovolj pa je, da so šteli že tedaj — sto let potem, ko se Ljubljana prvič omenja kot »civitas« — vanj tudi Stari trg. To je bilo mogoče le tedaj, če je dotlej že dolgo užival vse prilastke mestnega življenja, tudi varnost za mestnim obzidjem.

Odkar so podatki navedenih listin ovrgli izročilo starega zgodovinopisja, da se je najprej razvil v mesto Stari trg, šele v XV. stoletju pa da je dobil obzidje Novi trg in v začetku XVI. stoletja Mesto (ali Mestni trg), so se zgodovinarji oprli pri določanju tega zaporedja predvsem na pričevanje imen navedenih mestnih delov ter na Valvasorjevo sporočilo, da naj bi stala najstarejša ljubljanska mestna hiša na severnem robu Starega trga. Zdelo se je namreč,

da obe ti dve dejstvi vendarle potrjujeta staro izročilo. Vsekakor označuje ime »Stari trg« nasploh — kjer se pojavlja na Slovenskem v bližini mest — tiste kraje, ki so bili središča sejemskega trgovanja pred nastankom sosednega mesta. Prav tako se zdi opravičen sklep, da je mogel dobiti Novi trg svoje ime le dotlej, dokler ni bilo poleg Mesta, kajti sicer bi ga imenovali »Novo mesto« — seveda, če sprejemamo domnevo, da so bile tudi na ta del mesta takoj razširjene pravice meščanskega naselja. Toda proti tej ustaljeni podobi je vstal v zadnjem času S. Vilfan in se ji uprl, sklicujoč se na razporeditev mestnih delov in poti v mesto, zlasti pa na položaj ob tedanjem »Zgornjem« (sedaj Čevljarskem) mostu, kjer so se vsa »tri mesta« povezovala v celoto. Tako bo najbolj prav, če si tudi mi najprej priključimo v spomin podobo srednjeveške Ljubljane in se šele nato vrnemo k njeni zgodovini.

*

»Tri mesta in izvrsten grad nad njimi« — prvi dve »mesti« med gradom in Ljubljano, med seboj ločeni z zidom od gradu na Grajskem hribu pa do Ljubljane južno od Tranče, tretje na levem bregu Ljubljane med reko in vzhodnim obzidjem stare Emone, med Zoisovo cesto in Kongresnim trgom. To je bila podoba, ki je tedaj, ko je bila Ljubljana med XIII. in XVII. stoletjem omejena na tako majhen del svojega sedanjega obsega, naravnost bodla v oči vsakega tujca, ko se ji je še približeval.

»Stari trg« — že ime dokazuje, da gre za najstarejšo obrtniško-trgovsko naselbino na področju srednjeveške Ljubljane — je na jugovzhodni strani varovalo obzidje vzdolž Vožarskega pota med Vodnim stolpom ob Ljubljani in Pisanimi vrati ob koncu Gornjega trga, potegnjeno po pobočju Grajskega hriba do stolpa Padav na njegovem temenu. Na drugo stran je segel Stari trg blizu do Tranče. Vendar je bil sestavljen iz dveh delov: meščansko naselje so sestavljale do začetka XVI. stoletja v bistvu tri ulice — Stari trg, Gornji trg in ulica, ki vodi od tod proti jugu. Ob stiku teh glavnih žil je bilo nekako središče tega dela mesta in v bližini je bila že v XII. stoletju postavljena cerkev sv. Jakoba, znanega v XI. in XII. stoletju tudi pri nas celo po »komposteljskih« romarjih. Sedanji tloris tega dela mesta kaže precej načrtno gradnjo; sledove starega naselja pred ustanovitvijo trga je prejkone izbrisalo pregrajevanje na Šentjakobskem (oz. Levsti-

kovem) trgu ob graditvi jezuitskega kolegija na prelomu XVI. in XVII. stoletja. V obzidje Starega trga pa sta bili zajeti tudi Rožna in Hrenova ulica, ki sta bili do XVI. stoletja del gospostva deželnega kneza (in ljubljanskega mestnega gospoda). Šele leta 1533 sta bili izločeni iz tega gospostva in pridruženi ljubljanskemu sodnemu oblastvu. Stari trg ni imel z mostom urejene zveze z levim bregom Ljubljane.

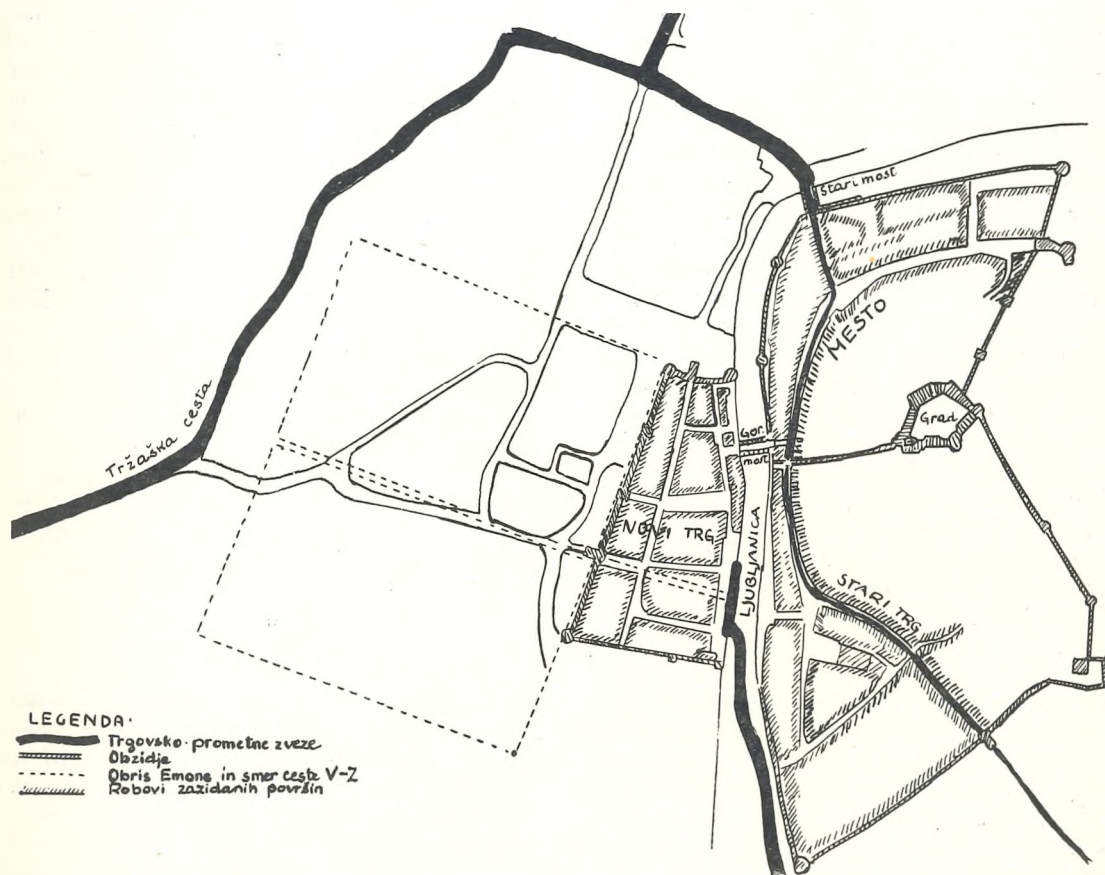
»Mestni trg« oziroma »Mesto« — tudi tako ga listine večkrat imenujejo — se je razprostiral od obzidja južno od Tranče do obzidja, ki je teklo od stolpa ob Ljubljani na vzhodnem delu današnjega Vodnikovega trga do Kloštrskih vrat na koncu Mestnega trga (med Vodnikovim trgom in zahodnim oglom Krekovega trga) in odtod po pobočju hriba do severovzhodne stranice gradu. Njegova osrednja žila je bil Mestni trg, ki je tekkel od Tranče do Kloštrskih vrat, le z hišami oddeljen od vznožja Grajskega hriba, in od katerega so šle prečne uličice proti Ljubljani. Severovzhodni kot Mesta (za cerkvijo sv. Nikolaja in za frančiškanskim samostanom na Vodnikovem trgu) do kraja XV. stoletja ni bil povsem zazidan. Oba mostova, ki sta v srednjem veku v Ljubljani vodila preko Ljubljane, sta izhajala iz Mesta; oba sta stala že leta 1280, ko se most na prostoru današnjega Tromostovja — imenovan Spodnji most ali Špitalski most — imenuje že ob svoji prvi omembi kot »stari most«. Od tod je vodila Špitalska ulica — imenovana tako po srednjeveškem gostincu (zavetišču ali sirotišču, Špitalu) na mestu sedanje Kresije na vzhodni strani ulice ob mostu — na Mestni trg. Medtem ko je služil Špitalski most zunanjemu prometu Mesta, pa je povezoval Zgornji most (sedaj Čevljarski) vsa tri »mesta« med seboj. Zgrajen je bil sicer v neposrednem sosedstvu severnega dela Starega trga, a vendar že iz Mesta preko reke v Novi trg. Ob Mestnem trgu so zgradili ribiči in čolnarji verjetno v XII. ali najpozneje v prvi polovici XIII. stoletja cerkev svojemu zaščitniku, sv. Nikolaju (prvič omenjena 1262), ki je postala pozneje, večkrat pregrajena, stolna cerkev ljubljanske škofije. Tudi Mesto kaže po svojem tlorisu načrtno gradnjo okrog »trga«, le okrog Špitalske ulice — tu je iskati staro ribiško naselje — so se kazali nekateri sledovi nenačrtne gradnje.

»Novi trg« je obdajalo obzidje s treh strani (razen proti reki). Južni del Novega trga je že najmanj leta 1228 pripadal »križnikom«, tj. komendi nemškega viteškega

reda s središčem v Križankah, ki je imela med svojimi podložniki v Ribiški ulici in na Bregu precej čolnarjev in ribičev. Severni del Novega trga (Židovska ulica in Židovska steza) ob Ljubljani je bil kraj, na katerem so se leta 1327 naselili Judje in prebivali tod do svojega izгона leta 1515. Sicer pa se je v Novem trgu zlasti od XV. stoletja naprej naseljevalo plemstvo, tako da se večkrat ta del mesta imenuje kar »plemiški del«. Začetki Novega trga so najbrže res zvezani z dvorom grajskega gospoda, ki je postal pozneje jedro križevniške posesti, temelj tržnega naselja pa je z ene strani pristanišče na Bregu, z druge strani pa »Cesta«, ki je vodila preko emonskih ruševin proti Vrhniku. Tudi Novi trg kaže v vsem svojem tlorisu načrtno gradnjo, v kateri zbuja še posebno pozornost na vsem mestnem področju izjemna dolžina ravne Gosposke ulice, ki se v tem pogledu precej razlikuje od predelov, poseljenih z obrtniki, trgovci in — izven mestnega obzidja — s kmečkim prebivalstvom.

Ceprav so bili zavarovani z obzidjem že v XIII. stoletju vsi trije deli mesta, pa s

tem gradnja obzidja ni bila dokončana in obzidje še daleč ne takšno, kakršno je zagledal pred seboj po koncu teh del potnik v XVI. stoletju. Domneva, da bi na desnem bregu Ljubljanice sprva povezovalo le najbližjo točko na bregu reke z vznožjem Grajskega hriba, je sicer neverjetna, saj potem res ne bi bilo treba zidu med Mestom in Starim trgom podaljševati do gradu. Res pa se je obzidje vzpenjalo po pobočju hriba sprva le do najbližje utrdbe na njegovem temenu in je bil zvezan stolp Padav po obzidju in jarku z gradom šele v drugi polovici XVI. stoletja. Šele v XV. in XVI. stoletju, ko je pritiskala turška nevarnost, pa je bilo zgrajeno obzidje ob Ljubljani ob Starem trgu do začetka obzidja Novega trga na drugi strani reke ter v Mestu od zgornjega mostu do zunanjega mestnega obzidja. Hkrati je bil med Novim in Starim trgom zavarovan dostop po reki z Grabljami, katerih Vodna vrata ob Vodnem stolpu na starotrškem bregu so »ponoči zapirali«. V teh dveh stoletjih so dogradili tudi vrsto posameznih utrdb ob starem obzidju ter zlasti utrjevali tudi mestna vrata.

Srednjeveška Ljubljana. Karta podaja — v glavnem po Kosu, vendar nekoliko shematizirano — razporeditev tistih mestnih predelov, o katerih tu govorimo. Prim. tudi Klemenčev načrt Emone v Zgodovini Ljubljane I, str. 336 (po članku S. Vilfana, Nekaj vprašanj iz zgodovine stare Ljubljane, Kronika IV, 1956, str. 132)

Obzidje Novega trga (čigar sledovi so še danes vidni pri Križankah ter v ploščadi ob Narodni in univerzitetni knjižnici) se glede svojega poteka sicer ni spreminjalo, pač pa so prav na njegovem utrjevanju delali v XV. in XVI. stoletju še več, saj je bil ta del mesta ob sovražnem napadu najbolj izpostavljen. Izza obzidja je vodilo poleg vodne poti po reki pet mestnih vrat: Pisana, Starotrška ali (s stališča Starega trga ali vsega mesta) Zgornja vrata na koncu Gornjega trga; Križniška ali Nemška vrata ob Trgu francoske revolucije; Vicedomska ali Fištamska vrata na severnem koncu Gosposke ulice; Špitalska vrata ob prehodu iz Špitalske ulice na Spodnji most ter Spodnja, Samostanska ali Kloštrska vrata na vzhodnem koncu Mestnega trga. V mestu samem pa so delila Mesto od Starega trga Starotrška ali (s stališča Mesta) Zgornja vrata, podrta šele leta 1599 in zamenjana s poslikanim obokom nad ulico.

Dvom o ustaljenem mnenju, da je treba iskati v Starem trgu ne le prvo tržno naselje srednjeveške Ljubljane, marveč tudi njen prvi obzidani del, se je sprožil že ob nenavadnem dejstvu, da sta oba mostova izven njegovega obzidja in zavarovana z obzidjem domnevno najmlajšega mestnega dela, Mesta. Vilfanova analiza prostora, kjer se vsi trije mestni deli stikajo, pa je spravila staro mnenje še v večjo zagato. Obzidje med Mestom in Starim trgom je namreč gotovo varovalo Mesto proti starotrški strani in ne obratno. Na »mestni« strani so segle hiše skoraj do obzidja ter ga pozneje (ob razširjanju) vključile vase, na starotrški strani pa je bil pred obzidjem prazen prostor (proti Ljubljani do srede, pod hribom pa do konca XVI. stoletja). Listine naravnost govore o »vratih, kjer se gre iz mesta na stari trg« (1327). Neka na novo odkrita listina pa govori o zadnji hiši v Mestu ob obzidju (Stari trg 2) kot o hiši »v Ljubljani nad Gornjimi vrati, kjer se gre ven čez most na Stari trg, pri Komunu ob vodi« (1406). Mesta torej proti starotrški strani ni varovalo le obzidje, marveč v začetku XV. stoletja še vedno tudi jarek pred njim. Poleg tega je Špitalski most brez dvoma dvignil pomen Mesta kot trgovskega središča na čelo vseh mestnih delov, saj je šlo v XVI. stoletju čezenj šestinšestdesetkrat več tovarnega prometa kakor skozi Nemška vrata. Vsekakor torej tudi promet od Trsta ni več uporabljal »Ceste« skozi emonske ruševine, marveč je ruševine obšel ter se spuščal k Ljubljani po predniku današnje Čopove

ulice. Končno je Vilfanova analiza ovrgla tudi zadnje oporišče prednosti Starega trga — na Schönlebnova oprto izročilo, da naj bi stala prva mestna hiša ob obzidju na Starem trgu (št. 4), kjer je bila sredi XVI. stoletja postavljena mestna kruharna. V resnici je bila kruharna pozidana leta 1552 ali 1553 na dotlej očitno nezazidanem »mestnem občinskem zemljišču«, ki ga je uporabljal Frankovič za skladišče apnenca. Prva mestna hiša pa je stala na obokih nad ulico, ki vodi z Mestnega trga na Zgornji most in ki se hkrati s to stavbo skozi stoletja imenuje »Komun« ali »Pod komunom« (prvič 1360, a ime je gotovo mnogo starejše); »Komun« — mestna hiša — je torej prav tam, kjer je Zgornji most povezoval vsa tri »mesta« v celoto. Schönlebnova zmota je toliko lažje razumljiva, ker so do zgraditve kruharne res prodajali kruh pod komunom ter je ob kakem takšnem sporočilu lahko pomešal staro mestno hišo s kruharno.

Večina značilnosti tega »mesta treh mest« je od XVII. stoletja naprej izginila hkrati z mestnim obzidjem, podr tim konec XVIII. stoletja. Pa vendar ne toliko, da se ta mali del sodobne Ljubljane ne bi razlikoval od vsega ostalega mesta. Le tu so ulice tako ozke in izkoriščajo hiše, pogname navzgor, vsak razpoložljivi prostor. Tukajšnje vijugaste in prelomljene ulice se tudi v tem pogledu ločijo od ravnih in širših cest v novejših mestnih delih, nosijo pa tudi stara zgodovinska imena (npr. Židovska steza, Ribiška ulica, Vožarski pot itd.). Na zavoju iz Starega trga na Gornji trg so celo hiše kakor v srednjeveških mestih obrnjene na cesto z zatrepji in ne s pročeljem. Ponekod kažejo svojo starost tudi mogočni pritlični oboki, pod katerimi so bile trgovine, in sem ter tja tudi še ostanki kamnitih notranjih vrat in celo gotških pomolov na fasadah in vogalih hiš. Po tem ogledu »treh mest« pa se vrnimo vnovič k njihovemu postanku in zgodovini.

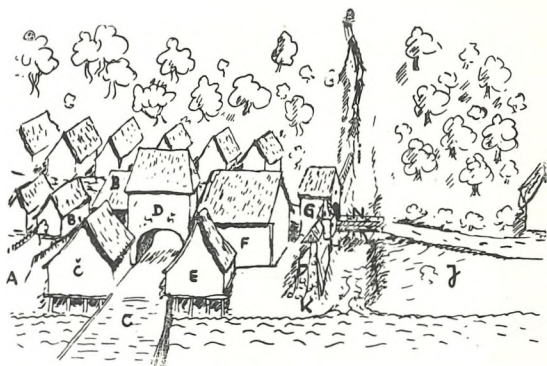
*

Na prelomu XI. in XII. stoletja je nastalo daleč tam na severnem delu tedanjega slovenskega ozemlja, v Brežah (Friesach) na Koroškem, prvo mesto kot znak, da je začela tudi slovenske dežele zajemati nova družbena delitev dela. Trgovina in obrt sta iskali svoja središča, ločena od pridvornega gospodarstva zemljiških gospodov in kmečkega življenja na vasi. Že kmalu pa so se

meščanske naselbine pokazale tudi kot pomembna oporišča oblasti mestnih gospodov, tako da je njihova rast tesno povezana tudi z borbo velikih dinastičnih družin za oblast v raznih deželah ali za zaokrožitev dinastične posesti.

Spanheimski grad na griču in dvor s pridvornim naseljem podložnih ribičev na Bregu, ribiško obrtniška naselbina nekje na poznejšem Starem trgu ter morda že tudi ribiška naselbina okrog poznejšega Špitalskega mostu, tako je mogoče misliti na področje poznejšega srednjeveškega ljubljanskega mesta v tem času. Počasi je segal novi gospodarski razvoj proti jugu ter zanj na prelomu XII. in XIII. stoletja tudi Kranjsko. Stari trg pod Gradom, oprt na stik »Ceste« prek nekdanje Emone s cesto proti Dolenjskemu, je kot prvo naselbinsko jedro na ozemlju Ljubljane dobil v tem času pravico do tedenskega sejma in s tem vsekakor tudi značaj meščanskega naselja. »Cesta« z zahoda in pristanišče na Bregu pa sta gotovo — po Valvasorju že okrog 1200 — postavila nasproti Staremu trgu kot tekmece Novi trg, kjer so bili že najmanj leta 1228 nastanjeni križniki. Ti tudi sami niso bili brez smisla za trgovanje ter so si leta 1237 dobili privilegij nemškega cesarja za svobodno prevažanje hrane in drugih stvari brez mitnine in colnine.

V prvi polovici XIII. stoletja je začela v slovenskih pokrajinah naraščati tudi trgovina na dolge razdalje; šele odtlej so začeli kovati tudi večje denarne enote (šiling in groš). Hkrati pa se prav tedaj začela uveljavljati smotrna težnja Spanheimov, da bi razširili oblast tudi nad Kranjsko. Vlado tedanjega koroškega vojvode Bernarda Spanheimskega izpolnjuje že doma borba za mesta in posebej za prehode preko Drave po mostovih. Prav takšen način borbe za večjo veljavo je uporabil tudi pri Ljubljani. Z njim se sklada tako zgraditev Spodnjega (Špitalskega) mostu kakor tudi ustanovitev Mesta, ki je poleg sejemskih pravic dobilo tudi — kot prvi del Ljubljane — mestno obzidje. Most je pritegnil tudi promet, ki je teklen dotlej preko Ljubljanice med Novim in Starim trgov. To se je zgodilo vsaj pred letom 1243, ko se prvič omenja Ljubljana kot mesto z obzidjem. Označbe na novcih, ki so jih kovali v ljubljanski spanheimski kovnici, pa dopuščajo domnevo, da so bile Mestu podeljene mestne pravice že ob Bernardovem obisku Kranjskega leta 1220. Vsekakor iste težnje se izražajo tudi v dograjevanju gradu na Grajskem hribu, kjer

Skica položaja pri Čevljarskem mostu okoli 14. stoletja
(Iz: S. Vilfan, Nekaj vprašanj..., Kronika IV, 1956, str. 143)

se leta 1220 prvič omenja »palatium«, posebni gospodovi stanovanjski prostori.

Vendar Mesto po svojih pravicah ni dolgo ostalo izjema med sestavnimi deli srednjeveške Ljubljane. Najkasneje do leta 1280 (prejkone še pred koncem spanheimske oblasti, tj. pred letom 1269) so bile mestne pravice razširjene na oba dotedanja »trga« in sta dobila tudi prvo obzidje, Stari trg najbrže celo pred Novim, saj so ga šteli k »staremu mestu«. Leta 1280 je namreč stal že mlajši, Zgornji most, ki ni bil utrjen kakor Špitalski; varovale so ga torej že prve utrdbe Novega trga, saj bi sicer vse mestno obzidje med gradom in reko izgubilo svoj pomen. Tako dograjeno mesto je doživelo že leta 1270 tudi svojo prvo težko preskušnjo, ko ga je oblegel in zavzel — hkrati z drugo dediščino po Ulriku Spanheimskem — Otakar II. Přemysl.

Najstarejši mestni privilegiji, podeljeni ustno, nam niso znani. Jedro meščanstva so sestavljali osebno svobodni trgovci in obrtniki. Vendar so pravi meščani med njimi le tisti, ki so dobili po meščanskem pravu v posest del mestnega zemljišča. Z njim ni zvezano — kakor pri dodelitvi kmečke posesti — osebno podložništvo, marveč le dolžnost, da meščan izpolnjuje posebne meščanske obveznosti (pomoč pri utrjevanju mesta, straženje obzidja in plačevanje davkov). Mestna samouprava je bila tedaj še v svojih začetkih. Mestni gospod je imenoval mestnega sodnika kot svojega uradnika, nasproti njemu pa stoji kot mestni organ zbor vseh pravih meščanov (tj. posestnikov delov mestnega zemljišča). Za opravljanje vojaških ali upravnih vodilnih služb v Ljubljani so uporabljali Spanheimi predvsem ministeriale in viteze iz različnih koroških družin (iz Kraigha, Nussberga, Krnosa), ki so hkrati prvi po imenu znani »Ljubljančani«. Nekateri med njimi — tako Giselbert iz rodu Krnošanov — so začetniki

prvih najuglednejših ljubljanskih meščanskih družin. V mestu so se pa ustaljevali tudi prebivavci druge vrste, ki so jim morali dolžnosti do mesta in njegove obrambe posebej določati. Poleg križnikov so bili vsaj do leta 1242 naseljeni tu frančiškani s samostanom ob mestnem obzidju na Vodnikovem trgu, posest v okviru mestnega obzidja pa so si zagotovili tudi že prvi drugi samostani (Jurklošter, Gornji grad) in tudi prvi posvetni fevdalci. Prvotna tekma okrog usmerjenosti trgovine po nekdanji »Cesti« ali na Špitalski most pa se izraža tudi v zgraditvi obeh gostincev — križniškega špitala z Marijino cerkvijo »v Gradišču« pred Nemškimi vrati (omenjen prvič 1282) in špitala v Mestu ob mostu (prvič omenjen 1326).

Jasnejša pa postaja podoba o razvoju Ljubljane po propadu spanheimske oblasti. Obenem z oblastjo nad Kranjsko deželo je prehajala tudi oblast ljubljanskega mestnega gospoda po letu 1269 najprej v roke Otakarja III. Přemysla, češkega kralja, nato tirolske veje goriških grofov, dokler ni po letu 1335 ostala za dolga stoletja Habsburžanom. Pomen Ljubljane je do konca spanheimske oblasti močno zrasel tudi zato, ker postaja Ljubljana glavno mesto nove »dežele« — na gradu nad mestom ali v mestu je prebival deželni glavar, v XV. stoletju pa so začeli nastajati v Ljubljani tudi novi organi deželne uprave.

Mestna samouprava dobiva počasi jasnejše poteze. V njeni prvotni obliki se kažejo — tudi v imenu »Komun« za zbirališče občine meščanov — sprva nekateri primorski vplivi, morda zvezani tudi z dotokom prebivalstva iz Primorja in Furlanije, okrepljenega posebej od zadnjih desetletij XIII. stoletja naprej. Sprva je bilo v Ljubljani — še v začetku XIV. stoletja — hkrati po več mestnih sodnikov, ki jih je imenoval mestni gospod. Pod Habsburžani pa se je število skrčilo na enega in ta je postal — voljen od občine meščanov in le potrjen od mestnega gospoda — najvažnejši izvršni organ mestne samouprave. Še kot imenovani sodnik ima pravico tudi do krvnega in ne le do nižjega sodstva (prvič omenjeno 1267). V drugi polovici XIV. stoletja se je razvil kot poseben mestni upravni organ mestni (notranji) svet z 12 člani (prvič 1370), ki jih je volila sprva občina meščanov, od leta 1470 dalje pa sto »imenovanih«, ki so z imenom »občina« — izvoljeni od meščanov — prevzeli glede volitev pravice prejšnje občine vseh meščanov. Med notranjim svetom in »občino« pa je stal še

štiriindvajsetčlanski zunanji mestni svet. Odločilno vlogo v mestni upravi ima poleg mestnega sodnika še notranji mestni svet in pozneje tudi še mestni župan (1504). Nadzorstvo nad mestno samoupravo je v rokah deželnoknežjega vicedoma, ki zastopa koristi deželnega kneza, zakaj tudi Ljubljana šteje k deželnoknežji imovini. Namen te razčlenjenosti mestne uprave po različnih svetih je bil brez dvoma odvzeti širšemu krogu meščanstva vsak vpliv na mestno samoupravo. »Volitve« teh članov namreč niso bile volitve ožje korporacije po širši, marveč je imela širša korporacija le pravico, da je odpoklicala iz ožje vsako leto določeno število njenih članov. Na mesto odpoklicanih pa je volila svoje nove člane potem ožja korporacija sama, čeprav le iz vrst najbližje širše korporacije. Ta dovolj zamotani sistem volitev je omogočil trgovcem, da postajajo v mestni samoupravi čedalje bolj odločilni sloj, medtem ko so obrtniki manj ugledni del meščanstva. V okviru mesta je spadalo pod mestno samoupravo le meščansko zemljišče, tj. tisto, ki ni bilo s podelitvijo posebnih privilegijev izvzeto od meščanskih dolžnosti; navzven se je kazalo meščansko zemljišče po plačevanju posebnega meščanskega davka, imenovanega »patidenk«. Sodne pravice mestnega sodnika pa so se razprostirale na mestno pomirje, ki je segalo tudi preko mestnega obzidja od Spodnje Šiške in vrha Rožnika do Rakovnika in od Glinca do Soteske pod Golovcem. Vendar pa prebivalci na mestnem pomirju izven obzidja niso uživali meščanskih svoboščin. Bili so delno obrtniki in delno poljedelci; zlasti nad zadnjimi poskuša zahodno in severno od mesta precej na široko razširjati svojo zemljiško posest križniški red.

V drugem obdobju srednjeveškega razvoja Ljubljane, odkar dobi pod konec spanheimskega gospostva svoje temeljne poteze pa do začetka XV. stoletja, se je mesto močno okrepilo in dobilo svoje značilne poteze tudi v gospodarskem življenju. »Svoboda«, ki si jo je pridobil z bivanjem v mestu tudi podložnik, če ga pred potekom leta dni zemljiški gospod ni zahteval od mesta nazaj, je vabila vanj tudi okoliško prebivalstvo. Res je najmočnejši vir za rast mestnega prebivalstva priliv domačega prebivalstva. Jezikovna pripadnost in zgodovinski podatki kažejo, da prihaja največ domačinov v Ljubljano iz široke severne in zahodne okolice, precej več kakor z juga, kjer se Barje in hribi proti Dolenjskemu še vedno uveljavljajo kot nekaka

zapornica. Ne le med obrtniki, marveč tudi med navadnimi trgovci je bil zastopan slovenski živelj mnogo močnejše, kakor je mislilo nekdanje naše zgodovinarje zaradi pomembnih oblik imen in mestnih ulic v nemško pisanih listinah; listine in akti iz primorskih in italijanskih mest uporabljajo v večji meri slovenska kakor nemška imena.

Najpomembnejše so sicer med meščanstvom res družine, ki so še vedno doseljene in pripadajo pomembnim trgovskim in bankirskim združbam, vendar prihajajo na prelomu XIII. in XIV. stoletja bolj iz Italije kakor s severa. Najpomembnejša taka družina so bili Porgerji (prvič 1280, izginejo v začetku XV. stoletja), poleg njih še Frankoti ali Frankuti ter »Oglejci« (Agler, Agleier). To so bile bogate družine, ki so si pridobile pravico opravljati posle srednjeveškega bankirstva (posojanje denarja proti zastavi ali proti obrestim, menjavanje novcev), v zakup pa so jemale tudi carine in mitnice deželnega kneza. Toda tudi med najuglednejše družine so prodrli nekateri domačini, ki so prešli iz vrst nižjega plemstva med meščane — tako Podlogarji in Kolenci (oboje okrog 1300). Mestni »patriciat« v pravem smislu se sicer v Ljubljani ni nikdar razvil, vsekakor pa sta položaj in veljava teh družin zelo blizu temu, kar vidimo ob razvitem patriciatu pri patricijskih družinah. Veljava teh družin nedvomno presega veljavo majhnega podeželskega plemstva, tako da nastajajo med tema dvema slojema tudi družinske vezi. Vendar pa te družine delujejo v Ljubljani navadno krajši čas in njihova gospodarska moč se je preveč menjavala. Velik del njihovih bankirskih poslov pa so prevzeli poleg tega Židje, ki so se leta 1327 začeli naseljevati v Ljubljani.

V tem obdobju se razvijajo pol obrtniška in pol poljedelska naselja tudi zunaj mestnega obzidja, tako na Prulah, v križanskem Krakovem, v Gradišču na prostoru stare Emone, pred Špitalskim mostom (tu je bil samostan avguštincev s cerkvijo sv. Martina) in od tod ob Trubarjevi (Šempetrski) cesti proti župnijski cerkvi (Šentjanžovo predmestje okrog cerkve Janeza Krstnika) ter končno vzhodno od Mesta na Zgornjih Poljanah. Pri Spodnjih Poljanah, pri Šentjanžu, v Blatni vasi (Kolodvorska ulica med Tavčarjevo in Slomškovo), v Šiški, ob Gradaščici in na Mirju pa so se širila že tudi najbližja prava kmečka naselja.

Pomembne pa so bile tudi spremembe znotraj mestnega obzidja. Proti koncu XIV.

Shematični pregled razvoja srednjeveškega mesta Ljubljane

A) Po dosedanjem mnenju:

I. Prvo mesto: II. Stari in Novi trg: III. Tri mesta.

B) Po mnenju, ki je utemeljeno v tej razpravi.

Slika je vzeta iz razprave S. Vilfausa, Nekaj vprašanj ..., Kronika IV, 1956, str. 145

stoletja — ko je nastal prvi mestni svet — je bila nad Komunom zgrajena prva ljubljanska mestna hiša; nova mestna hiša na prostoru sedanjega Magistrata jo je zamenjala proti koncu XV. stoletja (po Schönlebnu leta 1484, v virih prvič z gotovostjo omenjena leta 1504). V raznih delih mesta si pridobivajo posest poleg meščanov tudi razni samostani (Stična, Kostanjevica, Bistra) in tudi posvetni fevdalci.

Po številu najmočnejši sloj mestnega prebivalstva pa so seveda obrtniki. Posebna gospodarska značilnost mesta je, da je središče obrti in trgovine. Toda dotlej sta živeli obrt in trgovina — čeprav v skromnem obsegu — tudi na podeželju. Gospodarska zamisel srednjeveškega mestnega gospodarstva pa sloni na zahtevi po strogi ločitvi dela med mestom in podeželjem. Obrt in trgovina kot opravek meščanstva, poljedelstvo kot maloga vaškega prebivalstva ter tedenski in letni sejmi v mestih in trgih kot sredstvo za medsebojno zamenjavo teh proizvodov meščanskih in podeželskih naselij — to je bistvo ureditve, za katero so se začeli od srede XIV. stoletja z vse večjo silo boriti hkrati z drugimi kranjskimi mesti tudi meščani Ljubljane. Zahtevajo odstranitev podeželskega trgovanja v plemiških in kmečkih rokah ter odpravo podeželskih obrtnikov v razdalji ene milje (4 in pol kilometra) od mesta na vse strani. Včasih sežejo pri tej zahtevi tudi dalj, sklicujoč se na pusto Barje, češ da je treba zaradi njega razširiti mestno gospodarsko zaledje na drugi strani (od Guncelj pri

Šentvidu na Gameljne, Črnuče, Nadgorico, Dragomelj, Pšato, Beričevo, Sostro, Javor, Šmarje, Pijavo gorico, Ig, Notranje gorice, Log, Sv. Peter pod Polhovim Gradcem, Jetrbenk do Guncelj — zahteva leta 1550). Pri tem pa niso naleteli le na odpor kmečkega prebivalstva, marveč tudi plemstva — delno je trgovalo kar samo, pa tudi za vprašanje gospodarske moči vaščanov ni bilo neobčutljivo, saj je premožnejši kmet mogel plačevati več dajatev kakor revnejši. Že leta 1360 se pojavi prvič spor okrog podeželskega trgovanja ter se nekaj pozneje dopolni še s sporom okrog podeželske obrti. Vendar ta spor, ki je dosegel posebej velik obseg v XVI. in XVII. stoletju, nikdar ni bil rešen v smislu meščanskih zahtev ter je gotovo prav to eden med pomembnimi vzroki, ki so od XV. do XVIII. stoletja znatno zavirali močnejši razvoj Ljubljane in — z druge strani — podpirali tudi v mestu samem povezavo meščanskega dela s poljedelstvom v mestni okolici.

V prvi polovici XV. stoletja se je sicer Ljubljana še krepko razvijala. Nastanek prvih šestih mestnih cehov (krojaškega, čevlarskega, krznarskega, mesarskega, čolnarskega in kovaškega) od srede XIV. do začetka XVI. stoletja sicer že priča o potrebi, da se preprečijo po tedanjem naziranju nepošteni načini medsebojnega tekmovalstva in hkrati zagotovi potrebna kakovost izdelkov. Zadrega za delo v XV. stoletju ni še mogla biti preveč velika, zakaj nobeno med ohranjenimi tedanjimi cehovskimi pismi ni določalo najvišjega dovoljenega števila mojstrov za določeno obrt. Omejevanje je bilo torej le posredno s pomočjo strogih predpisov o pridobitvi mojstrstva.

Na široko pa je segla v tem času ljubljanska trgovina. Tedaj je Ljubljana po davčni moči presegala Gradec in Dunajsko Novo mesto, medtem ko se manjša mesta na Slovenskem (Maribor, Celovec, Kamnik, Kranj itd.) z njo niti od daleč ne morejo primerjati. Leta 1418 so si pridobili ljubljanski trgovci tudi prostor v Fondacu v Benetkah, najpomembnejšem tedanjem trgovskem središču ob Sredozemskem morju. Trgovina s kožami, krznarstvo, trgovina z železom pa tudi z žitom so bile poglavitne meščanske gospodarske veje, čeprav je trgovina z žitom in soljo ter živino ostala v večji meri v rokah podeželskega prebivalstva.

Toda sredi XV. stoletja se je zgodovina ljubljanskega mesta vnovič obrnila. Velika

denarna kriza sredi stoletja — proti koncu petdesetih let se je zmanjšala vrednost denarja zaradi finančnih manipulacij deželnega kneza in cesarja Friderika III. za nekaj časa na dvanajstino prejšnje vrednosti — je začasno zelo zmanjšala vrednost denarnega premoženja ter za nekaj let trgovanje pritisknila močno ob tla. To priložnost so uporabile trgovske družbe iz južnonemških mest, da so precej na široko posegle v trgovanje po slovenskih pokrajinah in s tem seveda zmanjšale gospodarske možnosti domačinov. Odtlej se neprestano ponavljajo pritožbe kranjskih mest in posebej Ljubljane proti njihovim predstavnikom.

Že v začetku XV. stoletja pa se je pokazala prvič tudi turška nevarnost. Že leta 1416 je spričo nje ukazal deželni knez, da je treba popraviti in izpopolniti mestne utrdbe. Ti ukazi so se ponavljali zlasti pogosto od leta 1469 naprej, ko so za nekaj desetletij Turki vpadali na Kranjsko vsako leto enkrat ali večkrat. Od srede XV. pa do srede XVI. stoletja je bilo izpopolnjeno mestno obzidje do svoje končne podobe. Hkrati so porušili cerkve in hiše pred mestnim obzidjem (tudi samostan avguštincev, cerkev v Gradišču ter v Šentjanskem predmestju), da ne bi mogli Turki ob napadu na mesto uporabljati teh stavb.

Ljubljana postaja v drugi polovici XV. stoletja tudi vse izrazitejše središče Kranjske dežele. Sredi stoletja si jo je izbral za sedež namestnik oglejskega patriarha, leta 1461 pa je postala sedež ljubljanske škofije, ki je bila tedaj ustanovljena. Cerkev sv. Nikolaja — nekoliko prezidana — je postala stolnica in v naslednjih desetletjih je prostor okrog nje z zgraditvijo škofove prestolnice ter z zamenjavo ribiškega naselja s kanoniškimi hišami precej spremenil svojo podobo.

Na Novem trgu je zrasla vicedomska palača ali fištamija (na mestu glavnega poslopja Univerze) kot sedež namestnika deželnega kneza na Kranjskem (prvič omenjena 1478). Pa tudi deželni stanovi, katerih nepremična posest se omenja na Novem trgu prvič 1467, so si ob prelomu XV. in XVI. stoletja zgradili kot sedež stanovske deželne uprave svojo hišo, Lontovž (na prostoru hiše sedanje Slovenske akademije znanosti). Tako se še bolj začne, zlasti v tem delu mesta, množiti plemiška posest in nastajajo nove zgradbe kot sedeži posameznih plemiških družin. Toda v mesto se zateka poleg doseljenih tujcev tudi domače podeželsko prebivalstvo. S posebnimi privilegiji pospešuje to doseljevanje tudi de-

želni knez in začasno odpravlja določbo, da si more pridobiti doseljenec svobodo šele po enem letu življenja v mestu, ker želi povečati mestno obrambno sposobnost proti turškim napadom.

Slika srednjeveške Ljubljane pa se je spreminjala ob prelomu XV. in XVI. stoletja tudi sicer zaradi živahne gradnje znotraj obzidja. V predmestjih podrti cerkve so nadomeščale nove v okviru mestnih zidov, pa tudi starejše cerkve so prezidovali in dopolnjevali. Tako v mnogočem spremenjeno mesto so zajele v XVI. stoletju

tudi velike spremembe v njegovem notranjem življenju in gospodarskem razvoju.

OPOMBA

Avtor Bogo Grafenauer je že leta 1962 napisal članek o srednjeveški Ljubljani in njeni predzgodovini za brošuro »Ljubljana, podobe iz njene zgodovine«, Ljubljana 1962 (redaktor Mestni arhiv ljubljanski, založnik »Kronika«). V dogovoru z Mestnim arhivom smo objavili Grafenauerjev članek v dveh delih in z dvema različnima naslovoma v prejšnji in sedanjí številki Kronike.

ORIS ZGODOVINE LJUBLJANE OD XVI. DO XVIII. STOLETJA

FERDO GESTRIN

UVELJAVLJANJE ZGODNJEGA KAPITALIZMA V LJUBLJANI

Proti koncu XV. in v XVI. stoletju ugotavljamo na slovenskih tleh odločnejši premik v smeri zgodnjega kapitalizma v proizvodnji in trgovini. Toda za Ljubljano kakor tudi za druga mesta je značilno, da so kljub včasih sorazmerno veliki akumulaciji trgovskega kapitala ostajala predvsem središča trgovine in cehovske obrti. Meščani v njih niso prehajali v necehovsko in neagrarno proizvodnjo v tolikšni meri, kakor bi po svoji denarni moči mogli. Vendar so nastajale tedaj prve manufakture, vezane na železarstvo, in so se razvijali založniški odnosi v rudarstvu in fužinarstvu ter nekaterih panogah proizvodnje, ki so služile izvozu. V Fužinah pri Ljubljani je okoli l. 1530 nastalo manufakturno podjetje za izdelovanje orožja, last ljubljanskega meščana Vida Khisla. Ostalo je edini primer, vezan na Ljubljano v tem obdobju, čeprav so posamezne druge rodbine postajale lastnik fužin in rudarskih deležev in so posegale torej neposredno tudi v fužinarstvo in rudarstvo. Sprva so nekateri meščani imeli manjše deleže celo pri idrijskem rudniku živega srebra (ust. 1493), ki so jih večinoma kmalu izgubili. Podobno je bilo tudi z udeležbo v trgovini z živim srebrom. Ljubljanski meščani so bili udeleženi pri idrijskem rudniku, vsekakor enem izmed najvažnejših podjetij zgodnjega kapitalizma v Evropi sploh, predvsem le kot oskrbovavci rudarjev z življenjskimi potrebščinami. V večji meri so se vrgli na založniške odnose, kar je treba vezati zlasti z vlogo, ki so jo imeli v trgovini z železom in železnimi proizvodi, najvažnejšim predmetom neagrarnega iz-

voza. Bolj je porasla tedaj obrtna proizvodnja, kar se kaže ne le v povečanem številu obrtnih mojstrov in večji razčlenjenosti obrti, ampak tudi v vedno večjem zaostranju cehovskih pravil in povečevanju nasprotij med cehovskimi obrtniki in trgovci okoli trgovine. Od začetka XVI. stol. dalje so nastajale tudi povsem nove obrtne panoge, kakor npr. steklarne, papirnice, opekarne, pivovarne in zvomarska obrt, kjer so pogosto ulivali celo orožje, a javlja se tudi stopa za izdelovanje smodnika. Lastniki teh novih obrti so bili deloma tudi posamezni bogatejši trgovci in celo mesto samo ter so se v nekaterih razvili odnosi, ki nimajo ničesar več skupnega s cehovskimi; pridobivali so si celo monopolne pravice v proizvodnji in prodaji.

Najpomembnejša dejavnost ljubljanskih meščanov je poleg obrti ostajala v vsem tem obdobju trgovina, zlasti trgovina na velike razdalje. Že od okoli srede XIII. stoletja, ko se je začela prenašati pglavitna prometna smer od severne, podolžne poti od vzhoda proti zahodu čez Kamnik in južne od Krke čez Bloke, na Ljubljano, je vloga mesta hkrati s hitrejšim uveljavljanjem blagovno-denarnega gospodarstva naglo rasla. Pot čez Ljubljano je bila vsaj že od konca XIV. stol. najvažnejša prometna smer večjega dela slovenskega ozemlja, a mesto samo ne le vozlišče številnih poti, temveč tudi eno najvažnejših gospodarskih središč in izhodišče trgovine široko na vse strani.

Velik del meščanske trgovine slovenskega ozemlja je šel proti primorskim mestom ob Tržaškem zalivu in na Reko ter v Italijo. Ljubljana je imela v poklicni trgovini

v ta mesta in Italijo oziroma v hrvatske in ogrske dežele že zgodaj prevladujočo vlogo. Bila je važno središče prehodne trgovine s kožami in krznom, železom — tudi tistim iz Koroške, kjer so si Ljubljanci dobili pravice nakupa v Velikovcu, Celovcu in Šentvidu — platnom, živino, žitom in drugim v eno smer ter beneškim blagom, suknom in svilo, dragocenostmi, oljem, sladkimi vini itd. na drugi strani. V obmorskih mestih od Trsta do Pirana in na Reki so ljubljanski trgovci močno prevladovali nad trgovci iz drugih mest slovenskega zaledja. Do začetka XVI. stol. je Koper, ki so ga Benečani napravili za najvažnejše istrsko trgovsko mesto, v največji meri privabljal trgovce iz zaledja. Poslej pa so počasi že prihajala do veljave prizadevanja Trsta, ki je ob podpori deželnega kneza s prisilno potjo v vedno večji meri prevzemal promet iz zaledja. Vsekakor je tu iskati enega izmed vzrokov, da je poprej živahna trgovina Ljubljane s Piranom tedaj povsem prenehala, a s Koprom začela počasi upadati.

Trgovske zveze Ljubljane so segale iz teh primorskih mest na drugo stran Jadranskega morja daleč do skrajnega juga Italije. To je meščane že samo po sebi usmerjalo tudi v pomorstvo. Čeprav ta prizadevanja zaradi beneškega monopola na Jadranu niso mogla priti do večjega izraza, se vendar že od prve polovice XV. stoletja dalje javljajo ljubljanski meščani kot lastniki oziroma najemniki ladij v mestih tržaškega zaliva (v Trstu in Piranu; za druga mesta ni virov, oziroma niso dostopni), na Reki in v Benetkah. To so bili seveda predvsem najbogatejši trgovci (Tomaž, sin Mihaela, Pavel Dolničar, Matija Videc, Peter Reicher, Volbenk Pož, Matija Kunstelj, Vid in Janez Khisl in drugi). Njihov cilj so bile v veliki meri še vedno Benetke. Še v začetku XVI. stol. (1508) sta imela ljubljanska trgovca Ivan Stettner in Ivan Glanhofler svoje stalne prostore (izbi 60 in 61) v beneškem Fondaku. V Benetkah je bil tedaj tudi poseben del obale za železo in les, ki so ga iz zaledja dovažali čez Trst. Poleg tega so se zelo usmerjali tudi na trge in sejme v Anconi, Bariju, Lancianu, Senigalliji, Pisaru in drugje. Posamezne vesti govore tudi o prehodni trgovini neposredno iz ogrskih in hrvatskih dežel v italijanska obalna mesta. V notranjost Italije so segale vezi predvsem v beneško zaledje, kjer je bil Videm tudi sedaj važno tržišče. Dalmatinska obala in mesta ob njej so prihajala malo v poštev, zlasti potem,

ko je po prvi četrtini XVI. stoletja vloga Reke v trgovini z zaledjem močno padla, čeprav zveze tudi tja niso povsem prenehale.

Na drugi strani so trgovske zveze Ljubljane segale, kakor je bilo že rečeno, daleč na vzhod na ozemlje Ogrske in Hrvatske ter je bil Ptuj tudi njenim trgovcem važna prehodna postojanka za to trgovino. Kranjska mesta in Ljubljana še posebej niso imela pri tem majhnega deleža; sama so zatrjevala, da jih je dvignila kupčija s temi deželami. Prav tako pa so bili zelo živahni stiki tudi proti severu po poteh čez karavanške prelaze. Ljubljanski trgovci so imeli v Celovcu, Velikovcu in Šentvidu posebne pravice za nakup železa in so si jih znali obdržati ves ta čas kljub odporu domačinov. Obiskovali so dalje druga koroška in štajerska mesta, zlasti Beljak in Judenburg, a njihove zveze so segale do Bozena, Merana in Salzburga, do Dunaja in Linza in še dalj do južnonemških mest vse do Nürnberga.

V tej trgovini so se do tega časa že povsem uveljavile vse do tedaj znane kapitalistične oblike v trgovini, zlasti oblike kapitalističnega združevanja od najzgodnejših komend in kolegancij do družb z enakimi deleži vseh družabnikov ter z enako udeležbo pri dobičku in izgubi. Zdi se, da je tudi pri nas veljalo načelo, naj vsak član družbe stoji za dolgovi z vsem svojim premoženjem. Družbe so ljubljanski trgovci sklepali ne le med seboj, temveč tudi z meščani primorskih mest in celo z drugimi trgovci. Sorazmerno zelo številne družbe so nastajale v prvi polovici XVI. stoletja, kar je morda vezati s prodiranjem tujega kapitala na slovensko ozemlje. Za svoje poslovanje v trgovini na velike razdalje so trgovci pogosto uporabljali plačane faktorje, a za rešitev najrazličnejših poslovnih zadev so postavljali pooblaščenca z uradnimi polnomočji. V drugi polovici stoletja so v Ljubljani uveljavili celo posebni prokuratorski red za pooblaščenca pred sodiščem. Prav tako so se mestne oblasti dogovarjale z drugimi mesti o poslovanju sodišč za trgovske zadeve. Trgovci, vsaj vsi večji, pa so praviloma vodili trgovske knjige, ki so bile v primeru spora tudi polnopravna dokazilna sredstva.

Kljub izgonu Židov v začetku XVI. stoletja v Ljubljani v vsem tem času ni nikogar, ki bi se izključno ukvarjal s kreditnimi posli. Seveda so veliki trgovci skoraj praviloma bili tudi posojevalci denarja na obresti in zastavo, so kupovali zadolžnice

in jih izterjevali, zamenjavali denar in opravljali druge denarne posle. Prav tako so jemali v zakup mitnine, naklade in carine ali postajali mitničarji in uradniki na mitninskih uradih. Ne ravno redki pa so prevzemali tudi druge uradniške funkcije v deželnoknežji upravi.

Toda meščanska poklicna trgovina, in ljubljanska zaradi geografsko-prometne lege ter vloge mesta v trgovini še posebej, se je v tem času znašla pred povečano konkurenco tujega kapitala in podeželske trgovine. Vdor prvega je bil na eni strani verjetno povezan z že omenjeno denarno krizo, ki je začasno omrtvila trgovino domačinov, na drugi strani pa s trgovsko vlogo, ki so jo meščani slovenskih mest s svojim blagom pridobili na tujih trgih. Prav to pa je — pomislimo samo na železo, kože in krzno, živino in platno — v največji meri vabilo tujce, ki so znali izkoristiti tudi denarno stisko deželnega kneza. Morda še v večji meri kakor južnonemške družbe so tedaj v trgovino in v neagrarno ter necehovsko proizvodnjo na slovenskem ozemlju posegli trgovci in trgovske hiše iz primorskih mest, iz Benetk in drugih italijanskih krajev globoko do neapeljskega kraljestva. Posegali so celo v trgovino na drobno v mestih in na podeželju ter so vsepovsod, tudi v rudarstvu in fužinarstvu, izpodrivali domačine. Imeli so pri nas svoje stalne faktorje ali zastopnike celo med najbogatejšimi trgovci. Tako je bil Volbenk Pož v 30. letih tega stoletja zastopnik Florentincev, a Mihael Frankovič, drugi predstavnik ljubljanskih trgovskih vrhov, je bil približno desetletje pozneje zastopnik svojega »principala« Nikolaja Jurkoviča z Reke. Leta 1570 pa se ljubljanski meščan Franc Leberwurst izrecno označuje kot beneški faktor. Po spomenici kranjskih mest l. 1548 so se italijanski in južnonemški trgovci polastili vse trgovine s kožuhovino, zaradi česar zlasti ljubljanski trgovci niso mogli priti do kupčij s tem blagom ter je propadala nekdanj tako živahna krznarska obrt.

Podeželska, to je kmečka in plemiška trgovina je s prodorom blagovno-denarnih odnosov v zemljiško gospostvo vedno bolj posegala na najvažnejša območja poklicne trgovine. Spremembe fevdalnih odnosov in strukture zemljiškega gospostva, ki so se prav v tem času uveljavile, zaradi posebnih pogojev niso, v celoti vzeto, zavirale tega razvoja, temveč so ga celo pospeševale. Plemiči in kmetje so se, čim bolj gremo

h koncu XVI. stoletja, tem bolj vključevali v trgovino mimo meščanov in proti njim. Uveljavljanje podeželske trgovine in prodor tujega kapitala sta torej meščane še posebej izrivala iz prehodne trgovine, njihove najvažnejše gospodarske osnove.

Po svoje je na trgovino ljubljanskih meščanov vplivala tudi fiskalna politika deželnega kneza (uvajanje novih in povišanih mitninskih pristojbin) in še cela vrsta drugih, tudi političnih vzrokov. Beneška vojna (1508—1516) je za daljši čas omrtvila promet proti Italiji. Turški vpadi s svojimi neposrednimi in posrednimi posledicami, a zlasti turško prodiranje v hrvatskih in ogrskih deželah so močno omejili tržišče, kamor je bila v veliki meri vezana njihova trgovina. Ljubljanski meščani so se že od okoli l. 1530 in daleč v drugo polovico stoletja pritoževali zaradi tega in poudarjali, da so izgubili velik del svoje trgovine. Te izgube ni mogla nadomestiti preusmeritev trgovine iz hrvatskih dežel od Reke proti zahodu. Prav na tej osnovi so ljubljanci prosili za svoj četrti letni sejem in ga tudi dobili l. 1556.

Vse to je gnalo Ljubljano, čeprav eno največjih mest na slovenskih tleh, da se je vedno bolj poglobljala v okvire vezanega mestnega gospodarstva. Meščani so ne glede na notranjo diferenciacijo in medsebojna nasprotja skušali reševati svoje gospodarske koristi s pridobivanjem novih privilegijev zlasti proti tujcem in ponovnimi nastopi proti podeželski trgovini in obrti. Boj proti vsem, ki so posegli na gospodarsko področje meščanov, je dosegel prav v tem stoletju svoj višek. Ljubljana je največkrat v teh nastopih dajala pobudo tudi drugim mestom in stala na čelu vseh mest na Kranjskem, a včasih celo v še širšem obsegu. Nasprotja so se zlasti zaostрила okoli srede stoletja, ko se je poseg tujega kapitala zopet povečal in se niso izpolnile želje meščanov tudi glede podeželske trgovine. Tuji trgovci in podjetniki so našli vso podporo pri deželnem knezu, finančno pogosto odvisnem od njih. Kmečka trgovina pa je imela zaščitnike v plemičih oziroma deželnih stanovih, ki niso kmeta samo uspešno ščitili pred zahtevami meščanov, temveč so jih pritegovali celo v svoje trgovske posle. Prav zaradi njih je v praksi propadel tudi nov poskus deželnega kneza, da bi mestom v prid razmejil območja meščanske in kmečke trgovine s policijskim redom 1552. leta. Vse to je oviralo rast Ljubljane kljub vlogi, ki jo je imela, in njenih meščanov, ker gospodarsko niso

mogli napredovati tako, kakor bi sicer ob drugačnih pogojih lahko glede na razvoj gospodarstva na slovenskih tleh.

PRVIČ KULTURNO SREDIŠČE
SLOVENSKEGA LJUDSTVA

Razvoj v smeri zgodnjega kapitalizma je hkrati z drugimi vzroki pripeljal od druge polovice XV. stoletja dalje do prve krize fevdalnega reda in do velike zaostritve razrednih bojov, ki so dosegli višek v kmečkih uporih in reformaciji. Tudi v Ljubljani so se tedaj ustvarili pogoji za širjenje reformacije, s katero so skušali meščani reševati svoje razredne koristi, ki jih je močno prizadelo poseganje od vseh strani v njihovo gospodarsko dejavnost: trgovino in obrt. Le-ti naj bi bili po srednjeveškem pojmovanju pridržani samo njim. Odpor proti cerkvi in deloma tudi proti deželnemu knezu so to še pospeševali. Reformacija s svojimi zahtevami po ceneni cerkvi, po sekularizaciji cerkvenih posesti, po razpustu samostanov in še mnogimi drugimi, je privabljala meščanstvo. To še toliko bolj, ker so bili meščani in duhovščina v hudem nasprotju zaradi obveznosti z zvezi z obrambo mesta in plačevanja davkov. Za meščane je bilo namreč ob stalni turški nevarnosti, naporih in žrtvah za obrambne naprave in upadanju trgovine proti vzhodu še toliko važneje, da so za to skrbeli vsi, ki so prebivali za mestnim obzidjem. L. 1524 so se še posebej povečala nasprotja med mestom in križevniško komendo okoli jurisdikcijskih pravic na delu ozemlja Novega trga, ki je tedaj deloma pogorel. Predmet spora je bilo tudi vedno večje poseganje duhovščine v trgovino, celo na velike razdalje. Nastajanje centralnih uradov ter z njimi za turško obrambo naraščajoči davki so prav tako vznemirjali meščane. Pritoževali so se, da ne morejo dati toliko davkov kot plemstvo, zlasti ker ga ti prelagajo na podložnike. Vsekakor je značilna izjava mestnega sveta leta 1524, da ne bo plačal toliko davkov na ognjišče, kakor ga je določil deželni zbor, »ker slavno mesto noče stati poleg kmetov in tudi ne plačevati davkov poleg njih«. Odpor se javlja tudi zato, ker je deželni knez s svojimi posegi v gospodarstvo večkrat močno prizadel meščane, in jim celo jemal že dane privilegije in jih ni mogel oziroma hotel zaščititi pred tujo konkurenco in podeželsko trgovino ter obrtjo.

Lutrov nauk, ki se je sredi 20. let XVI. stoletja začel širiti na Slovenskem, se je

tako že zgodaj in močno utrdil prav v Ljubljani. Leta 1529 je v njej ugotovljen protestantski krožek, ki se je zbral okoli Matije Klombnerja, pisarja deželnih stanov. Do srede naslednjega desetletja so se reformacijske misli že precej razširile med najvišjimi plastmi meščanov in tudi posamezni duhovniki so bili blizu reformacijskim zahtevam. K njim so se nagibali npr. posamezni kanoniki, a tudi tedanji škof Ravbar je bil pristaš obhajila pod obema podobama. Po l. 1535 pa je bilo širjenje protestantske vere v Ljubljani tesno povezano s Primožem Trubarjem (1508—1586), ki je tedaj prišel v mesto in je najpomembnejša osebnost slovenske reformacije.

Sin turjaškega podložnika, ki se je prebil skozi fevdalne vezi v svobodo, ni postal samo eden najbolj gorečih reformatorjev, temveč tudi začetnik slovenske književnosti in njen najplodnejši snovatelj v svojem času. Svoje delo v Ljubljani je moral zaradi preganjanja večkrat prekiniti, a bil je najprej slovenski pridigar v stolnici in nato v cerkvi sv. Elizabete (1535 do 1540), nato kanonik (1542—1546) in končno organizator protestantske deželne cerkve in njen superintendent (1561/2—1565). Zadnjič se je vrnil v Ljubljano l. 1567, poslej pa je do smrti živel v izgnanstvu v Nemčiji.

Že v prvem času Trubarjevega delovanja se je število privrženecv reformacije v Ljubljani močno povečalo in so bili pristaši nove vere večkrat izbrani tudi v najvišje organe mestne samouprave. Okoli l. 1540 je mesto že trdno stalo na protestantski strani. V tem času se je reformacijsko gibanje razvijalo samostojno, to je brez povezave s plemstvom. Do nje je prišlo šele potem, ko se je plemstvo na Kranjskem v začetku 40. let priključilo novemu gibanju. Na eni strani je to povezavo omogočila opozicija obeh razredov proti deželnemu knezu, še važneje zanj pa je bilo, da so se politične težnje stanovskega deželnega partikularizma skladale z gospodarskimi koristmi meščanstva, ki so trenutno bolj občutili konkurenco tujega kapitala, kakor pa podeželske trgovine. Prav v tem vprašanju so deželni stanovi nastopali ob strani mest kot branivci njihovih koristi. To vez so sicer rahljala nasprotja med mestom in vasjo. Toda, ko je po veliki zaostritvi nasprotij okoli l. 1552 v zvezi z novim policijskim redom sledil močan pritisk tujih trgovcev v slovenske dežele, zlasti pa v trgovino s koroškim železom, se je zveza plemstva in meščanstva v skupnem reformacijskem taboru za več desetletij

utrčila in reformacijsko gibanje je prehajalo v povsem odkrit nastop. Poslej se je težišče reformacije, v kateri je vodstvo prevzemalo plemstvo, prenašalo na politično področje, kjer se je plemstvo bilo proti centralizmu deželnega kneza in za nadaljnjo utrditev plemiškega deželnega partikularizma. S tem pa so nujno stopale v ozadje koristi mest, kar je v času protireformacije olajšalo ločitev meščanov od plemstva in njihovo vrnitev v staro vero. Vsekakor je prav zaradi te povezave v enoten reformacijski tabor v Ljubljani upadala odločnejša meščanska smer protestantizma — flacijanizem, ki se je javljal vse do viška reformacije. Prav tako pa je moral tudi Trubar skrivati svoje cvinglijske nazore.

Reformacija je dosegla višek v 70. letih. Tedaj je Ljubljana hkrati z Gradcem, Judenburgom in Celovcem dobila z bruško versko pomiritvijo (1578) svobodo bogoslužja. Protestantska občina je v mestu tedaj štela že okoli 3000 vernikov, kar je bilo okoli dve tretjini vsega prebivalstva. Zajela je z redkimi izjemami vse bogate trgovce in veliko večino cehovskih obrtnikov; izven nje so bile predvsem mestne plebejske množice, ki zaradi razrednih nasprotij niso sledile meščanom. Njih odpor se je kazal v tem, da so ostale zveste stari veri ali pa so morda posamezniki sprejemali tudi nauk prekrščeavcev. Koliko se je to zgodilo in če se sploh je, nam viri ne povedo, čeprav govore o zaprtih prekrščeavcih. Vsekakor se je v neposredni bližini mesta, v Hrušici, l. 1549 začasno pojavilo močno prekrščeavalno jedro.

Toda ne glede na to, da je moralo mesto prepustiti okrog l. 1560 skrb za protestantsko cerkveno organizacijo, za predikante in deloma tudi za šolstvo deželnim stanovom, je Ljubljana prav zaradi dela slovenskih reformatorjev s Trubarjem na čelu postala ne samo središče deželne protestantske, slovenske in nemške cerkve, s čimer se je njena vloga kot deželnega glavnega mesta še povečala, temveč je prerasla tudi prvič v svojem razvoju v kulturno središče vsega slovenskega ljudstva. Po l. 1550, ko je Primož Trubar izdal prvi dve slovenski knjigi ter s tem postavil temelj živahnemu književnemu razvoju v XVI. stoletju in sploh poznejšemu slovenskemu kulturnemu razvoju, pa do zmage protireformacije je bila Ljubljana sedež te dejavnosti na Slovenskem. V njej se je zbrala najštevilnejša skupina slovenskih predikantov — pisateljev, a tudi laikov, ki so

prispevali svoj delež tedanjim začetkom slovenske književnosti. Poleg Trubarja, ki pa je pisal predvsem v tujini, so bili najpomembnejši pisci Sebastijan Krelj, Jurij Dalmatin, prevajavec celotnega svetega pisma, in Adam Bohorič, avtor prve slovnice slovenskega jezika, pisane v latinščini (*Arcticae horulae*). S temi knjigami je slovenska protestantska književnost, ki je imela seveda nujno predvsem versko vsebino, dosegla višek. Slovenski jezik, doslej samo jezik podložnikov, je z njimi dobil svoje mesto v krogu knjižnih jezikov tedanje kulturne Evrope.

Po neuspelem poskusu l. 1562 se je slovenskim reformatorjem posrečilo ustvariti v Ljubljani tudi prvo tiskarno na slovenskih tleh. V petih letih obstoja (1575—1580) so v njej tiskali 27 del, med njimi 10 slovenskih in eno hrvaško (kroniko varaždinskega župnika Vramca z naslovom *Kronika vezda znovich* zpravljena 1578). Poleg cerkvenih knjig so iz nje izšle tudi šolske knjige, koledarji, letaki, ki so posredovali dnevne novice in torej bili predniki modernih časnikov, in tudi posamezni življenjepisi. Jurij, sin Janeza Khisla, podpornik slovenske književnosti, je na primer v latinskem in nemškem jeziku izdal življenjepis Herberta Turjaškega. Tiskarna je prenehala z delom zaradi pritiska deželnega kneza in Ljubljana je morala čakati na novo vse do l. 1678.

Književno delo in bogata književna dejavnost slovenskih protestantskih piscev ter tudi dejanske potrebe so vzbudile večjo ljubezen do knjig in so začele tudi v Ljubljani nastajati prve sorazmerno velike zasebne knjižnice, last predikantov in šolnikov ter celo posameznih meščanov. Knjižnica deželnih stanov v Ljubljani pa je imela celo značaj javne knjižnice. V najtesnejši povezanosti s književnim delom in organizacijo slovenske protestantske cerkve se je ustvarjalo tudi šolstvo. Pojavilo se je načelo splošne osnovne šole, ki ga je prvi postavil Primož Trubar. Za Slovence je bila med šolami, ki jih je poklicala v življenje protestantska doba, najvažnejša stanovska latinska šola v Ljubljani (od 1563), ki je imela nekaj časa morda celo značaj gimnazije. Čeprav se je slovenski jezik uporabljal v njej kot razgovorni jezik samo v prvem letu in za učenje katekizma tudi v drugem ter je služil le kot pomožno sredstvo, da so se učenci naučili nemščine in latinščine, je vendar tudi ta omejena uporaba slovenskega jezika pomenila izreden napredek in poleg slovenske

književnosti njegovo najmočnejšo manifestacijo v kulturnem življenju.

Koliko je reformacija okrepila veljavo slovenskega jezika tudi v javnem življenju in mestni upravi v Ljubljani, je seveda težko reči, čeprav o tem ni dvomiti. Mesto je bilo že pred tem časom po svojem prebivstvu v večini slovensko ne glede na to, da je zaradi njegove gospodarske vloge in trgovskih vezi, a tudi politične pripadnosti habsburškim dednim deželam bil vedno v njem tudi del nemškega prebivavstva, ki se je z doseljevanem vedno obnavljal. Prav tako pa se je zlasti od začetka XVI. stoletja zaradi prodiranja italijanskega (iz primorskih mest, Benetk in iz drugih krajev) kapitala in z naseljevanjem v mestu krepil tudi italijanski element. Od okoli do 6000 prebivavcev, kolikor bi jih imela Ljubljana po oceni konec stoletja s svojimi 358 pod mestno oblast spadajočimi hišami, je bilo najmanj dve tretjini Slovencev, kar dokazuje tudi protestantska matična knjiga. To dejstvo je že samo po sebi dajalo veljavo slovenskemu jeziku v mestu, ki je bil morda že poprej, vsekakor pa je postal v tem obdobju notranji uradni jezik mestne uprave, čeprav se je v istem času močno okrepljena mestna administracija posluževala nemščine kot jezika, v katerem se je pisalo. Kako se je uveljavila slovenščina kot notranji jezik mestne uprave, dokazuje dejstvo, da na primer leta 1587/8 mestni sodnik ni znal drugega jezika kakor slovenščino. Prav tako je dejstvo, da je z reformacijo slovenščina postala liturgični jezik in da so mestne oblasti v času, ko plemstvo še ni prevzelo vodstva v cerkveni protestantski organizaciji, postavljale slovenske pridigarje, kar je bil med drugim tudi Trubar ob svojem prihodu v mesto. Ko je bil Trubar izgnan iz mesta, je mestna občina izsilila leta 1547 obnovitev slovenskih pridig in je bila špitalska cerkev sv. Elizabete ves čas reformacije kraj slovenskih pridig.

Vse te bogate sadove reformacije v kulturnem razvoju je protireformacija na prehodu v XVII. stoletje uničila, oziroma za več kakor stoletje potisnila v ozadje. Toda ostala je pglavitna pridobitev, ki jih je dala reformacija: ustvarjen je bil začetek slovenske književnosti in položen temelj slovenskemu knjižnemu jeziku. Z njima pa so nastale prve vezi, ki so zopet po dolgih stoletjih povezale slovensko ljudstvo, a hkrati se je s tem odprla pot slovenskemu kulturnemu razvoju, ki mu je Ljubljana postala najvažnejše središče. Reformacija

je na ta način dala slovenskemu ljudstvu najpomembnejše sredstvo za izgrajevanje in utrjevanje slovenske narodne enote v času na prehodu iz fevdalizma v kapitalizem in je bistveno podprla razvoj dozorevanja slovenskega ljudstva v narodno enoto, ki se je začel z velikimi kmečkimi upori.

Spremenila se je v tem stoletju tudi zunanja in notranja podoba Ljubljane. Zaradi turške nevarnosti popravljano in razširjeno mestno obzidje (novi stolpi kot npr. veliki okrogli stolp proti Krakovem, pri Samostanskih vratih, gradnja utrdbe na grajskem griču, novi zid proti Nemškim vratom itd.), pred katerim so podrli vse hiše v predmestjih, ki bi dajale možnosti sovražniku, da jih uporabi pri obleganju, kakor tudi tri okolne cerkve (Sv. Volbenka, Marije v Gradišču in Sv. Janeza), tako da je nastal precejšen neposeljen prostor pred njim, je dajalo mestu mnogo mogočnejši videz. A tudi znotraj so opazne precejšnje bistvene spremembe. Po velikih požarih leta 1511 in 1524, ko so celo prepovedali graditi lesene hiše, se je leseno stavbarstvo umikalo zidanemu, katerega eden značilnih elementov so postala tudi arkadna dvorišča. Hiše so že v tem stoletju bile po večini zidane in celi mestni predeli so dobili drugo podobo, zlasti velja to za Novi trg, ki mu je dal svoj pečat plemiški predel z ravno in dolgo Gosposko ulico, nenavadno za srednjeveško mesto, in palačo deželnih stanov (Lontovž).

Pod vplivom živahnih trgovskih zvez, ki jih je imela Ljubljana s kraji v Italiji, in tudi zaradi vedno večjega vpliva, ki so ga imeli romanski prihajajoči, a prav tako tudi pod vplivi reformacije, vidnimi zlasti v drugi polovici XVI. stoletja, so se začele v mestu uveljavljati v umetnosti tudi renesančne (tako severne, nemške, kakor tudi povsem italijanske) stilne poteze in vsebina, čeprav so se navzven ohranile še stare gotske oblike.

NOVEMU VZPONU NASPROTI

Meščani se protireformacijskim ukrepom deželnega kneza niso v večji meri upirali. Vedno večji obseg podeželske, zlasti kmečke trgovine, je rahljal vezi med plemstvom in meščanstvom, ki jih je spletla nova vera. Ta nasprotja so prihajala še toliko bolj do izraza, ker je tedaj iz različnih vzrokov začel začasno popuščati razvoj v smeri zgodnjega kapitalizma in je meščansko gospodarstvo upadalo. Prenehale so z delom redke prej nastale manufakture, a pretrgale

so se po propadu velikih južnonemških trgovskih družb tudi mnoge vezi proti severu in severozahodu. Poklicna meščanska trgovina proti primorskim mestom in Italiji, ki še tja do začetka XVII. stoletja ni upadala, pa je v povečani meri prehajala od domačinov na italijanske trgovske družbe. Ljubljanski trgovci so še posebej občutili poseg italijanskih trgovskih družb v trgovino s koroškim železom in deloma tudi s tem povezanim upadanjem fužinarstva. Vzrok več za gospodarsko slabitev meščanov je bilo dalje tudi naglo dviganje cen in padanje vrednosti denarja. To je privedlo do nižje tako imenovane »kranjske« vrednosti denarja južno od Karavank in Drave ter je bila zaradi tega konkurenčna sposobnost ljubljanskih meščanov na koroških in drugih tržiščih še zmanjšana.

Povprečna vrednost meščanskih premoženj je počasi padala in tudi številčno razmerje med trgovci in obrtniki se je vedno bolj nagibalo zadnjim v korist. Med obema slojema so se zaostrovala nasprotja, ki so po svoje vplivala na spremembe v mestni samoupravi v XVII. stoletju. Nakopičena premoženja številčno vse bolj šibke plasti obogatelih meščanov so deloma sorazmerno hitro splahnevala ali pa so ga meščani, zlasti od srede XVI. stoletja dalje, vlagali v zemljiško posest. Sorazmerno številni ljubljanski meščani so si v tem in naslednjem poldrugem stoletju pridobili plemiški naslov.

Zaradi takega razvoja je postajala trgovina, ki so jo obvladali kmetje, in tudi lokalna trgovina, za obstoj meščanov vedno važnejša. Toda v boju proti kmečki trgovini so mogli meščani računati samo na podporo deželnega kneza in njihova povezanost s plemstvom v skupnem reformacijskem taboru se je proti koncu stoletja začela naglo krhati. Ta proces so še pospeševali ponovni ukrepi deželnega kneza, naj se volijo v mestne samoupravne organe samo pripadniki katoliške vere (npr. 1588, 1592, 1594, 1598). S tem meščanom ni samo v praksi omejeval vsebine bruške pomicitve, temveč ogrožal tudi mestno avtonomijo. Posamezni, tudi najbogatejši meščani so se začeli sami vračati v katoliško vero ali pa so se izseljevali iz mesta. Zato so izgon predikantov in šolnikov (1598) ter delo verske komisije (1660/1) pod vodstvom ljubljanskega škofa Hrena, sina ljubljanskega meščana-protestanta in jezuitskega gojenca, ki se je končalo z uničenjem reformacijskih pridobitev, potekala brez večjih in globljih pretresov med meščani. Le

redki so ostali zvesti luteranski veri in se zaradi tega morali izseliti. Vendar je imela katoliška cerkev tudi še poslej nekaj desetletij opraviti s prikritimi pristaši protestantizma.

Nov poskus razmejitve meščanske in kmečke trgovine s policijskim redom leta 1602, ki je sledil rekatolizaciji tudi po posebnih pobudah škofa Hrena — le-ta je kot sin ljubljanskega meščana dobro poznal težnje sorjakov —, meščanom ni prinesel tega, kar so pričakovali. Kmečke in sploh podeželske trgovine ni bilo mogoče zavreti, kajti velik del podeželskega prebivalstva je bil najtesneje odvisen od vključevanja v neagrarni del gospodarstva. To je bil zadnji resnejši poskus rešitve tega problema, čeprav so se meščani še neprestano pritoževali proti kmečki trgovini do konca XVIII. stoletja. Nov udarec meščanskemu gospodarstvu je sledil ob začetku 30-letne vojne, ko je vrednost denarja padla na osmino vrednosti. Čas do konca vojne predstavlja nekak mejnik v razvoju zgodnjega kapitalizma. Hkrati je mesto precej trpelo tudi v zvezi s kontribucijo in v njem stacioniranimi najemniškimi vojaškimi enotami. Že leta 1636 so kranjska mesta sklenila na sestanku v Ljubljani, da se bodo zaradi pritožbe proti obdavčitvam obrnila na vicedoma in deželnega maršala, oziroma na samega vladarja. Ogromni stroški, ki so jih morali nositi z vzdrževanjem enot (npr. v letih 1645 do 1650 nad 50.000 goldinarjev), in samovolja vojakov so povzročali čestokrat zelo huda trenja med vojaštvom in prebivavstvom. V Ljubljani so dosegla višek leta 1645, ko pride do prave bitke med meščani in ferrarskim polkom. Meščani so bili za ta vprašanja še toliko bolj občutljivi, ker so bila pogosto povezana s kršenjem mestne samouprave.

Tako je Ljubljana približno ob istem času, ko je s protireformacijo začasno izgubila vlogo splošno slovenskega kulturnega središča, doživljala tudi delno gospodarsko depresijo. Vse do druge polovice XVIII. stoletja so nato dajale mestu svoj pečat posledice, ki sta jih neposredno ali posredno prinesla s seboj omenjena dogodka. Odločilni pomen je imel poslej zlasti naraščajoči absolutizem, ki se je naslanjal tudi na uradniški aparat učenih juristov, in znova utrjena vloga na tridentinskem koncilu prerrojene katoliške cerkve, ki je obogatela z nakupom posesti pregnanih protestantskih plemičev po letu 1628. Njene cilje pri nadzorstvu nad verniki in duhovni ter kulturni obnovi življenja v katoliškem du-

hu so z vso gorečnostjo izvrševali zlasti že leta 1597 v Ljubljani naseljeni jezuiti. Ko so bile s protireformacijo vezi s protestantskimi nemškimi deželami pretrgane, je rasel v Ljubljani tudi italijanski kulturni in umetniški vpliv, ki so mu povečane trgovske zveze proti Italiji in italijanski dosejenci dajali močno gospodarsko in družbeno podlago. Prav zaradi tega, glede na XVI. stoletje zelo hitro naraščajočega italijanskega vpliva, sta se začasno precej zmanjšala prejšnji bolj zunanji nemški videz in tudi resnična slovenska podoba Ljubljane. Že leta 1631 je neki vir poudarjal, da »preprosto ljudstvo govori v kranjskem narečju, ki je sorodno slovanskemu, oblasti rabijo nemški jezik, izobraženi ljudje pa večinoma italijanski«. Podobno je ugotavljal približno petdeset let kasneje tudi Valvasor. Veljava italijanskega jezika, ki je v veliki meri postal poslovni jezik in so v njem nastajali tudi prvi znani trgovski priročniki na slovenskih tleh, je še posebej rasla z naseljevanjem mnogih pravnikov, lekarnarjev, zdravnikov, umetnikov in gradbenikov iz Italije. Mnogi meščani italijanskega rodu so postajali tudi najvišji predstavniki mestne samouprave. Zdi se, da prebivavstvo v mestu kljub gospodarski depresiji deloma tudi prav zaradi tega dotoka ni upadlo, kar se je zgodilo v mnogih drugih mestih na Slovenskem v tem času. Ljubljana naj bi namreč s predmestji leta 1616 imela okoli 7000 prebivavcev, od tega 4000 znotraj mestnega obzidja.

V kulturnem življenju so imele vse do srede XVIII. stoletja prevladujoč položaj tiste ustanove in smeri, ki so nastale in se utrdile z zmago protireformacije. Vodilni položaj v njem so imeli jezuiti, označuje pa ga tudi dejstvo, da je imela Ljubljana namesto prejšnjih treh v tem obdobju kar osem samostanov. Žarišče novega protireformacijskega duha je bila jezuitska gimnazija (1597), ki je ob viških imela tudi nad 500 dijakov. Z njo se je širil vpliv latinskega in nemškega jezika, a mestu je dajala svoj pečat tudi s prirejanjem iger v obeh omenjenih jezikih in s pasijonskimi procesijami.

Vse to slovenskemu kulturnemu razvoju ni bilo naklonjeno in je po zmagi nad protestantizmom slovensko književno delo nujno upadlo. Zgoraj opisano stanje je bil pglavilni vzrok, da so izobraženci slovenskega rodu prehajali v nemški oziroma italijanski kulturni krog in slovenskega jezika v literarnem delu niso uporabljali. Hrenov krog je sicer neko dobo skušal ohraniti

prejšnjo vlogo Ljubljane in sta tedaj izšli še dve slovenski knjigi (1613 in 1615). Seveda nista bili napisani za slovensko ljudstvo, temveč za duhovnike, da ne bi uporabljali protestantskih knjig, oziroma, da bi služile katoliškim duhovnikom pri duhovni preobnovi. Vendar je bilo tudi to važno za nadaljnji razvoj slovenske književnosti, ker se je tako obdržala kontinuiteta slovenskega književnega jezika, kakor so ga ustvarili protestantski pisci. Po letu 1615 pa je za dolga desetletja zamrla slovenska tiskana beseda. Prav tako so bili s Hrenom povezani tudi resni napori za obnovo tiskarne v Ljubljani, kar so, kakor se sodi, v precejšnji meri zavirali jezuiti. Pomembna je bila tudi njegova skrb za umetnost.

Rastoči absolutizem je v tem obdobju že v protireformacijski akciji načeto mestno upravo še naprej omejeval. Deželni knez je članstvo višjih mestnih korporacij »perpetuiral«; najprej člane notranjega (1628) in nato tudi zunanjega sveta (1692). Mutacija je bila s tem odpravljena in širša korporacija (zunanji svet oziroma občina) ni imela več pravice do odpoklica posameznih članov iz ožje. Članstvo je postalo dosmrtno. Nasprotja med družbenimi sloji, ki so predstavljali ta samoupravna telesa, so se poslej povečevala in naraščajoča korupcija jih je še zaostrovala. To je dalo vicedomu, deželnoknežjemu uradniku, dovolj možnosti za vmešavanje v notranje mestne zadeve, pa tudi v blagajniško poslovanje, kar je samoupravo še zmanjševalo. V njej se je seveda ves ta čas vedno bolj uveljavljala tudi recepcija rimskega prava. V drugi polovici XVIII. stoletja je nato vladar samoupravne organe sploh odpravil. Poslej so meščani volili samo 24-članski »mestni odbor«; le-ta je nato v prisotnosti okrožnega glavarja ali njegovega zastopnika izbral župana in nekaj svetnikov, ki jih je že prej verificirala državna oblast. Voljeni so bili za več let in so bili plačani državni uradniki.

Med tem časom se je začel že nov gospodarski vzpon, ki je zajel tudi Ljubljano in se na sploh obračal v prid domačih meščanov. Na to je med drugim poživljajoče vplivalo širjenje habsburške oblasti na vzhodne, v bojih s Turki osvobojene hrvatske in ogrske dežele, naraščajoče vezi z zunanjimi tržišči in razširjeno notranje tržišče, povezano tudi s potrebami vojske in uprave. Že pred koncem XVII. stoletja so ljubljanski trgovci na starih tradicijah vodne poti po Savi vzpostavili zveze vse do Beograda, prav tako pa so se zavzemali

za načrt, da bi eno habsburških pristanišč odprli za holandsko trgovino in se potegovali za svobodo Jadranskega morja. Težišče gospodarskega življenja je bila še ves ta čas trgovina. Njen najpomembnejši del, veletrgovino, so obvladali tako imenovani »grosisti«, ki so si ustvarili kot prvi v slovenskih deželah zares velika premoženja in jim je bilo od leta 1693 predpisano, da morajo voditi trgovske knjige. Ti maloštevilni magnati, predvsem nemškega in italijanskega izvora so imeli monopol v trgovini (apalto) z najvažnejšimi vrstami blaga. Praviloma so postajali tudi plemiči, kar pa jih ni oviralo pri trgovskem poslovanju na veliko niti ne pri drugačnem nalaganju kapitala. Poleg založništva, v katerega so deloma posegali tudi ljubljanski trgovci, je bila obrtna dejavnost edina oblika neagrarne proizvodnje. V njej je tedaj nastalo malo novih zvrsti, pač pa se cehovske pravice vedno bolj ože po svoji monopolistični plati. Čeprav absolutizem cehovskih pravic ni odpravljjal, je vendar začel izvajati nad cehovsko obrtjo nadzorstvo, zlasti od začetka XVIII. stoletja dalje. To je bil tudi čas, ko se je že močno uveljavljala merkantilna politika in se je na znatno širših (gospodarskih in družbenih) osnovah po več kakor sto letih obnovila manufakturna proizvodnja. Ta preokret se izraža zlasti s razglasitvijo svobode Jadranskega morja (1717) in svobodnih pristanišč Trsta in Reke (1719) ter ustanovitvijo Oriental-ske kompanije (1719), pri kateri je sodeloval tudi ljubljanski meščan in merkantilist Franc Rakovec-Raigersfeld.

Hkrati s tem so se od zadnje četrtine XVII. stoletja dalje ustvarjali zopet pogoji za hitrejši kulturni razvoj. Ljubljana je postala tedaj sedež večjega števila kulturnih institucij, središče znanosti in raznovrstne kulturne dejavnosti ter je v tem pogledu ta doba daleč prekosila prejšnjo. Začelo se je z nastankom nove tiskarne (1678), v kateri so se nato tiskala številna dela neljubljanskih in ljubljanskih kulturnih delavcev. Po italijanskem zgledu je bila leta 1693 ustanovljena Academia operosorum, ki je v javnosti delovala od leta 1701 okoli četrte stoletja. Nadela si je nalogo gojiti znanost in umetnost ter je bila prva izrazita kulturna organizacija v Ljubljani živeče domače in tuje inteligence. Imela je 23 članov, med katerimi so laiki prevladovali (12 juristov in 5 zdravnikov ter le 6 teologov, toda nobenega jezuita). Ob višku se je število članov skoraj podvojilo in so med njimi bili tudi člani iz sosednjih dežel,

celo iz Italije. Njena knjižnica z okoli 10.000 zvezki je bila po reformacijski dobi prva, ki je imela vsaj začasno zopet javni značaj. V njenem okviru sta nastali Academia philoharmonicorum, katere člani so bili seznanjeni z italijansko glasbo ter je kmalu zaslovela po vsej tedanji Avstriji, in Academia incultorum, kot prvo likovno umetniško središče. Poleg tega je dobila Ljubljana tudi podružnico rimske Academia degli Arcadi (1709). Pravniki pa so se združili v posebno bratovščino, ki je imela značaj poklicnega društva (Collegium iuridicum Labacense). Potrebe po pravnem znanju so pripeljale celo do tega, da so se začela v Ljubljani leta 1710 zasebna juridična predavanja. Približno ob istem času pa se je na jezuitski gimnaziji prejšnjemu eno- do dveletnemu teološkemu kursu priključil še dve- do triletni filozofski.

Povsem so se že tedaj uveljavile gledališke predstave, ki so bile med drugim tudi v mestni hiši. Imele so jih družine potujočih komedijantov, najprej nemške (prvič 1662) pozneje tudi italijanske, ki so od začetka XVIII. stoletja gostovale že več ali manj redno v obliki sezonskih predvajanj vrste del. V tem času je dobila Ljubljana za krajši čas tudi prvi, v nemškem jeziku tiskani časopis (Wochentliche Ordinari Laybacher Zeitungen).

Po letu 1672, ko se je po dolgem premoru ponatisnila ena izmed slovenskih knjig iz začetka XVII. stoletja, je Ljubljana počasi zopet postajala tudi središče slovenske literarne aktivnosti. Nastajala so seveda predvsem dela v zvezi s katoliškim cerkvenim repertorijem in so v tem času v Ljubljani tiskali tudi izven nje živeči slovenski pisatelji. Šele leta 1726 je izšel prvi necerkveni tisk v slovenskem jeziku, namenjen preprostemu ljudstvu. To je bila pratika, ki so jo po letu 1741 tiskali redno v Ljubljani. Med knjižnimi deli so daleč prevladovala tista v latinskem in nemškem jeziku, zgodovinske, geografske, arheološke, geološke in druge vsebine, pisana z znanstveno ambicijo, kakor tudi pesniška dela. Taka so bila npr. dela J. L. Schönleba, ki je napisal 38 del v nemškem in latinskem jeziku ter izdal zgoraj omenjeno slovensko knjigo (med drugim Aemona vindicata — 1674 in Carniolia antiqua et nova — 1681), dalje J. W. Valvasorja, ki je sicer delal izven Ljubljane, s svojim največjim delom Die Ehre des Herzogthums Crain, tiskanim v Nürnbergu 1689, ali zgodovinarja Ljubljane J. G. Dolničarja (Epitome chronologica, continens res memorabilis nobilis et anti-

quissimae urbis Labacensis — 1714 ali Annales urbis Labacensis — v rokopisu). Knjige so objavljali tudi posamezni pravniki (I. Št. Florjančič) in zdravniki (M. Grbec).

Na prehodu v XVIII. stoletje in dalje so torej sorazmerno naglo rasle osnove, na katerih je pozneje Ljubljana prerasčala v središče vsega slovenskega kulturnega in političnega življenja. V umetnosti pa se je ob istem času uveljavil barok in se je tedaj

zopet bistveno spremenila zunanja podoba Ljubljane, od koder se je baročna umetnost širila tudi na podeželje.

OPOMBA

Avtor je članek napisal za brošuro »Ljubljana, podoba iz njene zgodovine«, Ljubljana 1962 (redaktor Mestni arhiv ljubljanski, založnik »Kronika«). V dogovoru z Mestnim arhivom objavljamo Gestrinov članek tu v celoti.

IZ VIGENJCA IN FUŽINE V TOVARNO

(USTANOVITEV ŽEBLJARSKE ZADRUGE V KROPI
LETA 1894 IN NJEN RAZVOJ DO STAVKE 1. V. 1904)

JOZE GASPERSIC

Borba žebtljarjev za »žebtljarski red« in zoper samovoljo fužinarjev, za delo in za služek je stara že stoletja. O njej sklepamo že iz zapiska iz leta okrog 1630, ki ga je objavil dr. Jože Zontar v Loških razgledih 1955, str. 85. Ob ugašanju plavžev, valjavnic in cajnaric pod Jelovico pa se je rahljala v drugi polovici XIX. stoletja politična, gospodarska in družbena premoč fužinarjev. Monopol v žebtljarstvu, ki jim je prital po rudarskem redu, po katerem so samo oni smeli izdelovati železo in z njim razpolagati, so že v drugi polovici XVIII. stoletja naskočili nekateri žebtljarski mojstri, ki so začeli na lasten račun kovati in prodajati žebtlje, si dobili enega ali več kovačev v vigenjcih, jim oskrbeli panjove in železo od prekupcev in netankovestnih fužinarjev, in prevzemali žebtlje, ki so jih kovači prinašali skrivaj ali očitno. Posamič so se spravili taki »poštariji« ali poštérovcji (morda od »štére« in nemško stören) med fužinarje z nakupom fužinskega deleža in hiše. Take male žebtljarske podjetnike dobimo v »Oklicni knjigi« župnije Kroke še v tretji četrtini prejšnjega stoletja. Tudi sicer je fužinarstvo izgubilo leta 1781 veliko moči ob terezijansko-jožefinskih reformah, ko so nekdanjemu »cesarskemu rudniku« vzeli sodno oblast nad rudarji, oglarji, plarjerji, kovači itd. V pravnih novotarijah in zmedah so žebtljarji že sredi navedenega stoletja prosili višje rudarsko sodišče v Ljubljani za poseben žebtljarski red. Leta 1801 so poklicali na tak posvet po 10 fužinarjev in kovačev iz Kroke, kar se nam po francoski revoluciji zdi preblisk novega socialnega duha. Dobrih 50 let za tem ljubljanskim srečanjem fužinarjev in žebtljarjev, tj. leta 1853 v Kropi, pri stari veljav-

nosti fužinskih deležev, je 13 fužinarjev, vštévši 3 občinske može sprejelo s pristankom radovljiškega glavarstva sporazum o novem žebtljarskem redu, z roki o najemanju delavcev, o znižanju in odplačilu kovaških založnih dolgov čez 10 goldinarjev pri fužinarjih, o obvezni izučitvi žebtljarske stroke, o plačevanju kovačev le v gotovini, o namenu ustanovitve bratovske skladnice, o čemer vsem je bilo pozneje malo videti. Za izvajanje sklepov določeno občinsko predstojništvo so podpisali župan Gašper Pribovec in prvi ter drugi svetovavec Janez Zupan-Bevc ter Fort. Warl-Nata. Žebtljarji pri posvetu niso navedeni, verjetno pa so mu prisostvovali. Spet približno po 50 letih (1904) je splošna žebtljarska stavka v Kamni gorici in Kropi privedla večino kovačev v Žebtljarsko zadrugo, kjer so od leta 1894 urejali svoje razmere, kakor so najboljše vedeli in znali, medtem ko fužinarjev ni bilo več.¹

DOLGA IN TRDA STISKA ŽEBTLJARSTVA

Sredi prejšnjega stoletja si pri nas niso delali vprašanj o perspektivah ročnega dela. Na obrtne razstave Koroške, Štajerske in Kranjske dežele so prihajali le kovani žebtlji. Žebtlje in drugo blago so vozili v Zagreb tedaj bolj s čolni po Savi kot z vozovi s konjsko vprego. Prvi vlak tja je stekel šele 1862, železnica do Trsta, kamor so inozemci z ladjami že dolgo privažali svoje cenejše železo in žebtlje, je vozila od leta 1857. Na cesti iz Ljubljane do Trbiža so potovali do 1872 naši poštérovcji še peš z žebtlji v bisagah okoli ramen, v Celovec se je prišlo »k nogam« prej čez Ljubelj. Prvi poštni odpravnik v Kropi je bil po-

stavljen leta 1854, brzojavni urad pa smo dobili 50 let kasneje. Jelovski knapi so izginili iz praznih jam desetletja prej, vrednost fužinskih deležev se je opirala že dolgo samo še na prodajo žebeljev, a pridelava železa iz rude bi bila deficitna. Odtujenost prometu se je rada bratila z vero v dobrost stare tehnike. Nerazgledanost in nepoučenost o premikih v svetu znanosti in tehnike ob nezadostni šolski omiki sta bili med drugim vzrok nenadnega katastrofalnega zastoja ročnega žebjarstva. Stari ljudski šoli v Kropi bi mogli z današnjimi očmi marsikaj oponašati, česar gotovo sama ni bila kriva. Njen začetek okoli leta 1780 so po nasvetu oblasti sprožili in denarno omogočili fužinarji.²

V treh žebjarskih krajih z Bohinjem vred je bilo sredi XIX. stoletja ne dosti manj kot še 1000 žebjarjev, ko so v Parizu že govorili izumitelji strojev za »dratène« žebelje (poglej pri Cigaletu str. 347), ki jim zdaj že dolgo pravimo žičniki, zadnjim

»Stara« šola v Kropi 1818–1884

ki, butarice koncev železa, preostalega po takem še ne popolnoma mehaniziranem izdelovanju konjakov. Iz »bačkov« so pri nas kovali na roko konjake in druge žebelje. Šlo je v svetu le še za tako žico in orodje, ki bi omogočilo mrzlo kovanje v obliko konjakov. Temu je ustrezal norveški patent sistema »Mustad« pred koncem prve svetovne vojne. Kako je kovače delno še branila tehnika z nastopom potreb za železnice ali jih pregnala s trga politika ob izgubi italijanske trgovine, pa pove v opombi št. 1 omenjeni uvod k razstavi Žebelj in vijak leta 1953. Ta začasna mašila niso zadelala lukenj, skozi katere je odtekalo delo in preživljanje žebjarjev, kar se vidi iz padajočega števila kovačev v »žebjarski knjigi« (Schmiedebuch) fužinarja Karla Pibrovca, manjšega žebjarskega podjetnika (Vigenjc str. 80 in 81), ki je imel od leta 1869 deset, v naslednjih 4 letih pa 10, 12, 14 in 10 kovačev in potem v 5 letih 1873 do 1877 le še 8, 8, 7, 2 in 1 kovača. Razen od teh najetih stalnih žebjarjev je dobival priložnostno blago od kakega ješarja iz

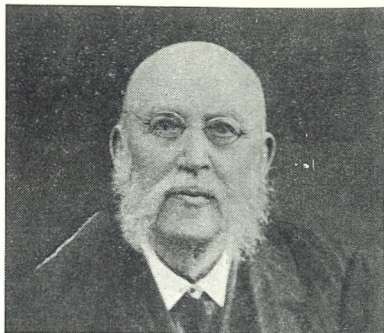

Tabla z lego železarskih obratov, fužin, fužinic in vigenjc iz XIX. stol. Delo inž. Janeza Smitka

ročnim žebjarjem »zbogom«. Bolj kot moderna tehnika žičnikov, ki jih stroji avtomatično kot iz pušk izstreljujejo, bi nas zanimali ugovori naših žebjarjev proti takratnim žičnikom, ko se je pojavila tovarna žičnikov v Ljubljani leta 1862. Kroparska oklicna knjiga ima 1867 zapisanega ženina Martina Potočnika iz Kroepe, sina ranjkega kovača Luke Potočnika, ki je delal tedaj v »žebjarski fábriki« v Sostrem pri Ljubljani. Žičnike so začeli delati Pirci v Lipnici leta 1872, KID na Jesenicah pa leta 1891, ko so postavili nove obrate. Pred žičniki na Francoskem so dobili stroje za vijake v Angliji in Nemčiji ter kmalu tudi v Avstriji. Vijaki z žičniki so začeli tolči kovane stavbne žebelje ter jih kot novo vezivno sredstvo za les in železo odrivati s trgov, kjer so se oboji še srečevali. Dalj kot stavbni žebelji so se upirali navalu mehanike konjaki, a tudi te so že polstrojno izdelovali v Borovljah, od koder so prihajali v Kropo do prve svetovne vojne »bač-

»Nova« šola v Kropi 1884–1954 (odtylej osemletka v Lipnici)

Davorin Zarnik, roj. 1841 na Homcu, umrl 1923 v Kropi, je učil v Kropi v »stari šoli« od 1858 do 1873

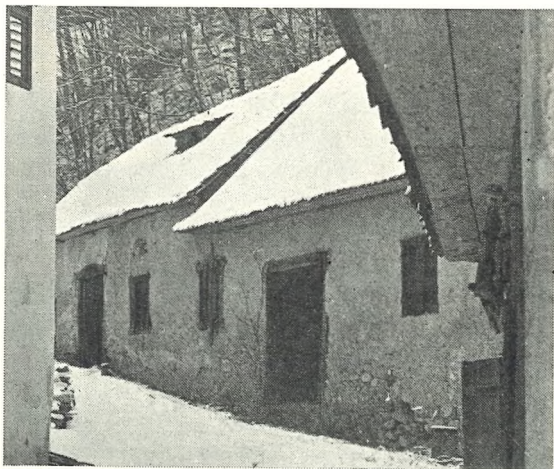
Krope, v letih 1874 do 1881 pa tudi od ješarjev iz Kamne gorice; potem sta trgovala skupaj z Jurijem Magušarjem, 1884 pa je stopil pri Magušarju v službo za letno plačo in provizijo. V letih 1880 do 1900 je prebivalstvo v Kropi prišlo od 1100 na 780 oseb, kakor kaže diagram v Zadrugarju leta 1940. Življenjepis Fortunata Warla (1818—1899), malega fužinarja in žebljarskega trgovca v Zadrugarju leta 1934/35, posebno na strani 114, podobno razodeva položaj žebljarstva proti koncu XIX. stoletja. Valentin Šolar, rojen 1862, čigar Spominov se bom še nekajkrat dotaknil, je zapisal v Zadrugarju leta 1934, str. 72: »Malokateri kupec je še povprašal po ročnem blagu: konjaki, žeblih za strehe, opaže in plovce. Brezposelnost in revščina sta se naseljevali v kovaške družine. V skrajni bedi so žebjarji v skupinah zapuščali domači krov in odhajali za delom na Koroško, v Celovec, Beljak itd., od koder so pošiljali svojcem po 5 ali 10 goldinarjev na mesec. Na jesen so se vračali domov s 50 goldi-

narji gotovine, da so nakupili zabelo, obleko in obutev.« Domači obrtniki tehtnic, stolpnih ur, mehov, orgel in verig niso mogli sprejemati v delo brezposelnih žebjarjev, katerih nadarjenejši sinovi so odhajali v službe pri dachu, pošti, k železarni na Jesenice in v trgovino, dekleta pa kot služkinje v Trst in Ljubljano ali na delo v tovarne, v tobačno v Ljubljani, tekstilno v Litiji in v Kellerjevo mizarstvo v Celovcu. Vedno očitneje je bilo, da si Kropa na stari način z žebjarstvom ne bo mogla več pomagati. Leta 1881 in 1882 je Trgovska zbornica, misleč na zaposlitev s puškarstvom, brezuspešno prosila na Dunaju za pomoč puškarske šole v Borovljah. Ko se je naslednje leto tretjič izjalovila prošnja na Dunaju za strokovno pomoč iz Borovelj,

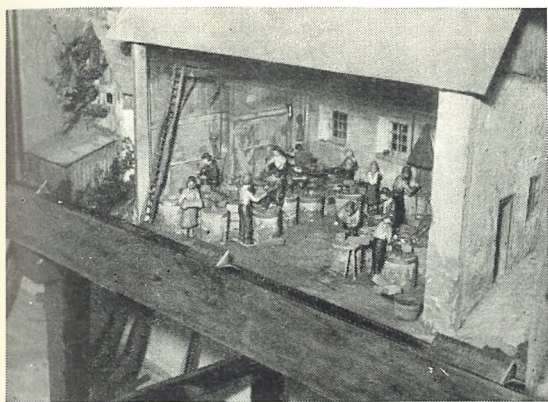
Ana Leš, roj. Poglajen leta 1874, prihaja iz vigenjca Nava s košem za oglje. Kot »kovačica za žeblje« je vstopila v zadruho 15. VI. 1895

je kranjska deželna vlada leta 1884 menila, da naj se osnuje v Kropi obrtna šola za izdelavo orodja in je to misel sporočila občinskemu odboru v Kropi, ki je ni sprejel z zamišljeno vsebino pouka, pač pa je menil, da naj bi obsegal zakovice in vijake in naj bi se namesto šole napravila tovarna tega blaga, ki bolje spada v kupčijsko zvezo z žebli (Zadrugar leta 1933 str. 27). Dežela se o tako formuliranem predlogu ni izjavila, občina pa se tudi ni več povrnila nanj. Četrtega junija 1883 so žebjarji v Kropi stopili v stavko zaradi prenizkih mezd in ker se je obetalo še nadaljnje slabšanje zaslužkov. Zaradi padanja naročil so namreč podjetniki v medsebojni konkurenci zniževali ponudbe in s tem plače žebjarjev. Nad 200 se jih je nabralo pred Jarmovo gostilno, v kateri so se v prisotnosti okrajnega komisarja pogajali podjetniki s šestimi delavskimi odposlanci. Uspeh te stavke ni znan, pač pa se je ob njej najbrž rodila misel na »Zvezo kova-

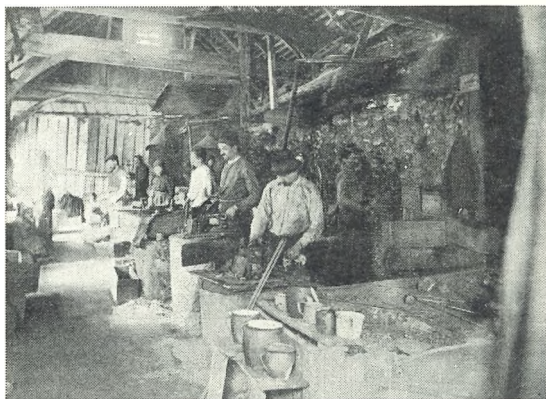
Zidani Bodlajev vigenjca v Kotlu. Prejšnji na tem mestu je bil lesen in je 1870 pogorel

ških mojstrov«, ki jih je bilo, kakor pravi-
vijo sami, sto. Ta zveza naj bi naredila
žebtljarje »neodvisne od stiskajočih jih pre-
kupcev«. Triindvajsetega julija je odbor 6
kovaških mojstrov (Luka Kenda, Jurij Je-
lenc, Simon Pogačnik, Jože Šmitek, Jožef
Klinar in Janez Pernuš) poslal Trgovski
zbornici prošnjo za pomoč pri preskrbi za-
četne glavnice 12 ali 13 tisoč goldinarjev
podjetja za žebtljasko obrt, ki »ne le ne peša,
ampak napreduje tako, da se izdelki še
ohladi ne utegnejo, ampak vse gre sproti
izpod rok«. Osnutek pravil Zveze kovaških
mojstrov je prinesel Zadrugar leta 1935,
str. 14. Gibanje žebtljarjev junija in julija
1883 se ni več uneslo, dasi v občinskem od-
boru, kamor so prišli po nepisanih določilih
samo posestniki, navadni kovači pa niso

Žebtljarji v Vicah, maketa slikarja Ferda Schwarza
z Dunaja (1936)

imeli sedeža. »Tedenski zaslužek delavca
se je zmanjšal od leta 1886 od tri in pol
na dva in pol goldinarja leta 1888. K temu
se je pridružila navada jemati preveliko
predplačo, vsled tega so posamezniki zlezli
v hude dolgove. Leta 1894, ko je bila na-
svetovana ustanovitev zadruga, so stradale
številne družine vsled odpustov in mnogo
delavcev je bilo brez kruha«, je pisal dr.
Murnik, nečak Ivana M., v nekem poročilu
Trgovske zbornice leta 1909. Obup je ja-
nuarja in februarja 1888 prikipel do vrha.
Poročila o njem se vrste te tedne v raznih
časopisih. Predsednik deželne vlade, Slove-
nec baron Winkler, je razmere v Kropi
prišel sam ogledat in je v začetku marca
sprožil anketo pri Trgovski zbornici, katere
obseg in dnevni red je sam predlagal. Med
člani ankete sta bila tudi rojak Franc Po-
točnik Johanov (o njem in o drugih sorod-
niških Potočnikih glej SBL) in glavni rav-
natelj KID Karl Luckman, po rodu tudi

Žebtljarji na Zgornjem bajerju 1905

iz Kroepe. V teh letih je obmolknilo kova-
nje pri nekaterih ješah ali v celih vigenjcih
(imena iz Zadrugarja leta 1940/41, str. 139)
npr. prva, druga in tretja ješa v Pungartu,
sedmi vigenjc v Jami, Florjančnikov vi-
genjc s štirimi ješami, del Bodlajevega vi-
genjca, na novo pozidanega leta 1870 po
požaru, vigenjc nad Zgornjim mlinom z
imenom na Savi in vigenjc Dolga rit, ki je
nazadnje imel še tri ješe v pogonu. V krizi
je opustilo kovanje ali izgubilo delo nad
120 žebtljarjev. Kriza je pométala tudi med
fužinarji. Fužinarja, tega nekdanj veljav-
nega naziva ženina, ki si je poiskal družico
med enakimi, v oklicni knjigi v zadnji
četrtni stoletja več ne beremo. Zapisnik
prvih združnih delavcev od leta 1895 do
1897 nas ne spominja fužinarskih rodov, ki
jih ne zasledimo med žebtljarskimi deloda-
javci in delojemavci. Zadnji »fežinski part-
nik«, 49-letni vdovec Matija Zupan, Poljčev
s št. 7., je februarja 1888 pisal Ivanu Mur-
niku: »Ko bodo naši ali kamenški srenjski
možje zraven (tj. k Winklerjevi anketi)
klicani, ne bo uspeha, ker le težko slišijo

Maketa nekdanjega vigenjca v Železnikih z dočenimi mehovi
in zibelko, privezano k melu, da jo guglje

Med ješarskim vigenjci v Kamni gorici

o kaki pomoči, zato ker dobro vedo, da jim tisti velikanski vir usahne. Sam pa je odvisen od njih, ker jim dela zaboje.« Sredi marca leta 1888 je 65 kovačev naslovilo na anketo primerjavo delodajavčevega in kovačevega zaslužka in pravijo, da so bili pred dvema letoma »vsi panjovi obdani« z delavci, zdaj pa je praznih že nad 145 zavoljo pomanjkanja dela. Ako nam ne poskrbite dela, moramo poginiti.

DELODAJAVSKA ALI DELAVSKA ZADRUGA?

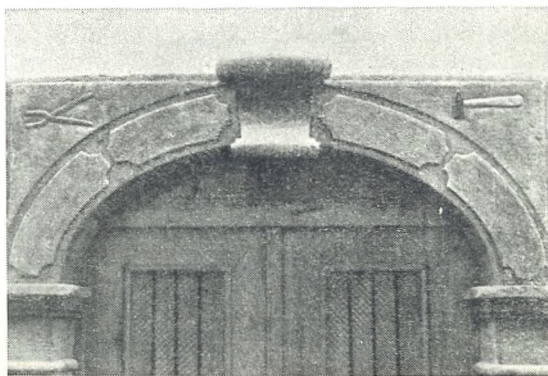
Zveza kovaških mojstrov je bila registrovana zadruga z neomejenim jamstvom, kakršne so bile Schulze-Delitschevke. Sestavljavec pravil nam ni znan. Snovatelji zadruga govore o 100 kovaških mojstrih, vseh žebeljarskih delavcev pa je po poročilih o stavki bilo najmanj 200, na mojstra potemtakem po 1 pomočnik ali vajenec.

To se nekako ujema s številom delovnih mest v vigenjcih, ki so takrat obratovali,

Nekdanji vigenjc Luka Hafnerja v sosesčini Vic

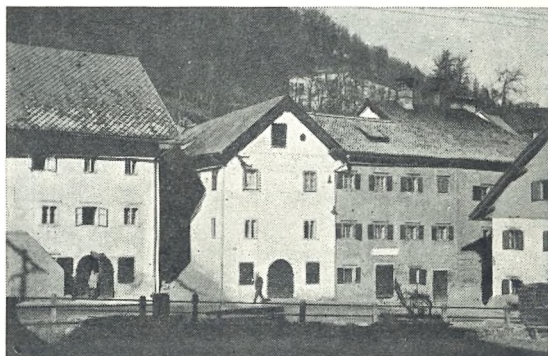
in z razmerji med žebjarji, kjer je mojster pri večini žebeljev moral kovati s »hlapcem«. Na »hlapce« pravila mojstrov ne mislijo. Ali so si mojstri lahko mislili, da pridobitev ješ in vigenjcev s skladišči z nakupom ali najemom od tedanjih lastnikov ne bo lahka in hitra? In kupčijski stiki sedanjih žebeljarskih trgovcev, ali jih ne bi morali mojstri kakorkoli pridobiti? Ni čudno, da je bila prošnja na Trgovsko zbornico za posojilo nerealna in zato o ustanovitvi te zadruga z neomejenim jamstvom ni sledu. Občinski odbor v Kropi je predlagal Trgovski zbornici julija leta 1884 osnovanje konzorcija za prevzem vojaških naročil za konjake, ki jih erar potrebuje letno 18 milijonov in bi z njimi rešili brezposelnost več stotin delavcev. Namesto konzorcija bi osnovali eventualno produk-

Ješarjev žebeljarski znak na hišnem portalu iz 1829 v Kamni gorici

tivno zadrugo iz kroga delodajavcev. To je bil pač udarec »gospodov« po Zvezi kovaških mojstrov. O naročilu erarja na konjake ni sledu. Misel o produktivni zadrugi delodajavcev pa je živela in oživela ob ustanavljanju Žebeljarske zadruga, do katere je od ankete deželnega predsednika preteklo 6 in pol leta. Žebeljarska kriza je dalje izpodjedala obstoj Kroke. Novi župan, prvi nefužinar v zgodovini kraja, Kamnogoričan Tomaž Šušteršič, se je oženil s Kroparico in se naselil v Kropi z nakupom Tončetoove hiše št. 25 in njene gostilne, ki je bila dotlej posest Jerneja Poznika.³ Pri Šušteršiču so pekli kruh iz moke, podarjene stradajočim žebeljarskim družinam. Vendar nihče ni videl v denarnih podporah rojakov izven Kroke prave rešitve. Za Tomažem Šušteršičem, ki je odšel v službo pri grofu Thurnu v Radovljici, so izvolili v Kropi za župana Luka Hafnerja.⁴)

V novem občinskem odboru so bili Jurij Magušar, Valentin Klinar, Karel Pibrovec, uradnik pri Magušarju in ravnatelj bivše Zgornje fužine, Jožef Jalen, gostilničar, Jurijev stric in ješar Janez Magušar, čevljar Blaž Kralj, Matevž Šolar, gostilničar in oskrbnik Sp. fužine, Ignac Ažman, st. mizar, Franc Ažman, ključavničar in Valentin Šolar, verigar. V Spominih ima Valentin Šolar kot odbornika tudi Franca Hoenigmana, ki je spomladi leta 1893 39-leten prišel iz Osilnice ob Kolpi za župnika v Kropo. Dušni pastirji pred njim so bili Kapus od leta 1874, ki je zgradil župnijski hlev, Lavtar in Jereb, ki sta umrla v nekaj letih. Četrty v času žeblljarske krize je bil Hoenigman, energični in podjetni Ribničan, bivši vojak, odlikovan v bosenski okupaciji, ki se je lotil problema oskrbe žeblljarjev »z rednim in zadostnim delom ter poštenim plačilom«, kakor je zapisal za svoje geslo. Nujno gradnjo novega župnišča (opis stare stavbe morda iz XVII. stoletja je shranjen v muzeju), ki je Kapus ni mogel izpeljati, je odložil H. za nekaj let, dokler se ne ustavi naraščanje pomanjkanja. Spomladi 1894 sta dva priletna domačina, Janez Ev. Zupan, bivši fužinar, oče višjega uradnika Avstrijske montanske družbe v Donawitzu, in spredaj omenjeni Matija Zupan ponovila pri občini stari predlog žeblljarskih delodajavcev za ustanovitev njihove, to je delodajavske zadruge. Na seji občinskega odbora pod predsedstvom Luke Hafnerja je predlagal Pibrovec, naj občina predlog z opisom stanja pošlje deželnemu poslancu gorenjskih mest in trgov Ivanu Murniku, s katerim je bil Pibrovec dober prijatelj, in naj Murnika pismeno povabi v Kropo. Res je poslanec trikrat prišel na občinski odbor, da je razložil svoje mnenje za izboljšanje stanja žeblljarjev v obliki zadruge. »Pridnost in poštenost, to je glavno,« je večkrat dejal, »s tem boste vse premagali,« se je spominjal Valentin Šolar. Za pravnega svetovavca je Murnik pridobil dr. Viktorja Supana, sina ljubljanskega veljaka V. C. Supana, brata malega fužinarja Matije Zupana. Murnik in dr. Supan sta prišla jeseni leta 1894 k Valentinu Klinarju s predlogom združnih pravil. Dr. Supan je določil višino združnega deleža na sto goldinarjev po denarnih razmerah pri žeblljarjih v Kropi, a vsak član je mogel vpisati več deležev, ki naj bi se obrestovali iz čistega dobička; pri tem je omejil glasovalno pravico na en glas na vsakih pet deležev in da noben član nima več kot pet glasov; a pri glasovanju

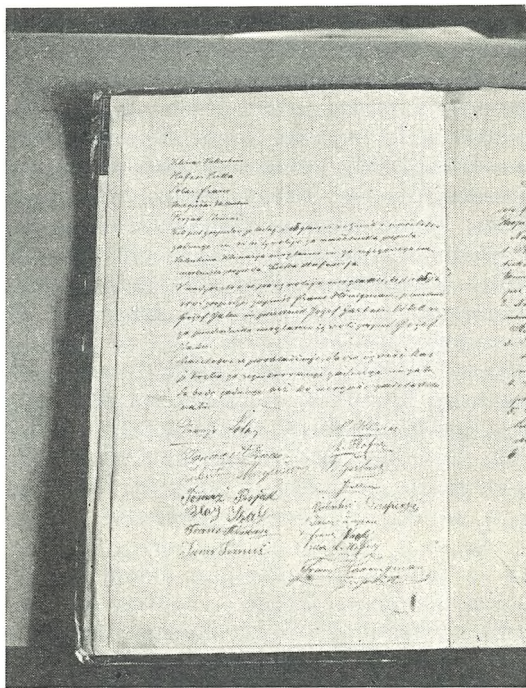
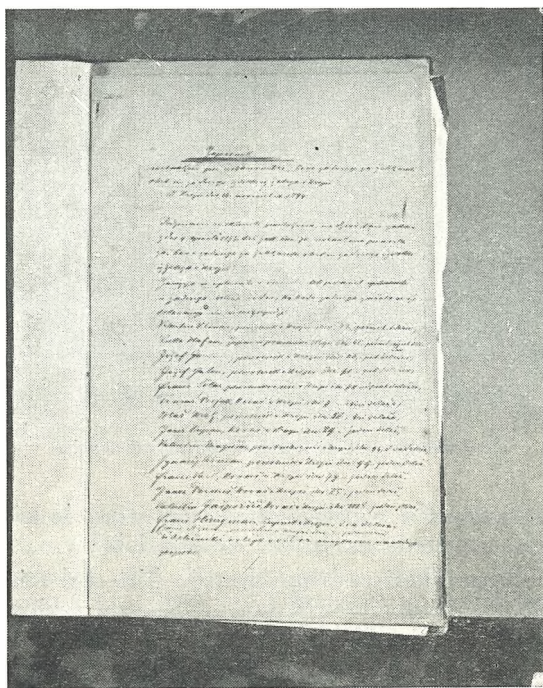
Hiše podjetnikov »na Placu« v Kropi: prva od leve Vreténova (Joža Gartner), na sredi Tončeto (Antona Poznika, v kateri se je rodil Radivoj Poznik), tretja Smelova (Benjamina Sulerja, v kateri se je rodila Kristina Suler)

o združbi zadruge ima vsak član le en glas ne glede na število svojih deležev.

Pravi člani zadruge morejo biti osebe iz političnih občin iz Kroe in Kamne gorice. Zadruga mora sprejeti vsakega pravega člana v službo kot delavca, pomočnika ali mojstra po njegovih sposobnostih in opravi, s katerim se je pečal pred vstopom v zadrugo. Če bi v teh pravilih pogledali zadnji citirani stavek ob blizu in bi namesto »pomočnika« uporabili ljudski izraz »hlapca«, bi se nam nepričakovano pokazal stari diferencijski status žeblljarstva. Hlapec in njegov mojster sta bila koren, ki bo v delavski zadrugi izgubil stari pomen in izraz, morda pa dobil novega. 16. novembra leta 1894 je bil ustanovni občni zbor Prve zadruge za žeblljarski obrt in druge izdelke iz železa v salonu v prvem nadstropju gostilne Valentina Klinarja. Od povabljenih niso prišli na ta zbor Jurij Magušar in štirje mali podjetniki iz Kroe ter noben podjetnik iz Kamne gorice, kjer je Magušar že imel večino žeblljarjev,

Občinski zastop 1901 na žandarski paradi: čevljar Blaž Kralj, na sredi župan Luka Hafner in mlinar Benka

Prva in druga stran ustanovnega zapisnika Zadruge za žebljarski obrt in druge izdelke iz železa v Kropi

razdeljeno po ješarjih. Supanov lastnoročni zapisnik ustanovnega občnega zbora se glasi: »Zapisnik, sestavljen pri ustanovitvi Prve zadruga za žebljarski obrt in za druge izdelke iz železa v Kropi. Podpisani so sklenili priložena, na podstavi zakona od 9. aprila 1873 drž. zak. št. 70, sestavljena pravila za Prvo zadrugo za žebljarski obrt in za druge izdelke iz železa v Kropi. Zavežejo se vplačati v smislu teh pravil v zadrugo deleže do dne, ko bode zadruga začela svoje delovanje in sicer gospodje: Valentin Klinar, posestnik, 50 deležev; Luka Hafner, župan in posestnik, 25 deležev; Jožef Gartner, posestnik, 5 deležev; Jožef Jalen, posestnik, 5 deležev; Franc Šolar, posestnikov sin, 10 deležev; Tomaž Pesjak, kovač, 4 deleže; Blaž Kralj, posestnik, 3 deleže; Janez Zupan, kovač, 1 delež; Valentin Magušar, posestnikov sin, 2 deleža; Ignacij Ažman, posestnik, 1 delež; Franc Varl, kovač, 1 delež; Janez Pernuš, kovač, 1 delež; Valentin Gašperšič, kovač, 1 delež; Franc Hoenigman, župnik, 2 deleža; Franc Ažman, posestnik, 1 delež.

Ti deležniki volijo enoglasno v odbor naslednje gospode: Klinar Valentin, Hafner Luka, Franc Šolar, Magušar Valentin, Pesjak Tomaž — teh pet gospodov je tedaj s 15 glasovi voljenih v načelstvo zadruga in ti si izvolijo za načelnika Valentina Klinarja enoglasno in za njegovega namestni-

ka Luka Hafnerja. V nadzorstvo se pa izvolijo enoglasno, to je s 15 glasovi: župnik Franc Hoenigman, posestnik Jožef Jalen in posestnik Jožef Gartner. Od teh se za predsednika enoglasno izvoli gospod Jožef Jalen. Načelstvo se pooblaščuje, da vse izvrši, kar je treba za registrovanje zadruga in za to, da bode zadruga brž ko mogoče začela delovati.«

Kot kovači med posestniki imenovani ustanovitelji zadruga so pač žebjarji, torej delojemavci, h katerim lahko prištejemo še posestnikovega sina Valentina Magušarja, sina ješarja Janeza, p. d. Hanza, ki je skupaj stanoval z očetom in koval pri očetovi ješi z imenom Hanzova ješa v Prekuhovčevem vigenjcu, kjer je sedaj kovaška delavnica UKO. Drugi kot posestnikov sin imenovani deležnik, Franc Šolar, je bil kandidat za združnega tajnika. Dotlej žebljarski delodajavci med člani ustanovitelji zadruga so bili Klinar, Hafner in Gartner s premočjo v deležih, ki pa so jo omejevala pravila. Drugi člani posestniki niso imeli oprava v žebjarstvu, pač pa v svoji obrti. Kralj je bil čevljar, sorodnika Ažmana stamizar in ključavničar, Jalen pa gostilničar. Ustanovitelji žebjarji so stanovali ali gostovali: Janez Zupan na št. 29 pri Jerinaču, Valentin Magušar pri očetu na št. 94, Franc Varl na št. 79 v Fabjanki, Janez Pernuš na št. 85 pri Krêni in Valentin Gašper-

šič na št. 100 pri Foci. Deležnik Jožef Gartner-Vretēna je pred začetkom poslovanja zadruga umrl⁵ in je imela njegove kovače žena — vdova Marija, u. 1905.

Takoj so plačali zadružne deleže Hoenigman, oba Ažmana in dr. Supan, ki je pristopil z enim deležem, pa se ni vpisal v ustanovni zapisnik, kjer ni vpisan tudi Valentin Šolar, ki se še ni odločil o številu svojih deležev. Žebljarski podjetniki so del deležne vsote dali v blagu, tj. v žebljih in verigah, žebljarji pa so jih polagoma vplačevali v obrokih od zaslužkov. Med udeleženci ustanovnega občnega zbora ni vpisan kovač France Zupan-Malevšov, ki se je udeležil prvega občnega zbora 1. maja 1895, in je dal namesto 200 gold. dvojnega deleža ješo v vigenjcu Kamrica. Kovač Janez Zupan je verjetno imel priimek Tomažek; v dvom nas pa spravlja njegova hišna številka, ki naj bi bila 100. V Imeniku članov v Plamenovi Kroniki je Janez Zupan Tomažek, roj. 1841, pristopil v zadrugo 1895 in izstopil 1896. Morebitna napaka bo ostala nepojasnjena, zakaj živih prič ni več.

Po številu ustanovnih članov žebljarjev zadruga torej ni bila delodajavska, a Valentin Šolar je zapisal: »Značilna za tedanji zbor so bila križajoča se mnenja na tem sestanku. Mnogi so v svoji sebičnosti želeli, da bi vsak podjetnik imel nekaj kovačev in delavcev v svojem področju ter bi izdelke zbirali v zadrugi. Večina z menoj pa je bila za to, da se ustanovi enotno gospodarstvo, to je, da bi v zadrugi zbirali naročila, razdeljevali delo, odpošiljali izdelke in izplačevali delavce. Vkoreninjeni red privatnega gospodarstva je bilo zaradi pomanjkanja zadružnosti res težko premagati v vzajemno delo v obče koristi.« V ne-

navzočem Juriju Magušarju se je morda oglašala pridobivaška žilica rodu.⁶ Luka Hafner je v zadrugi, ki je odpravljala iz članstva sledi njihovega privatnega podjetništva, pričakoval kaj drugega, kot pa je dobil, in je 1896 izstopil iz zadruga ter obnovil svoje privatno žebljarsko podjetje. Disharmonijo občnega zbora, ki so si ga marsikateri želeli z drugačnim izidom, je želel izgladiti shod Slov. kat. društva za radovljiški okraj v Kropi čez dva dni, v nedeljo 18. 11. (»Slovenec« v poročilu od 20. 11.) O shodu je zapisal Valentin Šolar v Spominih: Ugodno je posegel ta shod v razvoj stvari. Vodil ga je predsednik Vurnik, glavarja je zastopal tajnik Kaltenecker. Glavni govornik je bil Janez Ažman, župnik v Gorjah, ki je opozarjal na nauk zgodovine Kroke v času, ko se je zaobrnilo blagostanje v pomanjkanju. Zato je opominjal rojake, da se oprimejo novo ustanovljene zadruga in prezro osebne spore, ker če si na tem, da utoneš, podaj roko tudi sovražniku. Državni poslanec dr. Žitnik je priporočal, naj delavci hranijo, da bodo vsaj z enim deležem pristopili v zadrugo, ker bo potrebovala kapital za novo proizvodnjo, kajti žeblji ne bodo rešili zadruga. Za zadrugo je govoril tudi Jože Gostinčar iz Ljubljane.

PODJETJE ŽEBLJARSKE ZADRUGE PRICNE S PRIPRAVAMI ZA ZACETEK DELA

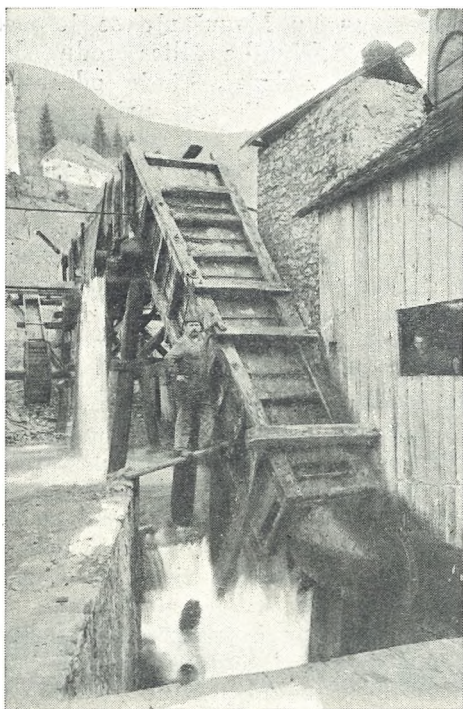
Načelnik Klinar⁷ je dal zadrugi v najem Johanov magazin za pisarno in skladišče. Tajniku Franju Šolarju so določili mesečno plačo 42 goldinarjev za vodstvo knjig in

Zadružni tajnik Franjo Šolar

Načelnik in mojster Valentin Šolar po monotipiji Mile Maleša

Speljava vodnega pogona valjavnične turbine v Sp. fužini 1876–1908. Ob njem stoji mojster Valentin Solar, v liniji je Janez Lazar. Zidovje stare fužine

spisov in za ureditev pisarne ter skladišča v tem magazinu. Tam je bilo tudi prvo združno skladišče žebeljev, v katerem je vodil knjigo izdelkov in železa skladiščnik Valentin Magušar za plačo 20 gold. na mesec, ki je skrbel tudi za snago v pisarni. Klinar je prevzel vožnjo zadružnega blaga s parom konj, Hafner je postal zadružni

Med prvimi kovačicami je vstopila v zadrugo Reza Debeljak, rojena 1853, vdova Slibar-Cvek, por. Solar, babica univ. prof. ing. Alfreda Slibarja na Dunaju in v Stuttgartu

blagajnik, Tomaž Pesjak pa je oskrboval skladišče oglja in izdelovanje zabojev. Deležev po večini niso vplačali takoj, temveč šele v teku leta, nekateri so jih vpisali šele s 1. januarjem 1896. Delavcev je takoj prvi teden delalo 47. Največ jih je dal Hafner, drugi prejšnji podjetniki so jih dali po manj. Za delavce ni bila zadrega, ker je bilo dovolj brezposelnih. Prišel je prvi majnik 1895, ko je začela zadruga slovesno poslovati. Na zborovanju ta dan so izvolili tri člane: Ivana Murnika, dr. Viktorja Supana in državnega poslanca, deželnega odbornika Frana Povšeta. Popoldne ob 13. uri je bil prvi občni zbor, na katerem so med drugimi točkami izvolili Blaža Kralja za člana nadzorstva namesto umrlega Jožefa Gartnerja.

»Zapisnik delavcev 1895« s stampiljko advokata dr. Viktorja Supana, Ljubljana, Na Bregu št. 18, v čigar pisarni so naredili glavo zapisnika, se začelja z dnem 7. majnika, ko so prijavi (bolniško in nezgodno zavarovanje je postalo v Avstriji obvezno l. 1888) prvih 50 delavcev, med njimi 15 žensk v bolniško blagajno. Malo kasneje so prijavi l. 1895 v blagajno še 10 delavcev, med njimi 7 žensk, v juniju 1895 pa 4 moške in 3 ženske. Med dotlej v blagajno prijavljenimi 42 moškimi so stalno ostali v zadrugi do upokojitve le 3 in sicer žebjarja France Gašperšič in Alojzij Pesjak st. ter mojster Valentin Šolar. Kar je v zapisniku vnesel vpisov delavcev tajnik Franjo Šolar, ki je k imenu in priimku pridejal tudi domača imena, s katerimi so se ti delavci klicali, jih je tako ohranil poznejšim rodovom. Žebjarje in žebjarice je vpisoval kot »kovače za žblje« z minimalno plačo 40, oz. 30 krajcarjev, po kateri je zadruga plačevala zavarovalni prispevek. Razen žebjarjev so sprejeli maja in junija še oskrbnika Valentina Magušarja Hanzovega, ravnavca Janeza Praprotnika Vodlo in 6 kovačev za verige, med njimi oba Šolarja Suštarčkova, Valentina in Gregorija, kot mojstra-verigarja z plačo 125 krajcarjev, javljeno pa 40 krajcarjev, in oba Vidica Ukovčeva, Valentina in Jakoba. V rubricirane kolone so vpisovali starost, čas vstopa in izstopa ter vzrok izstopa in opombe. Ta zapisnik delavcev je, dopolnjen 10. septembra 1897, sprejel 178 vpisov v bolniško blagajno, od katerih so bili nekateri izstopivši ali izključeni delavci drugič sprejeti, saj je bilo prehajanje med konkurenčnimi podjetji v navadi. Kronika str. 17 poroča, da je zadruga takoj drugi dan pričela delovati, se pravi, žebjarji in žebjarice so stopili za

panjówe pri ješah v vigenjcih Na bajerju, v Vicah, v Navi, in Kamrici, ki jih je zadruga osem kupila pred 1. majem in po njem. Vigenjc Vice je prodala zadrugi Neža Pirc, tri ješe v različnih drugih vigenjcih sta prodala zadrugi Luka in Marija Hafner, po eno v Navi in v Kamrici je zadruga dobila od Klinarja in od Franceta Zupana Malevša, vse skupaj za 1085 goldinarjev. Nadaljnji vpis so opravili šele 1. 7., ko so prijavili v blagajno žebjarja Janeza Pernuša Flajsa, roj. 1857, ki je pristopil kot deležnik že ob ustanovnem občnem zboru. Morda niso imeli zanj panjů, kakor ga ni bilo za Lovrenca Zupana st. Kolero, roj. 1847, ki je od zadruge prešel k Magušarju, ker ni imel zadružnega panjů. Janez Pernuš je bil tudi v odboru Zveze kovaških mojstrov 1883. Leta 1895 je bilo še oktobra 5 in decembra 4 pristopov, od tega skupaj 2 kovačici, ključavničar Erzenov Luka, r. 1873, in verigar Mihael Šolar, Funtovčev, r. 1871. Vse v zapisniku delavcev prijavljene ženske so bile seveda kovačice.

Konec oktobra javlja zadruga Trgovski zbornici, da ima sama še 86, Magušar (samo v Kropi) 44, Fortunat Šmitek Lepek 4, Jera Šmitek 3, Marija Gartner Vreténova 3 in Jurij Habjan Kokóľček 1 žebjarja. Če te številke seštejemo, pridemo na 141 žebjarjev v Kropi, kar je bilo komaj polovica števila žebjarjev pred leti. Vsem za delo zmožnim brezposelnim je dala zadruga delo, so pisali 26. junija 1895 dr. Supanu. V istem pismu mu sporočajo, da porabijo na teden 800 do 1000 gold. in sicer okoli 200 gold. za delavske plače in 700 gold. za železo. Tako je začelo zadrugi takoj zmanjkovati denarja in ji je izplačal deželni odbor obljubljeno brezobrestno posojilo 2000 gold., za katero je posredoval Murnik. Kranjska hranilnica ji je posodila 2000 gold. za nedoločen čas, ker za prodane žeblje ni dobila takoj denarja. Zadrugi je ugajal prostor v opuščeni valjavnici v Sp. fužini, kjer bi mogla zaposliti 20 delavcev, če bi jo popravila. Prvi mesec prvega leta 1895 je prodala zadruga proti pričakovanju za 2000 naslednji mesec pa za 3000 goldinarjev. K dobremu startu je pripomogel gotovo Luka Hafner, ki je bil prej v trgovskih zvezah z Bosno, Zadrom, Križevci, Glino, Vel. Bečkerekom, Brailo, Wolfsbergom, Valentin in Gregor Šolar, verigarja, pa s Petrinjo, Gračanico, Vel. Kanižo in Sežano. Mnogo je zadrugi pomagala Trgovska zbornica pri ustvarjanju stikov in zastopstev v tujini in tudi dr. Supan, ki je priporočil zadrugo Kranjski obrtni (industrijski) družbi na

Kot kovač za žeblje je bil 7. V. 1895 vpisan Jakob Berce, p. d. Kadet, roj 1848, zadnji potomec rodu, ki je stopetdeset let nihal med žebjarstvom, mlinarstvom in dninarstvom, kakor pove Kandučev rodovni zapisek v Zadrugarju 1940/41, str. 146

Jesenicah, družbi Greinitz in nečaka v Gradcu in drugod. Hafner je prepotoval to in naslednje leto Kranjsko, Primorsko, Koroško in Štajersko z vzorci, ceniki in popisom zalog. Tudi doma so se s Šolarjem, tajnikom, in Hoenigmanom vsi trudili, da so novo podjetje uvedli pri trgovcih in porabnikih, železnicah, skladiščih, arzenalih, rudnikih itd. Zadrugo so težile zaloge ve-

Žebljarska družina Franceta G., roj. 1869, in Johane G., rojene 1872, fotografija na pločevini iz 1900. Oče je vstopil v zadrugo 15. VI. 1895, mati nekaj pozneje, ko je pustila kovanje pri Fortunatu Smitku-Lepku, kjer kljub zakonom ni bila vpisana v bolniško knjigo

Alojzij Pesjak, Lojzev, roj. 1859, žebjar v zadrugi od vstopa 1895, na pragu hiše št. 10, ki je bila nekoč last malega fužinarja in žebljarskega podjetnika Fortunata Varla

rig, orodja, železa in žebeljev, ki jih je prevzela od deležnikov v plačilo deležev. Prvotni sklep o brezplačnem izdajanju oglja in kovaškega orodja žebjarjem so konec oktobra ukinili, ješam takoj postavili nadzorne mojstre, ki so morali prihajati

Katarina Homan, roj. Jelenc, nekoč kovačica za konjske žeblje (Vigenje, str. 85), roj. 1868, umrla 1960. Ko je bil maršal Tito avgusta 1948 v Kropi, je »na placu« pristopila k njemu, da bi ga poprosila za lepšo krušno moko gospodinjam

jati tudi k tedenskim izplačilom zaslužka, kot vsi člani načelstva. Prva zadružna letna (to pot 7-mesečna) bilanca 1895 v kronah (1 goldinar preračunan na 2 kroni) je skromna in značilna za začetniško pomanjkanje premičnin in nepremičnin (priprav in stavb), za nezadostnost oskrbe s kreditom (blagovni upniki za železo so mnogo večji kot deležni kapital), zaloge izdelkov imobilizirane, skratka stanje, ki ga bo zadruha le v letih popravila, o čemer je veliko govora v teh letih kronike. Kranjski industrijski družbi je bila dolžna konec decembra 15.000 goldinarjev, trikratno vsoto dovoljenega kredita za tekoče dobave železa. Ta dolg je delal zadrugi v naslednjem letu in še naprej največje stiske, ogrožal je njen obstanek in oviral njen razvoj. Večkrat je bila zadružna blagajna tik pred izplačilom zaslužka brez cvenka in so nekajkrat izpraznili celo cerkvene in druge pušice do zadnjega krajcarja. Drugo poslovno leto 1896 je zadruga posebno trpela za pomanjkanjem kreditov in obratovalnega prostora. Že januarja so vložili pri oskrbništvu Sp. fužine prošnjo za najem fužinskega prostora, ki bi ga sami popravljali. Hkrati so prosili Luckmana za plačila lanskega dolga za železo, dokler dežela ne da obljubljenega brezobrestnega posojila 10.000 goldinarjev. Luckman je res obljubil posredovanje pri deželnem odboru in vodstvo zadruga opozarjal, naj ne delajo preveč lahkomišljenih dolgov in da naj izterjajo blagovne dolžnike.

S Klinarjevim akceptom na menice, je rekel Luckman, bo družba še dajala železo. Tudi na barona Borna, tedaj stanujočega na Dunaju, so se obrnili zaradi dobav jeseškega železa. Zadržno vodstvo je šlo k predsedniku deželne vlade in tudi po Murniku prosilo, da deželni odbor podpiše za 10.000 goldinarjev zadružnih deležev. Uspeh Murnikovega govora je bil, da je 8. aprila deželni odbor vpisal 45 deležev po 100 goldinarjev. Kranjska hranilnica pa je odklonila zadržno prošnjo za posojilo 15.000 goldinarjev in je podaljšala lanskoletno posojilo 2000 ter ga zvišala na 3000 goldinarjev, ki jih je zadruga vrnila l. 1899. Trgovina je bila to leto dokaj dobra, opazili pa so, da se ne dajo več prodati kovani žebliji za podkovanje konj in čevljev. Zato so že takrat zaželeli strojev zanje. Žeblje, ki jih je KID naročala za preprodajo v Bosni in ji v zameno dobavljala železo, so kupci včasih označevali kot slabo blago. 11. junija je prevzela zadruga prvo naročilo za 1927 železnih vojaških posteljnja-

kov (kavalet) od vojaškega depoja za deželno obrambo na Dunaju, ki je zaposlilo veliko delavcev. Železne dele sta izdelovala France Ažman in Valentin Šolar, deske je pripravil J. Guzelj v Škofji Loki, mizarsko delo pa opravil Ignac Ažman. Železni deli so bili pravočasno izdelani, za lesene pa so dobili podaljšanje roka do 20. novembra. Pri tem naročilu je zadruga nekaj zaslužila. Občna zbornica sta bila po pravilih vsako leto dva, razen 1901, ko je bil en sam. Namesto izstopivšega Hafnerja so izvolili v načelnstvo Franceta Zupana, Malevševca na tretjem, (letos drugem) občnem zboru, katerega se je udeležil tudi Murnik. Dosežki 1896 po bilanci v kronah se občutno ne razlikujejo od prvega leta, a blagovni upniki so polovico manjši, ker je zadruga znižala zalogo železa. Prodaja izdelkov je uspevala mesečno nad poprečjem lanskega leta in je dosegla v vsoti 12 mesecev 41.000 gold., zaslužki delavcev pa 15.400 gold. Premični inventar se je pomnožil za orodje za kavalete, ki so ga potem še v naslednjih letih uporabljali. Že marca 1897 je prejela zadruga naročilo za 5623 kavalet in položila kavcije 4000 goldinarjev, ki je povečala njeno denarno stisko. Lesnemu podjetniku Kellerju je bilo treba dati 2000 gold. predjuma, za gradnjo pollesene in polzidane »delavnice« ob Prekuhovčevem vigenjcu so dali 3000 gold. in za orodje 2500 goldinarjev. Pri prošnjah za kredit v znesku 15.000 gold. jim je pomagal Murnik in ga je dalo Kreditno društvo Kranjske hranilnice, za kar se Murniku 29. novembra zahvaljujejo in pristavljajo: trgovina gre izvrstno; železni deli so odobreni, leseni se v Celovcu pregledujejo; lahko bi zaposlili še 50 delavcev, če bi jih kaj bilo, tudi plače smo delavcem po možnosti zvišali, ker bomo pri tej dobavi vendar nekaj zaslužili. Ob primitivnih napravah za kavalete so se zavedali potrebe po strojih za olajšanje, pospešenje in pocenitev proizvodnje in so z optimizmom glede nadaljnjega razvoja postavili prva stroja v bivši valjavnici v fužini: škarje za rezanje železa in vrtni stroj za luknje, poleg njih pa nekaj drugih priprav za izdelovanje posteljnjakov. Zadovoljni z njimi so poslali Murniku koncept prošnje za podporo trg. ministrstva, da bi mogli tudi za žeblice postaviti kaj strojev. Priporočali so se tudi za nadaljnja naročila kavalet, ker morejo pri njih zaposliti slabotne in slabovidne delavce, ki so za žebljarsko kovanje nesposobni. Poročajo tudi, da je zadruga pričela izdelovati nove vrste železnih izdel-

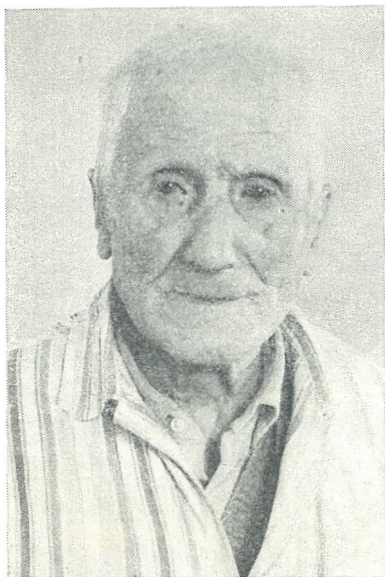

Žebjar Jože Dermota, roj. 1880, pozneje tovarn. delavec »pri prešah« (stoji) v družbi s tesarjema Janezom in Antonom Ažmanom pod okni hiše Valentina Klinarja, v kateri je Kovaški muzej

kov: verige, zidnike, zobe za brane in podkvice. V arhivu se je ohranil nekaj let po prvi svetovni vojni znani patent brane po zamisli ravnarja Janeza Praprotnika-Vódle. Omenjeno orodje in stroji so pomnožili z delnim takojšnjim odpisom v bilanci premičnine za 4000 kron, nakup 9 ješ pa nepremičnine za ravno toliko. Zvišale so se bilančne postavke v tisočih kron pri izposojilih na 15 in pri blagovnih upnikih na 65, pri gotovini in naložbah pa na 38, pri blagovnih dolžnikih na 85 in začelo se je dolgoletno trajno upadanje presegljaja lastnega kapitala (zadružni deleži, rezerve in dobiček) nasproti posojilom, prodaja blaga se je dvignila na 51.000 goldinarjev, plače pa so ostale na lanski višini. Dr. Šupan je umrl marca tega leta, pravno zastopstvo zadruga je prevzel dr. Majaron. Tudi leta 1898 so dobili v delo kavalete in zanje iskali delavce v Železnikih. Skozi vse leto so zaposlovali nad 100 delavcev z rednim delom in so njihovi zaslužki presegli 26.000 gold., zadruga pa je naredila

Notranjost verigarne, prejšnjega Florjančnikovega vigenjca, zraven razvalin Zg. fužine, posneto 1905

Valentin Zmitck, roj. 1867, nekdanji zadrudni uradnik, pisec spominov o kroparskem železarstvu, slika iz l. 1963

nad 2000 gold. dobička, kakor še nekaj let pozneje ne. Kupila je »Srednji mlin« z gozdom od Katarine Košir za 1140 gold., in 12 ješ za 1185 goldinarjev. V spodnjem prostoru mlina so nameravali delati razne železne izdelke, zgornjega pa so porabili za zabojarjo. Vrnili so Kreditnemu društvu 15.000 goldinarjev in prosili ta zavod za novo posojilo s polletnim vračilom na menico; potem je bilo treba postopek za posojilo obnoviti, ker so ga redno potrebovali za sprotno plačevanje železa s skantom. Na občnem zboru 16. II. so izpremenili firmo v Prva žebljarska in železnoobrtna zadruga v Kropi in Kamni gorici, kar je ostalo trenutno za Kamno gorico brez uspeha.

Verigarji okrog 1903. Stojе od leve proti desni: Janez Gašperin ml., Franc Solar-Con, Florijan Resman, Florijan Vidic, Urban Lazar, Janez Leš, Alojz Dobre. Sede: Andrej Gašperin-Vajš, Primož Skriba, mojster Andrej Praprotnik, Jakob Vidic, France Legat in Pavle Dobre. Spodaj: učenca Gregor Solar in Tevža Sušnik

Morda je učinkovalo to, da je Jurij Magušar dodal v svoji firmi ime Kamna gorica; imel je tam več kovačev kot v Kropi. Izposojila so se zmanjšala, blagovni upniki tudi, ker so tudi blagovni dolžniki bolj redno plačevali obveznosti. Zaradi zmanjšanja izposojil se je popravila razlika med izposojili in lastnim kapitalom, ki je tedaj presegel posojila, kar se je ponovilo v naslednjem letu 1899. To je bilo drugo leto, ko so v zadrugi kovali na roko velika »kladuca«, žeblje za pritrjevanje tračnic normalnotirnih prog državnih železnic. Za naročilo so položili pri Kreditnem društvu dve menici za posojeni obligaciji. Naročilo je vzbudilo zavist konkurence, ki je vplivala — tako piše Kronika v marcu — na KID, da je zadrugi ustavila kredit za nabavo železa. Tedaj se je zadruga obrnila na Ljudsko posojilnico v Ljubljani za 20.000 gold., s čimer je uspela in ostala s tem zavodom v zvezi do leta 1905. Ker je zadruga pristopila v članstvo pri Gospodarski zvezi, ji je Kranjska hranilnica odpovedala brezobrestno posojilo in je tudi Kreditno društvo znižalo svoj kredit. Zadruga je posojilo vrnila Kranjski hranilnici avgusta. To leto je zadruga dobila petič in zadnjič naročilo za vojaške posteljnjake, pri katerem pa je imela veliko izgubo s površno izdelanimi in premalo posušenimi deskami, ki so jih pri komisiji in skladišču mnogo izvrgli. Državni poslanec Josip Pogačnik je brezuspešno posredoval na Dunaju zaradi globe pri tem naročilu. Prizadevanja za pridobitev prostorov Sp. fužine so rodila prvi uspeh, ko je 8. marca 1899 prišel uradnik ravnateljstva Tehnološkega muzeja na Dunaju (za naprej imenujemo ta zavod kratko Obrtnopospeševalni urad) pogledat prostore in vodno silo v bivši valjavnici Sp. fužine, iz katere so pozneje nastali prvi deli Plamenove tovarne, ki so še danes v rabi. Poročilo z ogleda s predlogi je poslalo omenjeno ravnateljstvo zadrugi, ta pa je vprašala Murnika za nasvet in pomoč. Murnik je odgovoril 24. aprila predsedniku nadzorstva Hoenigmanu med drugim: »Stvar se mi zdi jako važna. Ako more zadruga fužino kupiti, bi bilo to brez dvoma koristno za obrt v Kropi. Glede turbine bi bilo seve treba, da si ogleda stvar inženir. Podpore bi jaz najbrž izprosil za Kropo od Zbornice in tudi od dežele. Pridem v Kropo, brž ko se deželni odbor zaključi. Zadruga naj takoj izračuna, koliko bodo veljale poprave in nakup Sp. fužine, da naredim prošnjo na deželni odbor in zbornico. Ministrstvo bo potem nekaj strojev zadrugi prepustilo.

Tehnološki muzej naj pošlje zadrugi zbirko ključavničarskih vzorcev, katere bo zadruga takoj plačala.»

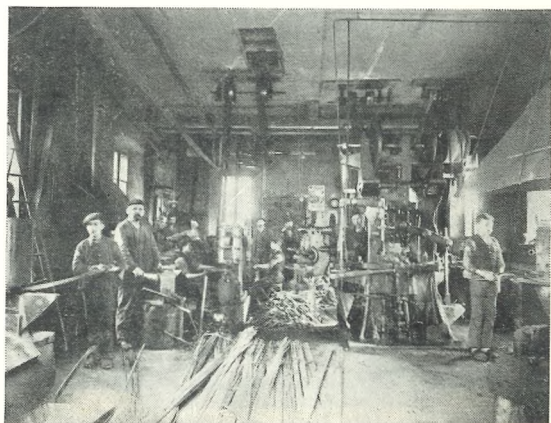
Fužinski dnevi, dotlej skoraj brez vrednosti, so se nato visoko podražili in zadrugi ni kazalo hiteti z njihovim nakupom, ampak je fužino vzela v najem. 13. novembra je pisal adjunkt Henrik Pösendeiner iz dunajskega obrtnopospeševalnega urada zadrugi: »Tako sestavite in pošljite prošnjo na naš zavod pri Trg. ministrstvu za prepuščitev stiskalnice za tračnike in ekscentrične obrezovalnice, orodja in transmisij ter utemeljite prošnjo, da je za obstoj Kroepe življenjsko vprašanje, da se izdelujejo žebliji za tračnice s stroji, ker se na roko zaradi prehude konkurence ne morejo več. Ročno delo ni tako natančno in dobro kot strojno in je nevarnost, da kovanih žeblijev nihče več ne bo naročal. Ker pa ima zadruga sedaj prostor in vodno moč, je prošnja za stroje utemeljena.«

Občnega zbora dne 28. februarja se je udeležilo le 8, dne 12. septembra pa le 10 članov in Murnik, ki je v daljšem govoru priporočal razširjenje zadruge, oziroma pridobitev novih združnikov. Čistega dobička je zadruga letos naredila nekoliko manj, delavcem pa izplačala 14⁰/₁₀₀ več, povišale so se ne prav znatno blagovne zaloge in dolžniki ter presegljaj lastnega kapitala nad izposojili. Majhen, a vsaj simboličen korak do povišanja deležnega kapitala je pomenila 1900 uvedba opravičnih deležev po 1 krono — tako je bilo ime novega denarja od začetka tega leta, ko smo opustili goldinarsko veljavo in je krona postala vredna pol goldinarja. Število članov zadruge se je v 5 letih zvišalo od 22 na 24. Delodajavci in posestniki — premožnejši ljudje — niso hoteli pristopati k zadrugi, delavci pa niso imeli toliko denarja, da bi mogli vplačati delež 100 goldinarjev ali 200 kron. Od števila članov, še bolje, od števila vpisanih in vplačanih deležev je odvisen kredit, pomen in zanimanje za zadrugo; brez velikega kredita pa se zadruga ni mogla razvijati, zlasti ne ročnega obrata spreminjati v strojnega. Enokronski deleži so vzbujali le videz deležnega kapitala, toda še drug važen pomen je imel pristop 80 novih članov z opravičnimi deleži, namreč nova združna pravila, ki jih je sestavljal dr. Šušteršič, so, ustrezno novemu zakonu, predpisovala, da zadruga sme načeloma uporabljati samo svoje člane kot delovno moč. Spotika davčne oblasti je ostal še člen o razdelitvi čistega dobička med člane s polnimi ali glavnimi deleži.

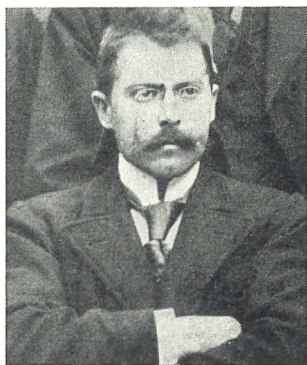

Moški zbor žeblijarjev okoli 1900, pokvarjena fotografija na pločevini. V sredi pevovodja, žeblijar Jurij Legat. Stojijo zadaj: Rantov šuštar (?), Dermota Francén, Dermota Lovrenc, neznanec, Cene Štrnad, Balant Rajgelj. Pod njimi: Lovrenc Zupan, Florijan Resman, Miha Eržen, Urban Lazar, Janez Leš, Matija Gašpersič. Sede: neznanec, srednjega zakriva okvara, Jernej Praprotnik

Nakupovanje fužinskih deležev ali dnevov je prišlo letos v tir. Zadruga jih je pridobila 27 za 3730 kron, ki ji pa še niso dajali dvotretjinske večine; morala bi imeti 33 deležev. Bilančna aktiva so nebstveno višja, v pasivi so se izposojila povzpela, a deleži in upniki ustrezno padli. kar vidimo iz bilance, v kateri je tvorba lastnega kapitala v primeri z izposojili precej nazadovala. Že naslednjega leta 1901 je kupila zadruga še pet fužinskih deležev in se je lotila predelav v Sp. fužini po Pösendeinerjevih mislih. 4. julija je skupna seja načelstva in nadzorstva podpisala legalizirano izjavo glede letnega odplačila in shranitve poslanih strojev, ki so že dospeli. Urejanje je vodil T. Pesjak, Ljudska posojilnica pa je posodila denar za stroške poprav in naprav. Namesto dotlej edinega uradnika, pomožne korespondentinje Barbare Huber, ki je odšla drugam, so spre-

Prvi »tovarniški« oddelek »pri prešah« 1902

H. Pösendeiner, adjunkt Obrtnopospeševalnega urada na Dunaju

jeli dva uradnika, Valentina Žmitka in nekoliko pozneje Avgusta Železnikarja. Predsednik nadzorstva Hoenigman je proti temu brezuspešno ugovarjal in pozneje odstopil, na prošnjo vodstva pa je umaknil odpoved. Iz neznanih vzrokov, morda zaradi nastopajočih nesoglasij, je bil letos samo en občni zbor. Število članov z opravljenimi deleži je naraslo na 100. Bilančne številke so se le malo in ne bistveno spremenile proti prejšnjemu letu, opazno je zvišanje nepremičnin in premičnin. Nekoliko trdnjša je udeležba lastnega kapitala proti izposojilom. Slavnostna otvoritev oddelka preš 22. januarja 1902, ki še sedaj stoji kot skladišče in predaja strojnega orodja, je pomenila začetek združne tovarne, zvezane s staro valjavnično turbino s transmisijami. Pred tem nabavljene škarje za razrezovanje paličnega železa pa so stale zase v starem fužinskem prostoru.

Razrezke so dotlej dovažali kovačem v vigenjcih, npr. na Mlečju, kjer so jih v dvojicah pobijali in špičili v žeblje, kladuca sistema X a, 16 krat 155 mm v teži 0,33 kg na en kos. To je bilo težko delo

Zadružna delavca Ivan Zupan, roj. 1880, in Ignac Blaznik, roj. tudi 1880, v tečaju pri Obrtnopospeševalnem uradu na Dunaju 1901

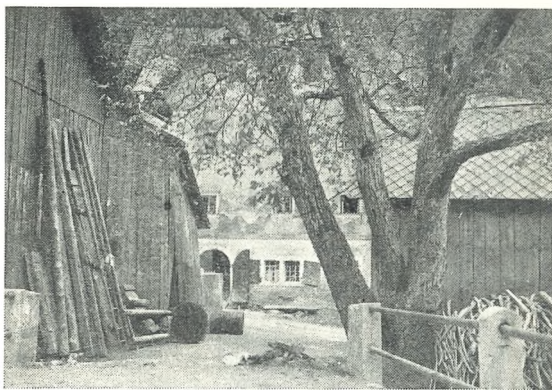
za močne mlajše kovače, ki ga niso vsi zmagovali brez škode za zdravje. Železo se jim ni vedno dovolj razbelilo na oglju in so se glave rade odlamljale, kakor vemo iz pritožb proti kovanim tračnikom. Zato so se radi odločili za vroče stiskanje glav, razbeljenih s koksom, ki dá, podpihovan od močnega ventilatorja, belo vročino. Začela se je šola pri strojih in »Pogled v šolo tehničnega razvoja« v Plamenovi Kroniki str. 163 do 175 izpod peresa mojstra Joža Šolarja nam z umnimi potezami odkriva njen potek od začetka do konca. Nova instalacija za tople prešane žeblje in vijake je zadrugo pripeljala v kartel za to blago, ki ga je trinajstotica avstrijskih tovarn to leto zopet sklenila za nadaljnjih deset let. Kvota 6,3 % kladuc in 3 glasov ni zadovoljevala zadruga, toda na prigovarjanja KID, Obrtnopospeševalnega urada na Dunaju in Trgovske zbornice v Ljubljani je zadruga končno pristopila v kartel, dasi ji ni uga-jalo, da je imel Magušar letno fiksno kvoto 270 ton in 5 glasov. Magušar je pozneje, ko je imel premalo kovačev, dele kvote odstopal drugim tujim tovarnam v kartelu.

Iz neugotovljivih vzrokov je leta 1902 prišlo do sprememb v združnem vodstvu in do članskih odpovedi, o katerih več govori Kronika str. 35 in 36. Izstopili ali deleže odpovedali so Valentin Klinar, Fran Šolar in Hoenigman. Namesto Klinarja izvoljeni načelnik Luka Kenda je umrl 4. februarja 1903 v bolnišnici v Ljubljani, medtem ko je Klinarja rešila smrt 23. decembra 1902. Oba prva načelnika je zadruga dala l. 1903 slikati Petru Žmitku v Pragi.

S 1. januarjem 1903 je zaradi sprememb v avstrijskem združništvu prešel kredit zadruga na Gospodarsko zvezo v Ljubljani. Občni zbor je bil že 22. januarja. Na njem so bili z novimi pravili o glasovalni pravici opravičnih deležev (20 takih deležev da en glas, če so v istem smislu oddani) izvoljeni v načelstvo Tomaž Pesjak, Gašper Šmitek in Franjo Šolar. Ti trije pa so izvolili za načelnika Franja Šolarja. V nadzorstvo so izvolili Valentina Šolarja, Blaža Kralja in deželni odbor kranjski namesto Hoenigmana. Ker je Kralj odstopil in deželni odbor ni hotel prevzeti izvolitve v nadzorstvo, je izredni občni zbor, katerega se je udeležil za deželni odbor H. Lindtner, izvolil Janeza Lazarja in Valentina Magušarja kot člana nadzornega odbora. Na tem občnem zboru so sklenili tudi dodatek k pravilom iz 1900, da morejo člani spremeniti opravilne deleže v polnovredne glavne deleže

z majhnimi vplačili do višine polnega deleža. Ta sprememba je v kratkem nekoliko zvišala število pravih članov na 34.

Zadruga je to leto kupila zadnjo tretjino (16 dni) Sp. fužine za 6000 kron in 19. junija iz konkurzne mase Gregorja Šolarja kovačnico za verige v Florjančnikovem vigenjcu. Prezidava in predelava v združno kovačnico za verige je veljala blizu 2000 kron. Zadrugo so to leto spet trla naknadna davčna plačila in izplačila odpovedanih deležev. V bilanci se je zato pokazala izguba ter je presegljal lastnega kapitala nad izposojili občutno padel nasproti prejšnjim letom, ker so se izposojila zvišala za 20.000, deleži pa padli za 5000 kron. Najkritičnejši dnevi, tedni in meseci so bili v naslednjem letu 1904, v letu žebljarske stavke v Kamni gorici in v Kropi. Podjetniki sicer niso žebjarjev več tako izkoriščali kot pred ustanovitvijo zadruga, a zaradi hudega tekovanja med zadrugo in njenimi konkurenti so se vrstila odtegotovanja plač posebno v Kamni gorici, kjer je večino žebjarjev zaposloval J. Magušar in še dva ali trije podjetniki. Vesti iz Javornika o splošnih stavekah (člančič v Zadrugarju 1933 str. 66) so dale tudi Kamničanom pogum, da so v ponedeljek, 1. maja 1904, poskusili s stavko. Ustavili so delo v vigenjcu pred Kapusom ter v Kófari in kmalu nato dvignili delavstvo iz vseh delavnic; ko pa se je stavkajočim pridružil še ugledni žebjar Marko Arh, je dobila stavka resnejši značaj. Okrog 11. ure dopoldne so odšli k županu Kappusu, kjer so določili za voditelja stavke Matija Miklja, Marka Arha, Andreja Žvana in Florijana Varla. Ob 2. uri popoldne so odšli v Kropo, kjer so se stavkajočim takoj pridružili tudi kroparski delavci. »So prišli Kamničani in so po vseh vigenjcih vzeli vodo,« je povedala 1956 upokojena žebjarica Katarina Homan, r. 1868 (glej Vigenjc str. 85). V Kropi je potem bilo zborovanje pri Klinarju, kjer so izvolili še Kroparji za svoje zastopnike Ivana Zupana, Andreja Škriba, Janeza Zupana in Antona Smrekarja. Izbrani zastopniki so pisмено formulirali zahteve stavkajočih, ki so jih sprejeli vsi, razen Jurija Magušarja, dne 4. maja 1904 pri Bajžlju v Kamni gorici. Ker Magušar ni hotel pristati na zahteve delavcev, so ga ti zapustili, kar je zmanjšalo njegovo moč; delavci pa so začeli v večjem številu pristopati k zadrugi. Stavka je omejila konkurenco, nevarno zadrugi, zlomila je tradicijo žebljarskih gospodov, rodila je več zanimanja in zavednosti za zadrugo in pripeljala v za-

Hišna št. 31 v Kropi, kjer se je 1840 rodil največji žebljarski podjetnik Jurij Magušar, vnuk ogoštra Matija Škriba iz Sveč na Koroškem. Hišo so 1952 podrli zaradi razširitve ceste

drugo žebjarje iz Kamne gorice ter vsem žebjarjem olajšala gmotni položaj. Magušar je imel 20. julija v Kropi 1 žebjarja iz Kroke in 8 iz Železnikov. Za vse bivše kovače pa zadruga ni imela takoj dosti panjov in vigenjcev in so nekateri morali delati v dveh izmenah, nekateri pa so odšli nazaj v delo pri prejšnjih podjetnikih. Ker zaradi oblike pravil ni združni deležni kapital nič naraščal in da bi se delavci bolj zanimali za zadrugo, je bilo treba spremeniti pomanjkljiva pravila. V tem so bili istega mnenja pri Obrtnopospeševalnem uradu in pri Zadrugni zvezi, o čemer priča sklep Zadrugne zveze z dne 26. aprila t. l.: »Predno se sklepa o prošnji zadruga za kredit v tekočem računu po 20.000 kron, se prečita poročilo revizorja Pelca, ki je obiskal zadrugo ob priliki revizije po dveh odposlancih trg. ministrstva; ta dva odposlanca (gotovo iz Obrtnopospeševalnega urada) sta izjavila, da se morajo pri zadrugi izvršiti spremembe, dokler se te spremembe ne izvršijo, se more zadrugi dovoliti

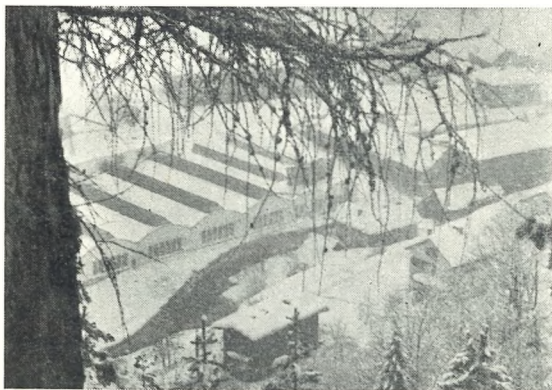
Jurij Magušar v rudarski preobleki

Nestor upokojenih žebjarjev Jurij Legat, roj. 1865, slikan 1958, je začel še v valjavnici Sp. fužine. V Žebljarsko zadružno je vstopil 1897

kredit na tekoči račun le proti zadostnemu poroštvu«. Pravila naj postavijo zadrugo na bistveno širšo osnovo. Spremembo teh točk pravil je sestavil Obrtnopospesovalni urad na Dunaju (glej katalog k razstavi Obrtnih zadrug na Dunaju 1909 str. 87). Izredni občni zbor bi moral biti 8. junija, a je bil 18. junija z dnevnim redom: sprememba pravil. Z Dunaja je prišel revident Obrtnopospesovalnega urada Rehling, od Zadrugne zveze pa revizor Seliškar.

Združni delež je ostal 200 kron in se je lahko plačal naenkrat ali v več obrokih, gotovo pa vsak teden po 1 krono do polnega deleža. Opravilne deleže so črtali in pravico delitve čistega dobička med člane,

Pogled na izgradnjo tovarne vijakov »Plamen« v Kropi februarja 1963, foto M. G.

ki se v resnici nikoli ni opravljala, so opustili. Določbe o krepitvi rezervnih zakladov so zelo spremenili. S tem so odpadle pripombe davkarije zaradi delitve in zaradi rezerv.

Po spremembah pravil je moglo rasti in je zraslo število članov zadruga čez 200, ki ji je Zadrugna zveza 24. febr. 1905 dovolila kredit v znesku 200.000 kron.

Z dvema tožbama zaradi falitnosti združnih bilanc so tožitelji s trditvami v Slov. narodu, po inventurah in cenitvah v navzočnosti konkurentov Magušarja, Hafnerja, Lazarja, Svetine in Bajžlja grdo pogoreli, a podrobnosti lahko beremo v Kroniki str. 42 in 43. V bilanci za 1904 vidimo iz porasta zalog in terjatev za blago porast trgovine, o čemer govorijo tudi izposojila. Ker deleži, rezerve in dobiček niso porastli, pač pa narobe, je to leto zadruga prišla v položaj skorajšnjega izenačenja lastnega kapitala in izposojil, ki se je držalo do vojne. V Kroniki str. 43 stoji: Zadrugna zveza je želela, da bi zadruga bolj uspevala, naj se izroči načelstvo zadruga, zdaj, ko bo imela 132 novih delavskih članov, v roke delavcem, ki naj vodijo zadrugo s pomočjo pisarne. Da je bila to Krekova zamisel, glej Zadrugarja 1935 str. 126. Tam je pod naslovom »Kako sem postal načelnik zadruga« povedal mojster Valentin Šolar med drugim: »Stručil sem. Za hip sem se ozrl po delavnici, kjer je stala stiskalnica za tračničarje in drugi stroji, pa tudi stručnica in ob njej ključavničarska miza. Zagledal sem dr. Kreka, ko je vstopil. Poznal sem ga po videzu od takrat, ko je bil večkrat v Kropi zaradi prvega »konsuma« (leta 1897, op. ured.). Potem ga več let ni bilo, ko je »konsum« propadel in je Krek izgubil denar za en vagon koruze. Pozdravil sem ga. Odzdravil je, jaz pa sem nadaljeval delo. Počasi je prišel do ključavničarske mize in se na pol usedel nanjo. Zdel se mi je zelo truden. Oziral se je po delavnici, zdaj sem, zdaj tja in tako sva se tudi midva nekaj časa drug drugega pogledovala. Ni trajalo dolgo, ko mi je Krek zaradi močnega ropota namignil. Ustavil sem stručnico in stopil k njemu. Stisnil mi je roko in vprašal: »Ali ste vi tukaj mojster?« Pritrdil sem mu. Nato je poizvedoval, kje sem se izučil in je pristavil: »Pravih let se mi zdite.« Ko je vse zvedel o mojih letih učenja in dela, je nadaljeval: »Sedaj bodo kmalu volitve pri zadrugi. Dobro šolo ste imeli, pa vi prevzemite načelniško mesto!« Na moje ugovore, da nimam šol, da pa je treba za načelnika več znanja, je odvrnil: »Ni treba

posebnih učenosti, glavno je delo in poštenost. In o tem sem se o vas prepričal. Ako česa ne boste vedeli, bomo že pomagali in šlo bo.« Dolgo časa me je navduševal Krek, nisem mu mogel ugovarjati. »Vi prevzemite!« stisnil mi je roko ter s pristrčnim nasmehom odšel. Na izrednem občnem zboru čez kak mesec po tem Krekovem obisku, 25. septembra 1904, so izvolili v tričlansko načelstvo Valentina Šolarja kot načelnika, Tomaža Pesjaka za blagajnika in Josipa Svetino za preglednika, v šestčlansko nadzorstvo pa so bili izvoljeni Jakob Debeljak, Marko Arh, Janez Lazar, Jože Zupan, Andrej Žvan in Andrej Novak. Kot veščake za pregledovanje računov so izvolili deželni odbor in Zadružno zvezo. Da so se nekateri člani zaradi zmed in homatij zbežali in oplašili in zopet šli na delo h konkurenci, je umevno, a vendar je večina ostala pri zadrugi; tako da je število članov poskočilo od 156 na 215, ki je bilo potem dolgo let približno na tej višini. Kamnogoričani so na tem občnem zboru dobili svoje zastopnike v zadružnem vodstvu in sicer: Svetino v načelstvu, Arha, Žvana in Novaka v nadzorstvu.

Bilančne postavke 1904 so bile razumljivo precej višje kot v prejšnjih letih, razen računa deležev in rezerv. Presegljaj lastnega kapitala pa je zdrknil globoko pod izposojila in se ni več popravil do zadnjih dveh let pred drugo svetovno vojno, pa je bil tudi ti dve leti še vedno negativen.

OPOMBE

1. Današnji Plamen, tovarno vijakov v Kropi, so ustanovili na petek 16. nov. 1894 z imenom »Prva zadruga za žebljarski obrt in druge izdelke iz železa, registrovana zadruga z omejenim jamstvom«. O ustanovitvi, njenih vzrokih in okoliščinah ter o razvoju zadruga (njeno ime krajšam v tem opisu z Žebljarsko zadrugo) sta pisala Kronika Plamena, ki jo je leta 1944 tiskal Anton Blažej na Jesenicah in mesečnik Zadrugar, ki je izhajal v letih 1933/34, 1934/35, 1940/41 in 1945/46 v Kropi. Majhne naklade, malomarnost prejemnikov in vojna leta so povzročila izgubo tiskov; zato mi naj bo dovoljen prost, zgoščen povzetek z vpletom nekaterih spominov in dopolnil iz Vigenjca, VII. vodnika Tehniškega muzeja Slovenije, iz članka O nekdanjem žebljarstvu na bivšem Kranjskem v tej Kroniki 1947, iz Uvoda k razstavi Žebelj in vijak ob Plamenovi 60-letnici 1953 (razdan), iz Andrejkove knjižice Kropa in Kamna gorica, izdane 1924 (redkost), iz separata Baševega spisa Iz zgodovine hiše v Kropi (Zgod. časopis leta 1952/53), iz nekdanjega časopisa Narodni gospodar, glasila Zadružne zveze, in iz drugih

listov. Gradivo nudi arhiv Kovaškega muzeja v Kropi, ki hrani tudi Plamenov arhiv do 1947. Arhiva sta v urejanju in čakata na primeren prostor za shrambo in uporabo. Kyovsky je je pisal o socialnih razmerah našega delavstva v Kropi, Kamni gorici in Železnikih proti koncu XIX. stol. v Kroniki I, stran 81, kjer navaja tudi časopise itd.; Marija Verbičeva je objavila v Kroniki IV Zoisove zapise o fužinarstvu in žebljarstvu v Bohinju. Uporabil sem tudi šolsko kroniko v muzeju. — 2. Iz Müllnerjeve zgodovine, stran 291, posnemamo, da so fužine iz svoje blagajne nagrajevale razen ranocelnika in mežnarja tudi učitelja. Šolska kronika ve imena takratnih učiteljev, a prvega šolskega poslopja ne poznamo. »Stara« šola v prezidani mežnariji, h. št. 36 je leta 1818 sprejela učitelja Simona Mačka in učence v edini razred, kjer so se učili nemških »puštobov«. Maček je učil do smrti 1851 in so mu postavili edinstveni nagrobnik iz ulitega železa v psevdogotskem slogu pri žagradu. Za Mačkom so se naglo zvrstili učitelji Birtič, Perše in Zlate, leta 1855 pa je nastopil riharjanec Martin (Davorin) Zarnik, doma s Homca pri Kamniku, ki se je, upokojen kot nadučitelj v Ilirski Bistrici, vrnil v Kropo, od koder sta bili njegova prva žena roj. Pibrovec, in druga žena, roj. Hafner, in kjer je 1861 nastavil »zlato knjigo« z imeni pohvaljenih učencev. Za Zarnikom je učiteljeval in 1894 umrl v Kropi Marko Kovšca iz idrijskega kota, kateremu je radovljiško okrajno učiteljsko društvo vzdalo v veži »nove« šole spominsko ploščo z Vurnikovim doprsnim medaljonom. Šola je postala dvorazrednica 1884, ko se je vselila v »Mazollovo veliko hišo«, ki jo je podaril občini domačin Ivan Šolar, deželni šolski nadzornik v Zadru, brat fužinarja Mateja Šolarja. Za Zarnika in Kovšca se je pričelo v Kropi organizirano čitalniško življenje dveh društev, katerih pevski zbor je nadaljeval Kovščev moški zbor Odmev, za njim pa mešani pevski zbor gasilskega društva pod organistom Jurijem Legatom ob prosvetiteljskem delu Slov. kat. prosv. društva, ustanovljenega 1897. O Kovšču so zapisali v šolski Kroniki, da je odgojil tretji šolski rod in dovedel marsikaterega do boljšega kruha, kakor je rekel prof. Fran Levec ob odkritju Kovščeve spominske plošče. Tudi iz pripovedovanja starih vemo za marsikaterega, ki ga je Kovšca v času umiranja žebljarstva privedel do dela in kruha izven Kroepe. — 3. Jerneja Poznika oče Anton (Tonče), oče Franca (Radivoja) r. 1850 u. 1890, glej čl. v SBL str. 468, je priženil hišo, morda s poroko s fužinarico ali s fužinarjevo hčerjo, Jero Pogačnik. — 4. Luka Hafner, posestnik, fužinar in trgovec z žebli, je vpisan v oklicno knjigo 1887, kot 28-letni ženin in žebjar, njegova nevesta pa je bila 22-letna Marija Šolar istega stanu. Hafnerjev rod je prišel ob koncu XVIII. stol. z Zgornje Luše na Selškem v Spodnji mlin v Kropi, Lukov oče Jernej, v maticah žebjar, se je 1857 oženil z žebjarico Lizo Bertoncely. Iz žebjarja je bistri in iznajdljivi Luka postal trgovec, z

nakupom propadajočih fužinskih deležev ter hiše pa posestnik in fužinar. — 5. Deležnik Jožef Gartner-Vretena, ki je pred začetkom poslovanja zadruga umrl, je bil vnuk Jamničana Primoža Gartnerja z Novakove kmetije v Dražgošah. Primožev sin Janez je žebtljaril v Kropi in tudi naš Jožef je bil sprva žebtljar. Vretenov sin istega imena je umrl kot žebtljar nekaj mesecev pred očetom, soustanoviteljem, kot je razvidno iz zadnje, (2. št.) povojnega Zadrugarja od 16. II. 1946 s Kandučevimi zadnjimi rodovniškimi izpiski. — 6. Magušarjev rod je prišel iz rudarskooglarske korenine v Dražgošah. Prvi Magušar, knap Primož, Matevžev sin iz Dražgoš, se je oženil v Kropi 1785 s Katarino, hčerjo žebtljarja Jakoba Boltarja (Woltarja). Njegov sin Matevž, rojen 1799, rudar, se je oženil 1820 z Marijo, hčerjo žebtljarja Tomaža Gašperina. Matevžev sin Lovro, roj. 1822, se je 1843 oženil z Lenko Škriba s št. 31 in je po smrti ženinovega očeta, ogómoštra v Spodnji fužini, Matija iz Sveč na Koroškem, podedoval hišo št. 31, v kateri se je Lovrencu in Lenki rodil 1844 prvi sin Jurij. — 7. Oče Valentina Klinarja Jernej, Lukov sin, se je kot kovač leta 1829 prvič oženil z Mico, hčerjo pokojnega malega fužinarja Gregorja Pesjaka (rodovnik te rodbine glej v SBL str. 613) s št. 42. (danes Hercl). Potem je pridobil kot kovaški mojster Bógalovo hišo št. 38 in se je drugič oženil z Lizo Poglájén, hčerko fužinskega pečnika Mihaela, stanujočo z materjo na št. 26 (na Placu pri Vreténu). Tudi drugi Lukov sin France se je 1825 poročil kot kovaški mojster z Mico Šmittek (Schmittig), hčerjo fužinarja Matevža s št. 10 (pri Natu). Valentin Klinar s številke 14 (Cutova, ne stoji več), rojen 1840, se je kot 24-letni kovač oženil z Jero Magušar, Lovrenčev s št. 31, kjer je Valentin bival z ženo 2 ali 3 leta. Postal je svak Jurija Magušarja. Pred 1870 je Klinar kupil hišo št. 43 v Kotlu (danes Matičkova) z gostilno, ki jo je imel že prejšnji lastnik Gregor Hrovat-Spelčnik. Leta 1886 pa je kupil veliko Johanovo posest s hišo št. 83, ki se še danes imenuje po njem »pri Klinarju«. Kot 42-letni vdovec se je Valentin 1881 oženil z mlajšo sestro ranjke žene, Ano Franco, in podvojil svaštvo z Jurijem Magušarjem. Lovrenca Magušarja sin, Lovrenc mlajši in hkrati mlajši brat Jurija Magušarja, je kot 24-letni kovač vzel 1882 Frančiško Solar, hčer fužinarja Mateja (Matevžka), sestro kasnejšega zadružnega tajnika Franja. Njena mati Marija Klinar je bila hči Valentina Klinarja s prvo ženo Jero. Sorodstvene vezi so spletale in razpirale interesne sfere v stari železarski, ne, samo še žebtljarski Kropi. — 8. Kovaštvo je zgrajalo samosvoj ljudski značaj od roda do roda. V stoletjih je ustvarilo diferenciacijo v poklicnih nazivih. Žeb-

tljarji v Kamni gorici, Kropi in Železnikih so bili kovači, medtem ko je učeni Zois l. 1778 pisal njihov naziv točneje po izdelku scheblarji. V kroparski oklicni knjigi so žebtljarske ženine pisali kot kovače, od prvega vdovca Miklavža Lazarja 1823 do zadnjega, vdovca Antona Lukežiča 1892. Dosluženim žebtljarjem, očetom ženinov in nevest, so katerikrat rekli »stari kovač«, pozneje pa »nekdanji kovač«. Skoraj polovico primerov žebtljarjev je v oklicni knjigi imelo naslov »kovaški mojster«. Taki so bili žebtljarji, ki so se pri delu posluževali pomočnika, navadno mlajšega žebtljarja ali ženske; pomočnik se je vedno in povsod imenoval »hlapec«. S »hlapcem« je koval mojster, »za hlapca« je služila kovačica. Na sliki iz Bohinja v članku Marije Venbičeve v IV. letniku Kronike vidimo dve ženski, ena je mojster, druga je hlapec. Na Koroškem je bil v terezijanskem žebtljarskem redu iz 1759 mojster Oberknecht. Pri nas niso rekli mojstrica, ampak »mojstróva« in tako po ljudsko kvalificirali žebtljarice z naglim in pri tem lahkim in lepim kovanjem. »Iz enega beljenja naredi štiri kaveljce«, so rekli o Katarini Zupan Šotelnovi in »mama so delali za Jurija samo muštre«, je veljalo o Tereziji Legat, roj. Solar. Tisti muštri so bili za ponudbe kupcem. Mojster se je s ponosom imenoval žebtljar stari Župca, Joža Zupan, sin Joža, v Prekuhovčevem vigenjcu, roj. 1848, u. 1923, vpisan v »Imenik zadružnih članov«, v Plamenovi kroniki, str. XXIX, kot žebtljar - orodjar. Kovaški muzej hrani zaboj vigenjskega orodja iz Kamne gorice, ki si ga je naredil žebtljar Andrej Žvan, sin Antonov, roj. 1869, upokojen 1936. Kot njega moramo šteti za »kovaške mojstre« vse nekdanje ješarje v Kamni gorici. Čeprav je bil malone vsak drugi oklicani par žebtljarskega stanu, je naziv »kovačica« v oklicni knjigi redek. Prvič ga najdemo 10. junija 1842, potem zopet 1861, 1864, 1865. Tudi natančni župnik Kapus se mu je največkrat izognil, kakor so to storile najbrž občutljive neveste in jim je zadostoval »kovač« pri ženinovem in očetovem imenu. Baročnega občutja prevzeti poročevavec je sredi XVIII. stol. nevesto kovaškega stanu naslovil z latinsko besedo fabrisa. Zadnja kot kovačica oklicana nevesta je bila Marija Ažman, 23-letna hči ranjkega Antona, mizarja, ženin pa je bil 22 let in 10 mesecev stari kovač France Varl, sin mesarja Jakoba, poznejši soustanovitelj Žebtljarske zadruga. Pri Kapusovih oklicih vidimo tudi, da je pri nastopu službe 1874 nehal naslavljal fužinarje z »gospodi«. Tudi »poštar« ali »poštérovec« in »kovaški mojster« se pri Kapusu izgubijo razen morda izjemoma pri stanu očetov ženinov, na kar je morda že vplivala žebtljarska kriza.

ZEMLJIŠČE BELMURA

IVAN ZELKO

1. OBSEG ZEMLJIŠČA

Z razpravljanjem o srednjeveški Soboti je tesno povezan topografski izraz Belmura. Često ga srečavamo v srednjeveških virih, ki govorijo o Murski Soboti in njeni okolici. Pri dosedanjem razpravljanju o Murski Soboti¹ sem ga večkrat navedel, ne da bi o njem obširneje razpravljaj. Kot staromadžarsko ime za Mursko Soboto ga omenjajo Milko Kos,² Anton Melik³ in Marijan Zadnikar,⁴ kar je sicer točno, vendar pa ima izraz Belmura pomensko širši obseg. Pomeni predvsem samostojno zemljišče, prvotno med rekama Muro in Ledavo, pozneje z nekatereimi izjemami ter s priključitvijo nekaterih krajev na severni strani Ledave, — potem dvor (grad) kot upravno središče istoimenskega zemljišča — in končno tudi kraj Mursko Soboto, ki je bila ob dvoru Bel Mura.

Starejše poimenovanje istega zemljišča je bilo Mura in Murwa. Najstarejša znana listina, ki omenja zemljišče Mura, je iz l. 1217. Madžarski kralj Andrej II. je tega leta povzdignil Uruza (Vruz), ki je bil v dvorski službi in jobagio Zalske županije, med kraljeve »servienses«, ker se je odlično izkazal ob prihodu Jolante, druge žene Andreja II., ter se je pri gradu Baranč (Boronch) v boju odlikoval »cum nobili apparatu militari«.⁵ Ta Uruz je imel s svojimi brati v posesti zemljišča Camar (Komar), Wirmile in Mura. Ker je tudi v Medjimurju obstajalo zemljišče Mura,⁶ zato ni povsem jasno, ali je Uruz užival zemljišče Mura na medjimurski strani ali pa zemljišče Mura v Prekmurju.

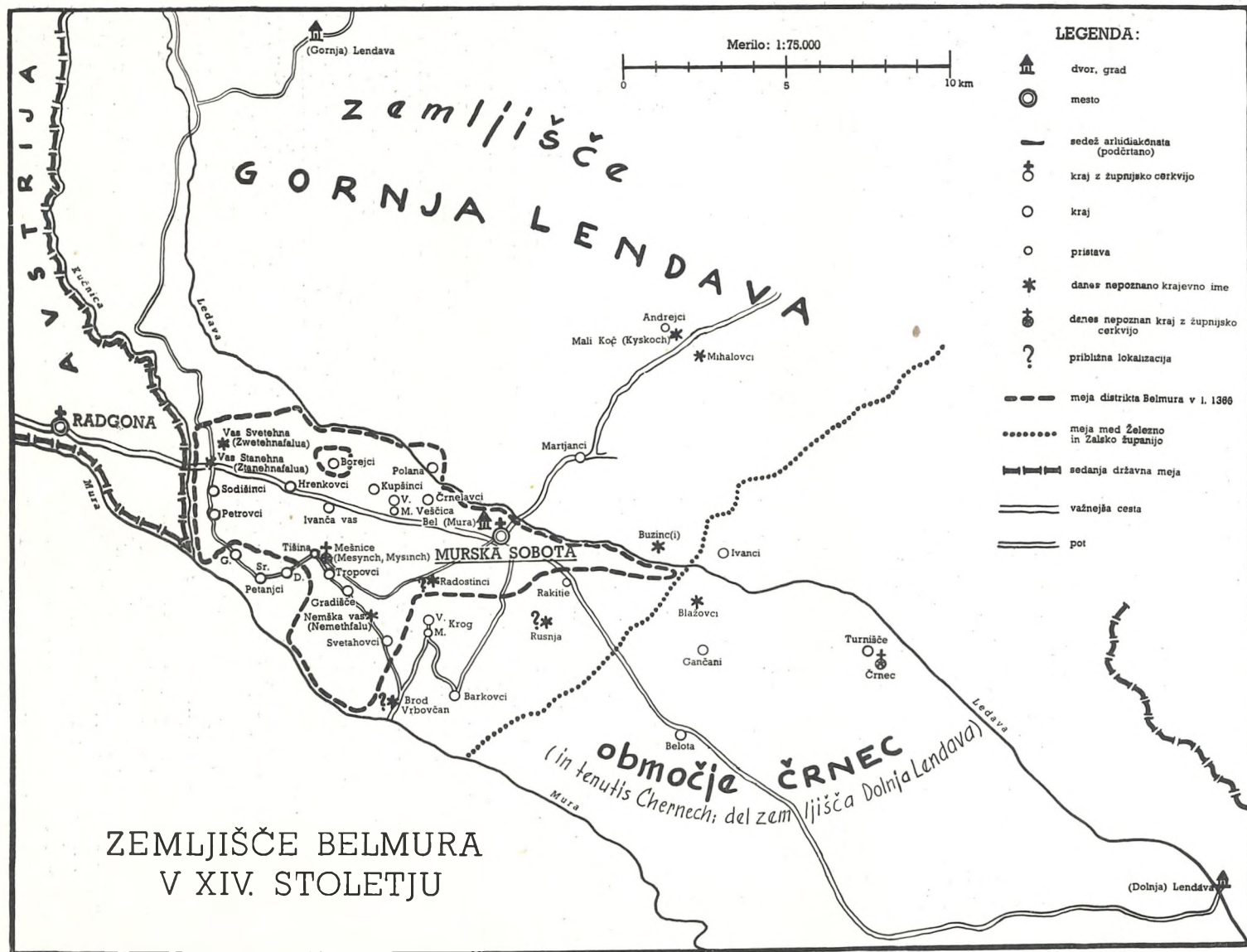
Več določnejših podatkov o prekmurskem zemljišču Mura, pozneje Belmura, najdemo v poznejših listinah. Leta 1233 sta Jaroslav, sin Lodomera, in Nikolaj, sin Luchana, iz rodu Petenye, prodala sinovom grofa Petenyeja, iz rodu Nádasdy, svoje zemljišče Murwa, ki je bilo med reko Othustiche in Vidagmes in ki sta ga že prej prodala očetu grofu Petenyeju za 20 mark.⁷ Predmet pogodbe je bilo ozemlje med dolnjim tokom današnje Kučnice in Mokošem, kar bo razvidno iz nadaljnega razpravljanja.

Naslednjega leta (1234) je zopet prišlo do kupne pogodbe za ozemlje na istem področju in sicer med člani rodovine Nádasdy. Salomon, sin Čepinca (Chipinch), je za 6 mark prodal grofu Petenyeju zemljišče, ki ga je imel s svojim očetom v »notranji Muri« (in interiori Mura, in interiori Murwa). Salomon in Venceslav, sin Petenyeja, sta se v tej stvari sestala pred vasvárskim kapitljem, kjer je Venceslav plačal Salomonu še pre-

ostali dve marki. Štiri marke je namreč plačal že Venceslavov oče Petenye pred svojo smrtjo. Meja prodanega zemljišča je opisana z naslednjimi mejnimi objekti: na vzhodu voda Otolnucha, na jugu reka Mura, na zahodu nemška meja (meta cum Teutonicis) in na severu zemljišče grofa Nikolaja.⁸ Grof Petenye iz rodu Nádasdyjev, ki ga listine imenujejo tudi »comes Pethenyegh, Pethenyed, Petened«,⁹ in njegovi sinovi Venceslav, Vraslav in Ladislav ter vnuki so si veliko prizadevali, da bi svojo posest osredotočili na področju današnjih Petanjec. Zato so na tem področju odkupovali zemljišča od drugih posestnikov, daljnjih svojih sorodnikov Nádasdyjev, ki so si tukaj ob nemški meji že v začetku XIII. stoletja pridobili zemljiško posest.¹⁰ Tako sta l. 1265 prodala Kračin (Crachinus) in Heym, sinova Hemusa, za 6 mark grofu Vraslavu in Štefanu, sinu Ladislava, svoj delež v Belmuri (portionem in Belmura), ki sta ga podedovala od ozemlja Teodorja in Volkomerja (de terris Theodory et Wolkomery), ko sta ta dva brez potomcev umrla.¹¹

Istega leta (1265) je prišlo še do nadaljnje pridobitve zemljiške posesti na področju med dolnjim tokom Kučnice in Mokošem v korist potomcev grofa Peteneda. Grof Vraslav, sin Peteneda, in Štefan, sin Ladislavov, na eni strani — in Emerik, sin Vitemerjev, na drugi strani, so se domenili pred vasvárskim kapitljem o zamenjavi posesti. Vraslav in Štefan prepuščata Emeriku svoj dedni delež na področju kraja Nádasda z vsemi koristmi in pritiklinami. Emerik pa daje Vraslavu in Štefanu svoj delež v Belmuri, ki ga je podedoval od zemljišča izumrlega Teodorja in Volkomerja. Posebej se pripominja, da daje Emerik v zameno ves svoj delež posesti na Otoku v Belmuri: porcionem suam totalem in Insula in Belmura in terris ad eandem Insulam pertinentibus que ipsum hereditarie tangebant...¹²

Ob koncu XIII. stoletja zvemo za novega gospodarja zemljišča Belmure. L. 1297 si je to zemljišče po kraljevi podelitvi vnovič pridobil Štefan I. iz rodu dolnjelendavskih Haholdov.¹³ To pomeni, da ga je imel že prej in ga je izgubil. Ko je prosil madžarskega kralja Andreja III., da mu ga podeli v fevd, se je skliceval na okolnost, češ da je zemljišče Belmura njegovo dedno zemljišče, ki mu je bilo po krivici odvzeto. V tem primeru gre za jedro belmurskega zemljišča z njegovim središčem Mursko Soboto, ne le za obrobne pokrajine, kot v prej naštetih prime-

rih, kjer je govor, kako si je petanjska veja Nádasdyjevega rodu pridobivala zemljiško posest med nemško mejo in potokom Moškošem.

Ker pa kralju Andreju ni bilo znano stanje in vrednost zemljišča Belmure, zato je naročil mojstru Ivanovce in Ivanovcem v Novi kuriji (Újudvar, severno od Velike Kaniže; — magistro Cruciferorum et Cruciferis de Nova Curia¹⁴), da skupno s kraljevim človekom Lukom obidejo imenovano zemljišče, kakor je to navada v kraljestvu. Po opravljeni poizvedbi so mojster Ivanovec in Ivanovci sporočili kralju, da so v pričo kraljevega človeka obhodili navedeno zemljišče v navzočnosti mejašev in sosedov po starih in starodavnih mejah, ne da bi kateri ugovarjal, da bi imenovano zemljišče ne bilo Haholdovo dedno zemljišče.

Glede na velike zasluge, ki so si jih pridobili Štefan Hahold in njegovi predniki, ker je stalno sodeloval pri raznih kraljevih ekspedicijah, predvsem zoper tiste, ki so se kralju izneverili, in pri tem ni varčeval s svojim premoženjem in s svojimi kraji, ki so bili zategadelj oplenjeni, ter s prelitjem krvi mnogih služabnikov, mu je madžarski kralj Andrej III. podelil kot odškodnino za vse zasluge »zemljišče in kraj Belmuro, kjer je cerkev sv. Nikolaja«, z vsemi koristmi in pritiklinami v obsegu, kakor so ga imeli v lasti prejšnji posestniki. Kateri kraji so l. 1297 spadali pod upravo zemljišča Belmura, pa listina ne navaja.

L. 1314 je zemljišče Belmura omenjeno v zvezi z naseljem Kyskoch (Mali Koč), ki je bilo vzhodno od Andrejec in v sosesčini Mihalovec, in sicer tako, da je naselje Kyskoch navedeno v okviru zemljišča Belmura (... quandam possessionem Kyskoch vocatam in Belmura existentem).¹⁵ Kraj Kyskoch je bil verjetno istoveten z vzhodnim delom današnjih Andrejec.

Ob »Nemških vratih« (l. 1347), zahodno od Gederovec, se je zemljišče Belmura stikalo z ozemljem mesta Radgone (transitum Nemethkapu vocatum in fossato inter civitatem Redege et terram Belmura).¹⁶

Po navedenih podatkih je že moči v glavnih obrisih zarisati meje zemljišča Belmure, vendar do sedaj omenjene listine navajajo le redka krajevna imena s področja zemljišča Belmure. Obilnejše podatke o krajevnih imenih na področju zemljišča Belmure nam nudita listini iz let 1365 in 1366.¹⁷ Leta 1365 si je Nikolaj Széchy, takratni dalmatinsko-hrvaški ban, z darilno listino pridobil zemljišče Gornjo Lendavo, s katerim je bilo združeno tudi zemljišče Belmura. Naslednjega leta (1366) je prišlo do umestitve. In v listini, sestavljeni ob umestitvi, so ponovno

Grb Tratnjakove rodbine iz leta 1615, vdolben v nagrobniku, ki je sedaj vzdignjen v severno steno soboške cerkve (Prim. Kronika, X, 1. zv., 24)

navedli imena krajev po okoliših, ki so bili na podeljenem ozemlju. Toda vsa imena krajev v obeh listinah niso istovetna. V listini iz leta 1366 jih je več, medtem ko navaja listina iz l. 1365 imena krajev, ki jih listina iz l. 1366 ne pozna.

V mejah distrikta Belmura (in districtu Beelmura) so bili l. 1366 znani tile kraji:

civitas Murazumbota, Zuethehouch, Nemethfalu, Gradischya, Tropolch, Tyssina, Petrouch, Zudysinch, Ztanehnafalua, Zwetehnafalua, Iwanchafalua, Hannkouch (Leta 1365: Herynkolch), Kupsynch, Palina, Wezychycha in Charnalouch.¹⁸

Krajevna imena iz l. 1366 so večinoma znana. Neznana so le: Nemethfalu, Ztanehnafalua in Zwetehnafalua. Kraj Nemethfalu se omenja med Svetehovci (Satahovci) in Gradiščem. V XVII. stoletju se na istem prostoru javlja novo ime: Csernecz (Murski Črnci).¹⁹ Tako je bilo prvotno ime današnjih Murskih Črnci Nemethfalu (Nemška vas).

Naselji Ztanehnafalua in Zwetehnafalua sta v listini omenjeni za krajem Sodišinci in pred Vanča vesjo ter Rankovci. V bližini teh ju moramo iskati. Nadaljnje napotke pri določevanju lege nam daje smer, katere se je držal popisovalec leta 1366. Smer popisovanja je iz listine jasna. Kraji so naštetih z izhodiščem v Murski Soboti — in dalje: Satahovci-Nemethfalu-Gradišče-Tropovci-Tišina-Petrovci-Sodišinci; to je severozahodna smer. Popis »belmurskega okoliša« se je nadaljeval z naštevanjem krajev, ki so severno od naštetih krajev, in sicer: za Sodišinci sta kraja Ztanehnafalua in Zwetehnafalua — in dalje: Vanča ves-Rankovci-Kupšinci-Polana-Vešičica-Černelavci. Torej se popisovanje vrača v jugovzhodni smeri k Murski Soboti.

Dokončna lokalizacija krajev Ztanehnafalua in Zwetehnafalua je odvisna od dejstva, kako daleč na sever se je razprostiralo belmursko zemljišče. Ob »Nemških vratih«, zahodno od Gederovec, je bilo l. 1347 še belmursko zemljišče.¹⁶ Nedaleč od izvira Mo-

koša (pri Krajni) je potekala l. 1234 meja ozemlja v »notranji Muri«, ki ga je Salomon, sin Čepinca, prodal Venceslavu, sinu grofa Peteneda, in sicer se je meja na tem odseku stikala z zemljiščem grofa Nikolaja,²⁰ to je z zemljiščem Gornje Lendave, ki ga je l. 1208 prejel grof Nikolaj od madžarskega kralja v fevd.²¹ Prav na tem odseku, vzhodno od Krajne, se je l. 1208 odmaknila meja gornjelendavskega zemljišča od Ledave na zahod, da je vključila ozemlje Hendrikovih sedmerih vasi med Ledavo in Kučnico.²² Tako da je ozemlje severno od Krajne pripadalo h gornjelendavskemu zemljišču. Ozemlje južno od Krajne obenem s Krajno pa k zemljišču Belmura.

Isto stanje je razvidno iz virov XVII. stoletja. Grof Mihael Széchy, gospodar Sobote, je l. 1624 prodal na Krajni in v Gederovcih, to je na področju, ki je pripadalo k murskosoboškemu dominiju, po eno kmetijo Pavlu Gérczeyu.²³ O krajih Gederovci in Krajna je zapisano v vizitacijskem zapisniku iz leta 1756, da je njun zemljiški gospod Peter Szápáry, kar zopet priča, da sta kraja Gederovci in Krajna pripadala k murskosoboškemu zemljiškemu gospodstvu.²⁴

Razmejitvena črta med zemljišči Belmuro in Gornjo Lendavo je potekala severno od Krajne. Belmursko zemljišče je vključevalo področje današnjih krajev Gederovci in Krajna, katerih imena se javljajo šele v XVII. stoletju.²⁵ Naselji Ztanehnafalua in Zwetehnfalua moramo iskati severno od Sodišinec, kjer sta vasi Gederovci in Krajna. Kraj Gederovci istovetim s krajem Ztanehnafalua in Krajno z Zwetehnfalua.

V seznamu krajevnih imen v listini iz leta 1365 sta na odseku Strukovci-Sodišinci, v bližini Sodišinec navedeni še krajevni imeni: Zecochneche (Za Kučnico?) in Weez.²⁶ Imeni Ztanehnafalua in Zwetehnfalua pa sta ob tem popisu izpadli. Vsekakor ima Csánki prav, da kraja Zwetehnfalua in Zecochneche identificira, o čemer pa obširneje ob ugotavljanju lokalizacije krajev iz sosednjega področja. Krajevna imena v posameznih primerih še niso bila ustaljena.

Distrikt Belmura, kakor ga opisuje listina iz l. 1366, se v celoti ne ujema niti s prvotnim niti s poznejšim obsegom zemljišča Belmura. Potrebno je poudariti, da se je obseg zemljišča s časom delno spreminjal.

Ko je l. 1208 madžarski kralj Andrej II. podelil grofu Nikolaju in njegovim dedičem zemljišče (Gornjo) Lendavo, je reka Ledava tvorila mejo med zemljišči Lyndwo in Muro (Belmuro). Razmejitvena črta je namreč opisana tako, da je južna in jugozahodna meja zemljišča Lyndwa potekala od Bogojine v smeri Ledave po meji med Zalsko in Železno

županijo. Ko pa je dosegla reko Ledavo (pri Rakičanu), je šla po njej navzgor, dokler se ni odmaknila od Ledave na zahod (pri Krajni), da je vključila ozemlje sedmerih Hendrikovih vasi, ki jih je grof Nikolaj kupil od Hendrika.²⁷

Prvotni obseg zemljišča Mura (Belmura) predstavlja torej ozemlje med rekama Muro in Ledavo, in sicer samo ozemlje, ki je bilo v Železni županiji in južno od Krajne. Do vključno XIII. stoletja (v letih 1233, 1234, 1265) se tudi petanjsko ozemlje vztrajno prišteva k belmurskemu zemljišču, medtem ko je v letih 1365 in 1366 že izločeno. Vzrok temu je drug zemljiški gospod.

O ozemlju Kroga in Bakovec nimamo podatkov, h kateremu zemljišču so ga prištevali v XI.—XIII. stoletju. Prav zgodaj je bilo njih ozemlje v upravi in lasti drugih zemljiških gospodov, različnih od onih v Murski Soboti, o čemer v posebnem poglavju o Krogu. Vendar pa za XI.—XII. stoletje moremo domnevati, da je spadalo k zemljišču Mura kot Petanjci.

Prvi zanesljiv podatek, da se je zemljišče Belmura raztezalo na področje severovzhodno od Ledave, je iz l. 1314.²⁸ Pri opisu meje naselja Mali Koč (Kyskoch) je dva mejnika predstavljalo hrastovje, ki je bilo ob veliki poti, katera vodi iz Murske Sobote v Szombathely, in katera mejnika ločita ozemlje Malega Koča od zemljišča gradu Lyndue (Gornje Lendave) ter mejita na ozemlje Mihalovec (... pervenit ad quinque metas, in duabus vero sunt arbores illicum iuxta viam magnam per quam itur ad Sabariam de Belmura et separant a terris castri Lyndue et vicinantur terre Mihaluch). Iz konteksta v listini je razvidno, da sta navedena mejnika stala ob cesti Murska Sobota—Prosenjakovci, severovzhodno od Andrejec. Do tja se je razprostiralo področje zemljišča Belmura v letu 1314. V XIV.—XV. stoletju so tudi Mihalovce prištevali k zemljišču Belmura.²⁹ Že v XIV. stoletju so bili nekateri kraji severno od Ledave pritegnjeni v administrativno področje dvora Bel Mura. Gospodarsko-upravno razvrščanje krajev se je še nadaljevalo. Zakaj bistveno drugačno je stanje v XVII. stoletju. Iz Succusa zvemo, da so pripadali k murskosoboškemu dominiju mnogi kraji na vzhodni in severni strani Ledave. V različnih letih XVII. stoletja (l. 1624, 1630, 1633, 1634, 1645, 1677, 1678, 1681—1686, 1691) je bilo od murskosoboškega dominija odprodanih nemešnjaškim rodovinom več kmetij v vaseh: v Lukačovcih, Noršincih, Nemčavcih, Mlajtincih, Tešanovcih, Moravcih, Predanovcih, Brezovcih, Sebeborcih, na Dolini in v Fokovcih.³⁰ — Še podrobnejšo sliko o zemljiški pripadnosti krajev v severovzhodnem

območju Murske Sobote si je moči ustvariti po vizitacijskih zapisnikih XVII. in XVIII. stoletja (1698, 1756, 1778).³¹

Ko je Peter Szápáry kupil l. 1687 mursko-soboški dominij, so k soboškem dominiju prištevali tudi trg Martjance in je celotno gospostvo obsegalo 40 vasi ter 4 pristave.³²

2. FEVDNIKI ZEMLJIŠČA BELMURE

Zemljišče Belmuro so madžarski kralji podeljevali svojim zvestim velikašem kot druga zemljišča kronske zemlje. Kronološki pregled posestnikov zemljišča nam to pojasni.

O Uruzu, kateremu je madžarski kralj Andrej II. podelil l. 1217 zemljišče Muro,³³ le domnevajo, da je bil prvi znani zemljiški gospod zemljišča, ki se od srede XIII. stoletja v listinah imenuje Belmura. Zakaj iz listine ni dovolj jasno, ali je bil v tem primeru predmet podelitve prekmursko zemljišče Mura, ali pa medjimursko.

Tudi o Rolandu, madžarskem palatinu, ni gotovo, da je bil zemljiški gospod Sobote s pripadajočim ozemljem, čeprav je v soboškem dvoru (gradu) sprejel in zasliševal leta 1255 sprti stranki Blaža in njegova dva sinova iz Sárda ter Hadrijana Farkaša in Jovana, jobagiona veszprémskega škofa, z namenom, da bi na prošnjo veszprémskega škofa uredil med njimi spor zaradi zemljišča v območju Nove. Da bi ne prišlo do ponovnega spora, je izdal listino in jo dal opremiti s svojim pečatom in datumom v Soboti: in Bel Mura.³⁴

Jasne in zanesljive podatke pa imamo o dolnjelendavskem Štefanu iz rodu Haholdov, da je bil zemljiški gospod Sobote, kateremu je madžarski kralj Andrej III. l. 1297 že drugič podelil zemljišče Belmuro.³⁵ Imel ga je v lasti že prej, in sicer »dedno«, kot se je skliceval, in ga je nato po krivici izgubil. Vzrok izgube je bilo njegovo sodelovanje pri kraljevih bojih zoper upornike, zaradi česar je utrpel velike izgube v svojih ljudeh in premoženju, kakor pravi listina. Kdo so bili kraljevi nezvesti, o katerih govori darovnica? Iz darilnih listin 1323 in 1330³⁵ spoznamo, da so bili to zemljiški gospodje iz Németujvára (Güssing), ki so s svojim ravnanjem pol stoletja usodno vplivali tudi na prekmurske razmere. Že za vlade Otokarja II. Přemysla so povzročali madžarskemu kralju velike preglavice. Ko se je madžarski kralj Štefan zapletel v boje s češkim kraljem Otokarjem, so se gissinški gospodje pridružili Otokarju in svoje gradove *Kőszeg*, *Szent Vid*, *Szalónak*, *Borostyánkő* in *Léko* njemu podredili. Vodilni član Gissingovcev Henrik, slavonski ban, je odpotoval v Prago.³⁶ Ob ponovnem uporu gissinških gospodov zoper madžar-

Grb Széchyjeve rodbine. — Podoben grb svoje rodbine je dal narediti Peter Széchy leta 1676 v obliki sklepnika na oboku ladje stare soboške cerkve — (Prim. Kronika, XI, 2. zv., 96)

skega kralja l. 1292 se je dolnjelendavski Štefan iz rodu Haholdov boril na kraljevi strani in si s tem nakopal sovraštvo gospodov iz Németujvára.³⁷ Maščevanje je sledilo. Po smrti madžarskega kralja Andreja III. dne 14. januarja 1301 je takratni Gissingovec Janez, sin Henrika, izkoristil spremembo na prestolu. Zaporedoma si je zopet pridobil izgubljene gradove. Njegova moč se je hitro širila preko mejâ Železne županije. Celo do Zagreba se je čutila teža njegovega orožja.³⁸ Njegove čete so še v istem letu (1301) zasedle Dolnjo Lendavo in pustošile ter ropale po dolnjem Prekmurju.³⁹ Ob zasedbi Dolnje Lendave je Gissingovec Janez izropal grad Dolnjo Lendavo in odnesel iz gradu ali uničil vse listine o posestnem stanju dolnjelendavskega zemljišča: »... Nicolaus, filius Stephani, filii Hoholth, ... declarasset, quod eo tempore, quo quondam Iohannes, filius Henrici, per nefandam suam potentiam et iustitiae regni nostri contrariam, ab eodem Stephano, patre suo, castrum suum Lyndua vocatum, abstulisset et occupasset omnia privilegia sua, seu instrumenta, super quam plurimis possessionibus suis emptitiis scilicet et aquisitiis, in eodem castro amissa et ablata fuissent«.⁴⁰ — Po daljšem brezobzirnem pustošenju po ozemlju Železne županije in po sosednjih krajih je vendar prišlo do začasne pomiritve v letu 1319. Kraljeve čete so zavzele grad Kőszeg in z obleganjem osvojile Németujvár. Gissingovca Janez in Andrej sta se nato z ostanki svojih čet pri Szalafőu (severovzhodno od Hodoša) spopadla z vojsko gornjelendavskega Nikolaja iz rodu Gutkeled (Amadejcev) in vojaških skupin iz Zalske županije, kjer je prišlo do

odločilne bitke, v kateri je bila začasno strta moč zemljiških gospodov iz Némétujvára.⁴¹

Kmalu po zlomu Gissingovcev in ustaliti razmer je dolnjelendavski Nikolaj iz rodu Haholdov zaprosil madžarskega kralja Karla za novo darilno listino o naseljih, ki so spadala pod upravo gradu Dolnje Lendave in o katerih so bile stare darovnice ali kupne pogodbe v bojih z Gissingovci uničene in izgubljene. Leta 1323 je res prejel zadevno listino, kjer so navedena imena naselij, ki pripadajo k dolnjelendavskemu gradu in jih kralj podeljuje Nikolaju iz rodu Haholdov. Med naštetimi so tale prekmurska krajevna imena:

castrum Lyndua, Dobronak (Dobrovnik), *Tunhel* (Turnišče?), *Ivanuch* (Ivanovci?), *Barkouch* (Bakovci), *Lippa, Balasefalva* (Blažovci), *Ivanich* (Ivanci) in še nekatera dvomljiva.⁴² O zemljišču Belmuri v listini ni sledu, da bi mu ga madžarski kralj vrnil.

Tudi naslednja darovnica iz l. 1330, s katero je pridobil Nikolaj iz rodu Haholdov naselja: *Balaseych* (Blažovci), *Ivanich* (Ivanci) in *Reketye* (Rakičan), ne omenja zemljišča Belmure.⁴³

Madžarski zgodovinar *Karácsonyi* sicer poudarja, da se darovnica iz leta 1323 nanaša le na naselja, o katerih so bile listine uničene.⁴⁴ Mogoče bi torej bilo, da darilna listina iz l. 1297, s katero je madžarski kralj podelil zemljišče Belmuro Štefanu Haholdu, očetu Nikolaja, ni bila izgubljena. Zato ni bilo potrebno sinu Nikolaju prositi nove listine, s katero bi se izkazal, da je zemljišče Belmura njegovo. Toda to je zelo malo verjetno. Upoštevajmo, da je zemljišče Belmura pripadalo l. 1347 gornjelendavskim Amadejcem kot njihova ustaljena posest.⁴⁵ Pridobili so si ga že prej. Kdaj?

Nikolaj Amade, takratni zemljiški gospod Gornje Lendave in slavonski ban, je stalno sodeloval v bojih zoper Gissingovce na kraljevi strani. Tako se javlja v borbah leta 1309, 1314, 1319 in 1327, ko mu je bila vojna sreča naklonjena,⁴⁶ medtem ko je dolnjelendavski Nikolaj, sin Štefana, s težavo branil svojo posest. Za več let jo je celo izgubil in je po dvajsetih letih vojnih zmed in pustošenja v letu 1323 posebna komisija, ki so jo sestavljali kraljevi zastopnik Janez, kapiteljski duhovnik Štefan iz Székesfehérvára, plemiči Zalske županije in navadni ljudje iz naselij, ves teden na terenu ugotavljala in poizvedovala, katero ozemlje in katere naselbine so bile nekoč last dolnjelendavskih Haholdov, da bi na podlagi tega poročila madžarski kralj izdal darilno listino.⁴²

Iz navedenih okoliščin smemo sklepati, da so že l. 1323 imeli zemljišče Belmuro v posesti gornjelendavski Amadejci. Torej v času,

ko je dolnjelendavski Nikolaj urejeval svoje posestno stanje in prejel od madžarskega kralja zadevno darilno listino.

Nedvomno so prehodno nasilno razpolagali z zemljiščem Belmuro Gissingovci, predvsem leta 1301 in še nekaj naslednjih let. Potem pa so si zemljišče Belmuro zelo verjetno pridobili gornjelendavski Amadejci, ki so ga združili z gornjelendavskim zemljiščem, kakor ga najdemo v letih 1347 in 1348.⁴⁷

Obe zemljišči Belmura in Lyndwa (Gornja Lendava) sta bili združeni tudi za Széchyjeve rodbine, ki ju je uživala kot kraljevi fevd med leti 1365—1685.⁴⁸

Do ločitve obeh zemljišč je znova prišlo za Szápáryjeve rodbine, katere član Peter je murskosoboški dominij kupil od Franca Kéryja in žene Julije Széchy l. 1687. Naslednjega leta (1688) mu ga je madžarski kralj formalno podelil kot fevd ter ga l. 1690 imenoval za »dednega« gospoda.⁴⁹ Tako je madžarska kraljeva pisarna še konec XVII. stoletja vodila evidenco nad kronsko zemljo kot v srednjem veku.

Spričo gornjega razpravljanja o zemljiški gosposki Sóbote v srednjem veku je neosnovana trditev, da je bil v srednjem veku tempeljarski red zemljiški gospod Sobote, kot se to često ponavlja v slovenski literaturi.⁵⁰ Vendar ni izključena možnost, da bi Tempeljarji v XII.—XIII. stoletju ne oskrbovali dušnega pastirstva v Soboti, kakor poroča vizitacijski zapisnik iz leta 1756.⁵¹

5. PETANJCI — OTOČNO OZEMLJE

Prav zanimiva zgodovina radgonskega kota se skriva v dejstvu, da je bilo ozemlje Petanjec v XIII. stoletju in še prej otočno ozemlje v okviru zemljišča Belmure. Oglejmo si najprej meje petanjskega otočnega ozemlja. Po opisu iz l. 1233 tvorita mejo ozemlja: voda (potok) Othustiche in mejna črta Vidagmes.⁵²

Natančneje je opisana meja imenovanega ozemlja naslednjega leta (1234) in sicer: na vzhodni strani tvori mejo voda Otolnucha (v listini iz l. 1233 imenovana Othustiche), na jugu reka Mura, na zahodu nemška meja (meta cum Teutonicis; l. 1233 imenovana: Vidagmes) — in na severu zemljišče grofa Nikolaja.⁵³

Pritegnimo še opis meje petanjskega ozemlja iz leta 1348,⁵⁴ ker je to najpodrobnejši opis tega ozemlja in nam tudi nudi pojasnilo za XIII. stoletje.

Ko je prišlo do spora med člani rodbine Nádasdy, ki so imeli v posesti petanjsko ozemlje, in Amadejci, gospodarji gornjelendavskega gospostva, je madžarski kralj Ludovik naročil vasvárskega kapitlju, da uredi

spor z obhodom petanjskega ozemlja in določitvijo mejnikov. Poročilo, ki ga je po opravljenem obhodu poslal vasvárski kapitelj madžarskemu kralju Ludoviku, pravi, da so se obhoda udeležili: vasvárski kanonik Gregorij in dva kraljeva zastopnika — Janez »de Zeulche«, ki je v kraljevem imenu zastopal koristi Lavrencija in Janeza iz rodu Nádasdyjev, — in Peter kot zastopnik gornjelendavskih Amadejcev, namreč: vdove matere Margarete in sinov Janeza in Amadeja. Obhoda sta se osebno udeležila Lavrencij in Janez iz rodu Nádasdyjev. V imenu gornjelendavske rodbine Amadejcev pa sta obhodu prisostvovala gornjelendavski grajski poveljnik Dionizij »de Bolugd« in soboški župnik Jakob.

Grb Nádasdyjeve rodbine

Prvi mejnik med ozemljem Petanjec in ozemljem, ki je bilo v lasti gornjelendavske rodbine Amadejcev, je stal nasproti tišinske cerkve, imenovane »ecclesia beate Virginis de Mysinch«, na bregu potoka Mokoša, ki je bil takrat imenovan »Atholchicha« (l. 1347: Athochycha, Otholchycha⁵⁵). Razmejitvena črta je potekala nadalje v južni smeri in dosegla močvirje (lacum paludosum), nato Veliki otok (in acie insule Nogzygethov), rečico Murico in Muro. Po reki Muri se je zaobrnila na zahod in potekala daleč navzgor do nekega prekopa (ad quoddam fossatum), kjer je izstopila iz Mure ter je po prekopu (danes dolnji tok Kučnice) potekala na sever do Nemških vrat (Nemethkapu). Od Nemških vrat se je razmejitvena črta nadaljevala nekaj časa po cesti, ki vodi iz mesta Radgone v Mursko Soboto. Nato se je preko nekega Slatinskega studenca (Soskuth), dalje nekega grmičevja (virgultum), jarka (fossatum) in po potoku Atholchycha vrnila v bližino tišinske cerkve.

Iz zaporednih opisov petanjskega ozemlja spoznamo, da je bilo srednjeveško ime današnjega potoka Mokoša: l. 1233: Othustiche; l. 1234: Otolnucha; l. 1347: Otholchycha, Athochycha — in l. 1348: Athochicha. — Za dolnji tok današnje Kučnice pa v istem razdobju najdemo nazive: l. 1233: Vidagmes; l. 1234: nemška meja (meta cum Teutonicis); l. 1347: prekop, jarek (fossatum) — in leta 1348: prekop, jarek, ki loči nemško kraljestvo in kraj Petanjce (quoddam fossatum quod ad occidentem regnum Teutonye et ad orientem ipsam possessionem Peteunych separat et distingit).

Obrnimo pozornost na odsek meje z Avstrijo, na današnji dolnji tok Kučnice. Iz historyčnih zapisov spoznamo, da se Kučnica prvotno ni iztekala v Muro tam, kjer se izteka sedaj, marveč je dolnji tok Kučnice umetni prekop, ki so ga naredili Madžari v zvezi s svojo mejno obrambo nasproti mestu Rad-

goni. To nam dokazujejo imena za to mejno črto: Vidagmes in fossatum. Kaj pomeni Vidagmes? — Ime je latinsko, kvečjemu madžarsko-latinsko: Véd-dagines; madž. — véd = braniti. Najverjetnejša razlaga je, da je prepisovalec listine iz l. 1233⁵⁶ zgrešil toliko, da je namesto Indagines bral in zapisal »Vidagmes«. Zakaj po smislu in po poznejših podatkih Vidagmes pomeni isto kot Indagines. Latinska beseda indago, inis pomeni ograjo, ograjenje, plot. Ovire z ograjevanjem obenem s prekopi in jarki je bil tipični madžarski sistem zavarovanja mejne črte v prvih stoletjih po njihovi naselitvi v Panoniji. Vzemimo primer v kraju Zalak, v bližini naselja Sorkikápolna (med Körmen-dom in Szombathelyem), kjer so še l. 1278 bile ohranjene starodavne naprave mejno-obrambne črte: locus castris in terra Zalac cum fossatis et indagibus antiquis.⁵⁷ Bistvo utrjevanja meje ni bilo le v prekopu, jarku (fossatum), marveč tudi v umetno zgrajenih ovirah, ki so obstajale iz plotov, kamenja in drevesnih debel postavljenih barikad, kar označuje latinska beseda: indagines.⁵⁸ Isti način utrjene meje so imeli Madžari tudi na sedanjem dolnjem toku Kučnice nasproti mestu in gradu Radgoni, ki je bila močna obmejna straža na nemški strani.

Ugotovitev, da je rečica Kučnica tekla prvotno po strugi sedanjega potoka Mokoša, se popolnoma strinja z naziranjem geografa Melika, ki poudarja, kako murski pritoki na aluvijalni ravnini zavlačujejo svoj izliv v Muro in pravilno domneva, da se Kučnica nadaljuje v potoku Mokošu, za katerega navaja tudi ime »Stara Kučnica« iz stare avstr. topogr. karte.⁵⁹

Sledove prvotnega stanja, da je Kučnica tekla po sedanjem potoku Mokošu in se izlivala v Muro pri Bakovcih, je možno najti tudi na terenu. Odcep umetnega jarka od prvotne Kučnice v Muro se je po vsej verjetnosti začel v bližini zaselka Polanci (pri

Krajni) tam, kjer je bil v polpretekli dobi most čez Kučnico v Dedonce (v Avstrijo). Zakaj tamkaj izvira v neznatni razdalji od vodnega korita Kučnice (0,5–1 m) potoček Jarek, ki teče v jugovzhodni smeri in predstavlja začetni izvir sedanjega potoka Mokoša. Značilnost potočka Jarka je, da ob povodnji narašča voda v Jarku takoj ob izviru in pri izviru nikoli ne usahne, iz česar moremo sklepati na podtalno zvezo med sedanjo Kučnico in Jarkom, izvirom Mokoša.⁶⁰ — Dokončno razjasnitev, na katerem odseku prvotne struge Kučnice se je pričel umetni prekop in bil izkopen jarek do Mure, pa more prinesiti strokovni ogled terena.

Kdaj so Madžari izkopali umetni prekop, dolnji tok današnje Kučnice in utrdili svojo mejno-obrambno črto nasproti Radgoni?

Prekop, umetna mejna črta je l. 1233 že obstajala, kar priča ime: Vidagmes — Indagines. Prekop je torej nastal pred letom 1233. Utrditev meje na madžarski strani datira iz časa, ko so Nemci potiskali Madžare iz Radgone na vzhod in jugovzhod na severni strani reke Mure in so Madžari v protiobrambi utrjevali mejo. To pa je odvisno od dejstva, kdaj so Nemci po letu 1090, po madžarski razširitvi mejâ za madžarskega kralja Ladislava I. s pritegnitvijo širokih mejnoobrambnih pasov v svojo politično upravo zopet osvojili Radgono in njeno okolico.

Razdobje 1090–1233 nam znatno zožijo zgodovinski podatki iz let 1182, 1211, 1213 in 1214. L. 1182 je štajerski vojvoda Otokar (VI.), sin ustanovitelja Žičkega samostana, izdal v Radgoni listino v korist kartuzijanov v Žičah,⁶¹ kar dokazuje, da je bila Radgona tedaj v nemški oblasti.

L. 1211 se pogodi salzburški nadškof Eberhard II. z Leopoldom (VI.), avstrijskim in štajerskim vojvodom, zaradi patronatstva župnije v Radgoni (Rategoyispurch).⁶² Ko je l. 1213 prodala Elizabeta, nečakinja avstrijskega vojvode Leopolda, svoj delež cerkvi sv. Janeza Krstnika v Žičkem samostanu, je bil v Radgoni, kjer je bila izdana listina, med pričami navzoč radgonski župnik Markvard.⁶³ In l. 1214 zopet nastopa radgonski župnik kot razsojevalec v družbi priorja Žičkega samostana, župnikov iz Slovenjega Gradca in Gornjega gradu ter prošta iz Dobrle vasi,⁶⁴ kar nedvomno dokazuje, da je bila Radgona v navedenih letih na nemškem državnem področju.

Nujnost utrditve meje nasproti Radgoni je nastopila za Madžare šele, ko so po letu 1100 Nemci prešli v ofenzivo zoper Madžare na odseku severno od Mure. Za območje severno od reke Mure je za prvo polovico XII. stoletja značilno poročilo iz razdobja med leti

1131–1147, ki pravi, da je salzburški nadškof Konrad I. dal utrditi grad Lipnico zoper Madžare, s katerimi je sklenil sicer prijateljsko zvezo, vendar se nanje ni zanesel zaradi njihove naravne nestanovitnosti.⁶⁵ Podobno je, da so Madžari na območju severno od Mure iz nemškega izhodišča v Lipnici prej bili potisnjeni v defenzivo kot na ozemlju med Dravo in Muro, kjer je šele v zadnjih letih XII. stoletja prišlo do odločilnega sunka ptujskih gospodov v smeri proti vzhodu na škodo Madžarske, ko je salzburški ministerial Friderik iz Ptuja okoli l. 1199 odvzel Madžarom ormoški okraj.⁶⁶ Zakaj leta 1182 in v naslednjih letih: 1211, 1213, 1214, 1233 in 1234 je bila Radgona zanesljivo v nemških rokah. Prav iz istih okoliščin je razumljivo, da je že med leti 1106–1124 prejel šentpavelski samostan od Engelberta iz rodu Spanheimov v zameno za Glodnico med drugimi tudi naselja v bližini Radgone, kot Boračevo, Plitvice, Negovo in Pribissendorf.⁶⁷

Iz do sedaj znanih srednjeveških virov sicer ni mogoče natančno ugotoviti, kdaj so Madžari utrjevali svojo mejno črto nasproti Radgone in izkopali v ta namen posebni jarek, dolnji tok Kučnice, vendarle sledi iz zgornjega razpravljanja, da se je to najverjetneje zgodilo sredi XII. stoletja. Moramo pa tudi dopuščati možnost, da je zaradi nestalnih mejnih razmer v XII./XIII. stoletju Radgona vnovič prešla v madžarsko zasedbeno področje, kot meni Kovačič.⁶⁸ Isto moremo sklepati iz listine madžarskega kralja Štefana V. iz l. 1270, s katero ureja medsebojno razmerje madžarskih mejnih stražnikov na področju gornjega Prekmurja in v kateri je omenjena Radgona kot skrajno-zahodni mejni objekt. Ko opisuje področje, ki je pristojno za stražnike, pravi namreč, da se razprostira od Radgone (Rydgwe) do meje Zalske županije in Lugosa.⁶⁹

Ob zaključku poglavja o Petanjcih še kratak ozir na zemljiško gosposko tega področja v srednjem veku in o krajevnem imenu.

V prvi polovici XIII. stoletja sta na ozemlju današnjih Petanjec bivala še dva potomca rodbine »Pethenye«, ki je bila, kakor po osebnih imenih in njeni posesti sodi madžarski zgodovinar Karácsonyi, slovenskega izvora.⁷⁰ O rodbini je le toliko znana, da sta njuna dva pripadnika Jaroslav, sin Lodomera, in Nikolaj, sin Luchana (Luchana), prodala l. 1233 svoje zemljišče na teritoriju današnjih Petanjec rodbini Nádasdy. Življenjsko dobo očeta Lodomera ter Luchana in še bolj njunega prednika Petana, po katerem se je rodbina imenovala, moramo postaviti v XII. stoletje, ker sta sinova Jaroslav in Nikolaj l. 1233 kot polnoletna razpolagala s svojim premoženjem. Iz poročil o rodbini

Petenye zanesljivo sklepamo, da je bilo ozemlje današnjih Petanjec naseljeno že v XII. stoletju.

Od imena rodbine Petenye prihaja krajevno ime Petanjci. Madžarska oblika Petenye je nastala iz oblike *Petanje* in to od osebnega imena Petan, začetnika rodbine Petenye. Jezikovni razvoj *Petanje* > madž. Pethenye je v madžarskem jeziku zaradi vokalne harmonije običajen. Historična zapisa krajevnega imena Petanjci sta med drugimi tale: 1347: Peteninch⁷¹ in 1414: Also-, Kezepse-, Felsepethenynch,⁷² kar je sestavljeno od osebnega imena *Petan* + svojilniška pripona -in > Petaninci, ki je zaradi madžarskega jezikovnega vpliva prešla v Peteninc(i). Glas -j- v končnem zlogu današnje slovenske oblike krajevnega imena Petanjci je ostanek nekdanje pripone -in.

Posesivni sufiks -in (inъ) v krajevnom imenu Petanjci je bil v XIV/XV. stoletju priljubljen v prekmurskih krajevnih imenih. Najdemo ga v primerih: Radostinci (1444: Radoztyncz);⁷³ — Bodonci < Bodoninci (1366: Badonynch);⁷⁴ Bratonci < Bratoninci (1524: Brathonyncz);⁷⁵ Domajinci < Domaninci (1366: Domanynch);⁷⁶ Krnci < Krninci (1403: Kernynch);⁷⁷ Negonci < Nagoninci (1366: Nagoninch)⁷⁸ — in Stanjovci < Staninci (1478: Zthanyncz).⁷⁹

Že v začetku XIII. stoletja je bila na petanjskem ozemlju usidrana tudi madžarska rodbina Nádasd, ki se javlja v dveh rodbinskih vejah: a) petanjska veja, h kateri pripada grof »Pethenagh« (1229: comes Pethenagh)⁸⁰ in sinovi Venceslav, Vraslav in Ladislav ter njuni potomci (1238: filiis comitis Pethenyed;⁸¹ 1246: filiis Pethenyed;⁸² 1246: filius Petened⁸³) — in b) Daraboseva veja, katere pripadnik Emerik je okoli l. 1220 prodal grofu Pethenedu del otočnega ozemlja v Belmuri.⁸⁴

Priimek Pethenyed, Petened izhaja od krajevnega imena Petanje, madž. Pethenye, kateremu je dodano madžarsko obrazilo -d. Izraz »comes Petened« moremo prevesti: grof »Petanjčar«.

Rodbina Nádasd si je ohranila zemljiško pravico nad Petanjci ves srednji in še novi vek.⁸⁵ Za reformacije je v svojem gradu na Petanjcih nudila zavetje predikantom, ki so bili pregnani s Štajerskega. Kakor poroča Hans Walter 14. julija 1601, je prišlo k njegovim pridigam na Petanjce mnogo ljudi iz Koroške in Ljubljane.⁸⁶

4. IZVOR IN POMEN IMENA BELMURA

O izvoru imena Belmura doslej ni razpravljajal nihče niti med Madžari niti med Slovenci. V objavljeni literaturi navaja naj-

Grb Szápáryjeve rodbine

več zgodovinskih podatkov o imenu Belmura D. Csánki v svojem historičnem zemljepisu Madžarske za Hunjadijcev,⁸⁷ v neobjavljeni razpravi pa Ivan Škafar.⁸⁸ Oba tudi razčlenjujeta, kaj je v srednjem veku pomenilo ime Belmura. Toda o izvoru imena ne razpravljata.

Ključ do razlage, iz česa izvira in kaj pomeni ime Belmura, nam nudijo historični zapisi tega imena za petanjsko zemljiško področje. Iz listin iz l. 1233 in 1234 spoznamo, da se je zemljišče Belmura prvotno imenovalo le Mura in Murwa.⁸⁹ Nad vse važen je podatek iz l. 1234: »in interiori Mura«. Pove nam namreč, da je bilo petanjsko ozemlje »v notranji Muri«. Poznejši madžarski izraz Bel Mura ali Belmura je le prevod poimenovanja »notranja Mura«, »interior Mura«. Madžarska besedica bel = belsô pomeni notranji. Madžarski jezik pozna več enakih jezikovnih tvorb, v katerih je besedica belsô skrajšana. Tako na primer: belügy (notranja zadeva), belérték (notranja vrednost), belöld (tuzemstvo), belrés (notranji del) in dr.

Konec XI. stoletja, ko so Madžari pritegnili prekmursko ozemlje v svojo civilno in cerkveno upravo, so imeli v oblasti tudi ozemlje na štajerski strani Mure, kar je za Madžare zunanja stran. Za razlikovanje jim je v administrativnem oziru bila potrebna določnejša označitev. Tako so imenovali zemljišče ob reki Muri na prekmurski strani: Notranja Mura, madžarski Belmura.

Razen zemljišča Mura v Prekmurju, je bil v rabi isti izraz za zemljišče v Medjimurju. V bližini medjimurske vasi Domašinec je imela rodbina Domaša (Damas) svojo dedno zemljišče, imenovano: terram ipsorum hereditariam Mura vocatam, cum duabus sessionibus in eadem Mura.⁹⁰ Člani rodbine Domaša: Štefan, Peter, Mihael in Pavel so to dedno zemljišče Mura prodali l. 1298 za

20 mark dolnjelendavskemu Štefanu iz rodu Haholdov.

Dejstvo, da je obstajalo zemljišče Mura tudi v Medjimurju, pa dokazuje, da so Madžari zemljišča prvotno imenovali po rekah, ob katerih se je zemljišče razprostiralo. V našem primeru po reki Muri.

Ob reki Ledavi, madž. Lindua, Lyndwa, sta bili dve obsežni zemljišči. Ob gornjem toku reke Ledave zemljišče »Lyndwa« (1208),⁹¹ spadajoče k Železni županiji, in ob dolnjem toku prav tako »Lindua« (1192),⁹² ki je pripadalo k Zalski županiji. Prvotno je poudarek na okolnosti, h kateremu kraljevemu upravnemu središču pripada zemljišče. Tako je v listini iz l. 1208 za gornjelendavsko zemljišče označitev, da pripada »ad Ferreum castrum«.⁹³ Geografska opredelitev: Gornja in Dolnja Lendava kot zemljišči je nekoliko poznejšega datuma.⁹⁴ Najstarejša znana imena za reko Ledavo, za zemljišči in naselbini Gornja in Dolnja Lendava so ista.⁹⁵

Ob Kobiljanskem potoku prav tako najdemo zemljišče, ki nosi ime potoka. Najstarejše madžarske historične oblike imena za potok so: Kobula (1208),⁹⁶ Kebela (1236)⁹⁷ in Kebele (1338).⁹⁸ Enako se glasi ime zemljišča, ki se je razprostiralo ob potoku. L. 1271 je madžarski kralj Štefan podelil Židovu iz vasi Milej zemljišče Kobilje (terram castri Zaladiensis Kebele vocatam) zaradi zvestobe v bojih zoper Čehe, in sicer v mejah, kakor jih razlikuje Zalski županijski grad.⁹⁹ V okviru kobiljanskega zemljišča je bilo več naselbin (l. 1329: possessiones de iuxta Keblie).¹⁰⁰ Izrecno se javljajo tele: Kobiljanski Sv. Martin,¹⁰¹ Sv. Ladislav (Motvarjevci),¹⁰² Barachahaza, Ladafeuldu in še Feniesfeuldu.¹⁰³

Zemljišče Kobilje, ki so ga imenovali tudi »Krajina ob Kobiljanskem potoku« — Kebelemellyk, je mejilo na vzhodu na »Krajino ob Velemirskem potoku« (l. 1338: de iuxta Volomer; l. 1342: Wellemymellyky).¹⁰⁴ Ob Velemirskem potoku (l. 1236: aqua Velemer)¹⁰⁵ je zopet primer, kako so Madžari zemljišče natančneje označevali in ga imenovali po rečnem imenu.

Upravičeno moremo sklepati, da seže zemljiško-upravna razdelitev Prekmurja in določnejša označitev po rečnih imenih v začetno dobo madžarskega gospodstva v Prekmurju — v XI./XII. stoletje.

Ker pa so rečna imena: Ledava, Kobila, Velemir (zadnje sicer prvotno izhaja od krajevnega imena Velemér) slovenska, sledi iz tega, da so jih Madžari ob svojem prihodu slišali in sprejeli od tukajšnjih Slovencev-staroselcev. Dve imeni: Ledava (Lindva, Lendva)¹⁰⁶ in krajevno ime Sobota (Zumbotha) so sprejeli celo s staroslovenskim nos-

nikom, kar priča, da sta imeni prešli v madžarsko administrativno terminologijo že v X./XI. stoletju, ko je bil pri Slovencih nosnik še v rabi.¹⁰⁷ Prekmurje torej ob prihodu Madžarov ni bilo nenaseljeno, marveč so tukaj bivali Slovenci-staroselci. In dokler se na podlagi danih zgodovinskih virov ne pojasni vsaj v neki meri naselitvena zgodovina Prekmurja za XI./XII. stoletje, je preuranjena trditev, da so Slovenci naselili današnje Prekmurje, to je izpolnili prazni obmejni pas med nemško in madžarsko državo, šele okrog leta 1200.¹⁰⁸

Glede naseljenosti Prekmurja ob prihodu Madžarov so pomembni izsledki madžarskega slavista Kniezse. Opirajoč se na krajevna in vodna imena poudarja namreč, da je v X.—XI. stoletju bivalo slovensko prebivalstvo vzdolž reke Ledave, Kobiljanskega potoka ter Krke, in ki ga Madžari ob osvojitvi niso uničili. Na svoji zemljevidni karti »Narodi na Madžarskem v XI. stoletju« označuje področje Murske Sobote, turniške prazupnije, Bogojine, Kobilja in Dobrovnika kot naseljeno s Slovenci, kamor je prodrlo madžarstvo šele v XII. stoletju.^{108a}

Iz dosedanjega razpravljanja smo spoznali, da so izraz »Interior Mura«, madžarski »Belmura«, slovenski »Notranja Mura« uporabljali za zemljišče, ki se je razprostiralo med rekama Muro in Ledavo. Toda že l. 1255 je bil z istim imenom imenovan tudi dvor ali grad pri Soboti¹⁰⁹ in l. 1297 naselje Murska Sobota sama.¹¹⁰ Kako je prišlo do skupnega poimenovanja? — Najverjetneje tako, da je ime zemljišča Bel Mura prešlo na upravni dvor, kjer je bila koncentrirana uprava zemljišča. Ker pa je ob dvoru bilo tudi naselje, se je isto ime oprijelo še naselja, čeprav je imelo naselje svoje lastno ime Sobota (Zumbotha), ki se je ob prelomu XV./XVI. stoletja uveljavilo tako za upravni dvor kot za adekvatno zemljišče, medtem ko je izraz Belmura v celoti izginil.¹¹¹

Enak postopek opazimo pri sosednjem gornjelendavskem in dolnjelendavskem zemljišču. Upravna gradova obenem s pripadajočima naseljema in zemljišči se enako imenujeta, namreč: Lindva, Lendva. Ni pa znano, ali sta prvotno imeli današnji naselbini Gornja Lendava (Grad) in Dolnja Lendava (Lendava) še svoje lastno ime, različno od imena zemljišča. Prevladalo je pač ime zemljišča, ki izhaja od rečnega imena Ledava.

Spričo dejstva, da se pri Soboti prav zgradaj javlja (1255) gospodarsko-upravni dvor kot središčni kraj zemljiškega gospodstva Belmura, in ker obstoj naselja Sobote seže v predmadžarsko dobo, o čemer priča staroslovenski nosnik v imenu, smemo domnevati, da so Madžari ob uvedbi svoje politične

uprave v Prekmurju v XI. stoletju našli pri *Soboti staroslovenski door* in nanj navezali svojo upravo, za kar je veliko podobnih primerov v Spod. Panoniji, o katerih razpravlja madžar. zgodovinar Holub v razpravi o nastanku madžar. županijskih središč.¹¹²

OPOMBE

V Kroniki XI/2 1963, str. 97, popravi v kronogramu PAS HAE v PASCHAE!

1. I. Zelko, Soboški jobagioni. Kron IX/3, 160 do 164; isti: M. Sobota. Kron X/1, 20—30; isti: M. Sobota kot sedež arhidiakonata in cerkveno-upravna pripadnost Prekmurja v sr. veku. Kron XI/1, 38—49. — 2. M. Kos, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1933, 148. — 3. Anton Melik, Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino. V Ljubljani, 1957, 210. — 4. Marijan Zadnikar, Umetnostni spomeniki v Pomurju. Murska Sobot, 1960, 65. — 5. I. Szentpétery, Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomaticae. Budapest, 1923, I, 111; — J. Holub, Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929, 51. — 6. G. Wenzel, Codex dipl. Arp. cont., X, 326—327. — 7. Fejér G., Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae 1841, VII/5, 249. — 8. Hazai okmánytár — Codex dipl. patrius Hungaricus. Budapestini 1876, VI, 28—29. — 9. Fejér, Cod. dipl., VII/5, 244, 252, 254, 271; Cod. dipl. patr., VI, 45. — 10. Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1901, II, 386. — 11. Codex dipl. patr. hung. Budapest, 1891, VIII, 100. — 12. Codex dipl. patr., VI, 135—136; Fejér, Cod. dipl., VII/5, 345. — 13. Wenzel, Codex dipl. Arp. cont., X, 250—251. — 14. Ivanovski viteški red so na Madžarskem imenovali »Cruciferi«, prim. Karácsonyi, Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929, 68. — 15. Nagy Imre, Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis. Budapest, 1878, I, 368; isti: Codex dipl. hung. Andeg., IV, 17. — 16. Nagy I., Codex dipl. hung. Andeg., V, 111. — 17. D. Csánki, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Budapest 1894, 716—717. — 18. Csánki, n. d., II, 716, 726, 802, 779, 751, 805, 804, 785, 802, 801, 758, 754, 755, 769, 786, 809, 740. — 19. Payr Sándor, Egyháztörténeti emlékek. Sopron, 1910, I, 109; Visitation canonica 1698, str. 746. Škofijski arhiv v Szombathelyu. — 20. Codex dipl. patr., VI, 29. — 21. M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev. V, št. 900. — 22. I. Zelko, Kolonizacijsko stanje ob Kučnici v XIII. stoletju. Kronika, V, 3. zv., 106—107. — 23. Succus inscriptionum familiys Gérczey, Cziraky, Zámbo, Jaklin... ad Dominium Muray-Szombathspectantium. 1751, 3. — 24. Visitatio canonica 1756, str. 1130, 1154. Škofijski arhiv v Szombathelyu. — 25. Payr, Egyháztörténeti emlékek. I, 105; Vis. can. 1698, str. 747. Škof. arhiv v Szombathelyu. — 26. Csánki, n. d., II, 717, 802, 809. — 27. M. Kos, Gradivo, V, št. 900; Zelko, Kolonizacijsko stanje ob Kučnici v XIII.

stoletju. Kronika, V, 3. zv., 106—107. — 28. Nagy, Codex dipl. hung. Andeg., I, 369. — 29. Csánki, n. d., II, 858—859. — 30. Succus..., str. 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 24, 26, 28, 30, 32. — 31. Visitationes canonicae 1698, 1756 in 1778. Škof. arhiv v Szombathelyu. — 32. Vasvármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest 1898, 573. — 33. Szentpétery, Regesta, I, 111. — 34. Zala vármegye története. OKLEVÉLTÁR. I. Budapest 1886, 28 (= Zala Okl.). — 35. Fejér, Cod. dipl., VIII/2, 457—463; Fejér, n. d., VIII/3, 455—458; prim. Karácsonyi, A magyar nemzetségek, II, 153; Vasvármegye, 1898, 180—185. — 36. Vas megye — helytörténeti tanulmányok. Szombathely 1958, 176; prim. J. Gruden, Zgodovina slov. naroda. Celovec 1910, 554—555. — 37. Karácsonyi, n. d., II, 129; Vasvármegye, 1898, 183. — 38. Vasvármegye, 1898, 183; J. Gruden, Zgod. slov. naroda, 555. — 39. Fejér, Cod. dipl., VIII/3, 455; Karácsonyi, n. d., II, 153. — 40. Fejér, Cod. dipl., VIII/2, 457—458. — 41. Vasvármegye, 1898, 184. — 42. Fejér, Cod. dipl., VIII/2, 457—463. — 43. Fejér, Cod. dipl., VIII/3, 456. — 44. Karácsonyi, n. d., II, 132. — 45. Nagy, Codex dipl. hung. Andeg., V, 109—111. — 46. Vasvármegye, 1898, 184—185. — 47. Nagy, Codex dipl. hung. Andeg., V, 109—111 in 212—214. — 48. Csánki, n. d., II, 716; Vasvármegye, 1898, 574. — 49. Vasvármegye, 1898, 573. — 50. Fr. Kovačič, Gradivo za prekmursko zgodovino. ČZN, 1926, 2; Fr. Baš, Posebne poteze prekmurske zgodovine v ogrski dobi. Prekmurski Slovenci v zgodovini. Murska Sobot, 1961, 63; V. K., Iz soboške preteklosti. Pomurski vestnik, XV, št. 13, str. 8. — 51. Vis. can. 1756, str. 1084. Škof. arhiv v Szombathelyu. — 52. Fejér, Cod. dipl., VII/5, 249. — 53. Codex dipl. patr., VI, 29. — 54. Nagy, Codex dipl. hung. Andeg., V, 212—214. — 55. Nagy, n. d., I, 110, 111. — 56. Fejér, Cod. dipl., VII/5, 249. — 57. Wenzel, Codex dipl. Arp. cont., IX, 216; Csánki, n. d., II, 810. — 58. M. Kos, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. ČZN, 1933, 147. — 59. A. Melik, Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino. V Ljubljani 1957, 188. — 60. Poročilo o vodnem stanju sem prejel od gederovskih domačinov po posredovanju župnika J. Gregorja. — 61. Gradivo, IV, št. 659. — 62. Gradivo, V, št. 183 in št. 184. — 63. Gradivo, V, št. 215. — 64. Gradivo, V, št. 228 in št. 229. — 65. Gradivo, V, št. 109. — 66. M. Kos, n. d., ČZN, 1933, 146; Gradivo, IV, št. 914 in V, št. 370. — 67. M. Kos, n. d. ČZN, 1933, 145; Gradivo, IV, št. 22. — 68. Fran Kovačič, Ljutomer. Zgodovina trga in sreza. V Mariboru, 1926, 12. — 69. Codex dipl. patr., VIII, 129. — 70. Karácsonyi, A magyar nemzetségek, II, 435. — 71. Nagy, Codex dipl. hung. Andeg., V, 110. — 72. Csánki, n. d., II, 785. — 73. Csánki, n. d., II, 788. — 74. Csánki, n. d., II, 757. — 75. Csánki, n. d., III, 39. — 76. Csánki, n. d., II, 744. — 77. Csánki, n. d., II, 764. — 78. Csánki, n. d., II, 779. — 79. Csánki, n. d., II, 801. — 80. Fejér, Cod. dipl., VII/5, 244. — 81. Fejér, Cod. dipl., VII/5, 254. — 82. Fejér, Cod. dipl., VII/5, 271. — 83. Codex dipl. patr., VI, 45. — 84. Codex dipl. patr., VIII, 100; Ka-

rácsonyi, A magyar nemzetségek, II, 388. — 85. Csánki, n. d., II, 838—839; Vis. can. 1756, str. 1130. Škof. arhiv v Szombathelyu. — 86. Loserth, Akten und Korrespondenzen, III, 196; prim. [J. Košič], Starine železnih in salajskih Slovencev. ČZN, 1914, 30, opomba 1. — 87. Csánki, n. d., II, 717, 722, 726. — 88. Ivan Škafar, Prekmurski del beksinskega arhidiakonata v XIV. stoletju (rokopis). — 89. Fejér, Cod. dipl., VII/5, 249, 250; Codex dipl. patr., VI, 28. — 90. Wenzel, Codex dipl. Arp. cont., X, 326. — 91. Gradivo, V, št. 900. — 92. Fejér, Cod. dipl., II, 277. — 93. Szentpétery, Regesta, I, 75; Gradivo, V, št. 900. — 94. Prim. Csánki, n. d., II, 716 in III, 12. — 95. Ivan Zelko, Prekmurska vodna imena v knjigi Franceta Bezlaja Slovenska vodna imena. Slavistična revija. Ljubljana, XI. letnik (1958), 3—4, 250. — 96. Gradivo, V, št. 900. — 97. Zala Okl.,

I, 10. — 98. Zala Okl., I, 347. — 99. Zala Okl., I, 57. — 100. Zala Okl., I, 238. — 101. Zala Okl., I, 345—346. — 102. Zala Okl., I, 347. — 103. Zala Okl., I, 394—397. — 104. Zala Okl., I, 347, 397. — 105. Zala Okl., I, 9—10. — 106. I. Zelko, n. d. Slavistična revija, XI, 3—4, 250—251. — 107. I. Zelko, Murska Sobota. Kronika, X, 1. zv., 23. — 108. Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda. Ljubljana 1955, II. zv., 91, 118. — 108 a. Prim. István Knieza, Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. Budapest, 1938, 94—95, — in priložena zemljevidna karta. — 109. Zala Okl., I, 28. — 110. Wenzel, Codex dipl. Arp. cont., X, 251. — 111. Csánki, n. d., II, 717, 722, 726. — 112. Holub József, A királyi vármegyék eredete. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Budapest, 1938, II, 80.

OB STOLETNICI KOROŠKE ŽELEZNICE

JOZE JENKO

CESTNI PROMET IN RECNA PLOVBA

Živahen promet med jugovzhodno Koroško in jugozahodno Štajersko ter tranzitni promet teh pokrajin so vzdrževali deloma po cesti, deloma po plovni Dravi. Glavne trgovske prometne žile je oskrbovala državna uprava, stranske dovozne poti pa so popravljali in vzdrževali okrajci, ki so imeli neposredno korist od tega, da jim kolovozi niso propadli. V hribovitih krajih in stranskih dolinah so skrbeli za voznost cest in poti fužinarji. To je bilo v njihovo korist, da so mogli prevažati svoje železarske izdelke in prejemati potreben les, oglje in tudi živila. Po odhodu Francozov iz naših krajev so najprvo odpravili cesarsko cestno tlako v celovski kresiji in drugod, medtem ko so jo ukinili na Kranjskem in v beljaški kresiji šele po l. 1830. Ostala pa je tlaka za vzdrževanje okrajnih, soseskinih, stranskih in manj važnih cest, ki so jih oskrbovali deloma prostovoljno, deloma prisiljeno. Vlada je opozarjala na prednosti, če so glavne in trgovske ceste povezane z dobro vzdrževanimi stranskimi potmi. Kasneje so se odločili, da bodo krili izdatke za popravilo stranskih cest iz okrajnih blagajn. Toda te ustanove niso dolgo vzdržale in dajale omenjenih podpor. Spričo tega so predlagali, naj prispevajo k tem izdatkom občine in kmetije. Prispevki so bili odmerjeni po velikosti posestva, oziroma skladno z dolžino poti v prizadeti občini. Leta 1824 so odredili posestnikom maksimalno do 12 dni osebne tlake ter 6 dni dela pri poprav-

ljanju cest z vprežno živino. Na ta način, tj. s tlako in po posebnem zanimanju trgovcev, obrtnikov, industrialcev ter posameznih oblasti so usposabljali ceste, ki so se zanemarjale po odhodu Francozov. Na Koroškem so obnovili cesto po Kanalski dolini. S tem v zvezi so preložili glavno cesto med Trbižem in Podkloštrom. Usposobili so prometno zvezo med Pliberkom in Beljakom in obnovili razpadajočo cesto preko Jezerskega na Koroško.

Tudi v sosednji Štajerski so zgradili novo zvezo med slovenjgraško kotlino in Savinjsko dolino ter z industrijsko cvetočimi kraji Prevalje, Mežo, Črno in Guštanjom. Omembe vredna je povezava spodnje Savinjske doline s sosedno Kranjsko v bližini Zidanega mosta, kjer so bile ceste silno zanemarjene in le stezam podobne. Često so zniževali klance, da so jih mogli premagati brez priprege. Med te spada brezdomno lajterberški vzpon pri Mariboru, ki so ga ublažili po letu 1835.¹

Podobno, kakor s uprabljali na Kranjskem glavno reko Savo za prevoz vsakovrstnega blaga med prizadetimi deželami in obratno, so za izmenjavo blaga izrabili v enake namene reko Dravo in Muro tudi Korošci in Štajerci. Morda bi mogli ugotavljati le raznolikost blaga. Drava je bila od Lienza na Tirolskem dalje porabna za splavljanje lesa, ko so med leti 1815—1819 odstranili ovire za plovbo. Posebno nevarna je bila reka pri Velki spričo slapov, in v neposredni bližini Marenberga. Na teh

mestih se je ponesrečila in potopila marsikatera plitka in splav. Pri nizkem vodnem stanju so reševali plovna transportna sredstva s pomočjo valjev. Mariborski podjetnik Marek je izboljšal strugo po uradnem naročilu. Od tega časa dalje je oživela rečna plovba. Prevažali so železo iz Lipice (med Pliberkom in Velikovcem) in Borovelj, svinec iz Beljaka v Maribor; od tod dalje pa na Gornje Štajersko, druge industrijske predmete, posebno železo v Gradec, na Hrvaško, Banat, Sedmograško in celo v Turčijo. Največ pa so zvozili lesa. Na obeh bregovih je bilo te robe veliko pripravljene, z namembno postajo v Mariboru in Ptujju za nadaljnji prevoz v inozemstvo. Plovba je bila mogoča samo v smeri toka. Težko so vozili proti toku zaradi poškodb v strugi, ki so jih povzročili hudourniki, poplave in povodnji. Te so obrnile dravski tok v čisto drugo smer iz reguliranih rokavov. Mitnice so bile v Mariboru, kjer so zračunali za plitko po dva goldinarja, za splav 36 krajcarjev. V Ptujju so morali plačati mestni občini 15 krajcarjev, v Borlu in Zavrču pa cesarski gosposki.²

Po Dravi so vozili splavi in plitke ali šajke. Prvi so bili zbiti iz neotesanih smrekovih in hojevih hlodov, včasih pa tudi iz tesanih brun. Dolgi so bili 18–26 m, širina je znašala spredaj 5–7 m, zadaj pa 7–8 m. Plitke ali šajke so dosegle dolžino do 12,5 m ter širino do 5,5 m. Sestavljene so bile iz smrekovega ali hojevega, tj. mehkega lesa. V največ primerih so bile z deskami pokrite. Stale so 50 do 80 goldinarjev. Na splavih so prevažali brzojavne drogeve, sohe, drva ter kolje, le redkokdaj rezan les. v šajke so naložili škodlje, drva, čreslo in kolje. Isti vir trdi, da rezanega lesa niso prevažali. V jeseni so vozili tudi sadje, prav radi jabolka. Kadar pa ni bil izrabljen prostor na vozilu, so ga obtežili z zidnim kamnom, od Ptujja dalje pa z brusnimi kamni, ki so čakali na prevoz iz okolice Rogatca, često pa so prevažali tudi rogaško slatino.

Tek obeh prevoznih sredstev so uravnavali spredaj in zadaj s 4–6 m dolgimi vesli. Veslar na desni strani spredaj v smeri vožnje je bil vodja, ki je moral dobro poznati strugo. Imenovali so ga korman, kormanoš pa je bil njegov pomočnik. Na sklepu vozila, tudi na desni, je bil zadnji korman ali zadnji plovec s pomočnikom. Skrb oseba je bila, da teče plovilo v rečnem toku. Čas voženj je trajal pri ugodnem vodnem stanju od aprila do oktobra. Pred otvoritvijo železniške proge Maribor–Celo-

vec je vozilo letno 1100–1200 splavov in 700–800 plitk. Splavi so vozili le do Maribora in Ptujja, medtem ko so prešle plitke na Hrvaško, v Slavonijo, Srbijo, Romunijo in Bolgarsko; pri zadnji navedeni le do meje.³

V gornjem toku Drave so bile naslednje nakladalne postaje: Humperški grad, Velikovec, Labod, Dravograd in Vuzenica. Na prvi so nakladali jeklo, palično železo in žico. V Velikovcu so odpremili letno do 50.000 centov surovega železa, v Labodu pa razne oblike železa, pločevino, steklarski pesek in kršec. Iz industrijskih Prevalj, rudnika v Črni, tovarn v Ravnah so dospele v Dravograd množine železniških tirnic, svinca in raznega železnega materiala in izdelkov ravenskih jeklarn poleg merkantilnega lesa in oglja.⁴

Prav zaradi živahnega trgovinskega prometa bomo laže razumeli vztrajnost in neugnano željo, da dobi Koroška, posebno pa Obdravci železniško zvezo s priključkom na magistralo Dunaj–Trst in s tem z ostalimi pokrajinami, kjer so oddajali svoje pridelke in od tam prejeli življenjske potrebščine. Zakaj s šajkami, ki so nosile po 400–500 centov, kar ustreza 22–28 ton, in s splavi po 200 centov ali 11 ton nosilnosti pri tolikih prometnih ovirah niso mogli tekmovali z industrijskimi mesti, katerim so pomagale razvijajoče se železnice.⁵

Brodarsko življenje na Dravi je bilo živahno. V globoki dolini so se oglašali ubrani akordi naših narodnih pesmi. Od bregov je odjeknil odmev veselih flosarjev. Še dolgo let po otvoritvi koroške proge med Mariborom in Beljakom so brodarili naši fantje daleč po Dravi in Donavi. Po dograditvi falskega jezua in hidrocentrale leta 1918 med prvo svetovno vojno so bili splavi že redki. Kljub obveznim napravam za spuščanje teh prevoznih sredstev iz jezua za zidano ograjo ponovno v strugo je bilo to opravilo zamudno in nevarno. Po izgraditvi nadaljnjih jezov v Dravogradu (1944), Vuzenici (1953), v Ožbaltu (1960), Vuhredu (1955), Fali (1918) in na Mariborskem otoku (1948/1949) je po drugi svetovni vojni, oz. osvobodilni vojni flosarsko življenje vsaj v tem koncu popolnoma zamrlo.

ZANIMANJE KOROSKIH GOSPODARSTVENIKOV ZA POTEK BODOČE ŽELEZNICE

V gradnji železnic je Avstrija v primeri z drugimi evropskimi kontinentalnimi državami dokaj zaostajala. Pretila ji je celo nevarnost, da ji bo odvzet tranzitni promet

iz ene in druge svetovne strani.⁶ Brž ko je vlada odločila, da gradi železnico najprvo iz glavnega mesta proti severovzhodu, je sklenila zvezati Dunaj tudi s Trstom ter na tej progi premagati Alpe in kraški svet. Vse v poštev prihajajoče pokrajine so hotele imeti važno dvotirno železnico za sebe. Tudi Koroška vojvodina se je zavzemala za to, da steče železna cesta od Mürzuschlaga dalje prek Celovca v Udine-Videm, ker je krajša, cenejša in brez velikih mostov in predorov.⁷ Toda zmagala je prizadevnost nadvojvode Ivana Habsburškega, da se je že nekaj let poprej (1836—1841) na njegovo iniciativo preiskal in pregledal ves teren po pionirski četi. Na podlagi tega je izdal cesar 19. decembra 1841 odločbo za izgradnjo proge preko Štajerske.⁸ Koroški interesenti so uvideli, da se bo konkurenčno razmerje domačih od zgornještajerskih železarn občutno spremenilo v njihovo škodo. Zato so si na vso moč prizadevali, da izposlujejo zvezo z glavno prometno žilo med Dunajem in Trstom v Mariboru ali pa v Celju.⁹

Predvsem so se čutili prizadeti deželni stanovi, ker se bo gradila proga Dunaj—Trst mimo Gradca, Maribora in Celja. Ponovno so se obrnili do pristojnih dunajskih faktorjev ter prosili za zgraditev proge od Št. Vida po Dravski dolini do Maribora in pa regulacijo reke Drave.¹⁰ Predvsem so si želeli progo Maribor—Celovec—Beljak—Videm in od tod zvezo s Trstom po železnici, ki je tekla iz Benetk. Da bi to idejo tudi uresničili, se je ustanovil na pobudo obrtnega inšpektorja Jakoba Scheliessniga (Železnika) poseben odbor, ki je imel nalogo, da izpelje to važno prometno zvezo. Temu zagovorniku koroških interesov so se pridružili med drugim tudi razni posestniki rudnikov in fužin, akcijska družba iz Wolfsberga in trgovski gremij v Celovcu. Ti so predložili 9. januarja 1843 celovškemu zboru deželnih stanov spomenico, v kateri so poudarjali prednosti železnice Dunaj—Trst po Koroški ter zahtevali, da se ta splošna želja predloži tudi cesarju. Istčasno so pozvali deželne stanove, da odkupijo potrebna zemljišča in posnemajo v tem posestnike na Štajerskem. V tem sporazumu moramo ugotoviti skladnost v istem interesu in cilju, kajti rešitev problema železniškega omrežja na Koroškem ni bila lahka. Industrija je bila razmeščena največ po stranskih dolinah, kjer je bilo na razpolago dosti cenene vodne in delovne moči. Poleg tega pa naj bi bili v bližini potrebni rudniki. Medtem ko je bilo ob glavni pro-

metni žili Dravi le malo industrijskih obratov, so bili pogosti ob reki Krki, Glini in Beli ter v Labotski in Mežiški dolini.

Toda tudi to drugo vlogo je cesar zavrnil. Deželni stanovi so prejeli le tolažilno pismo, da so dobili pristojni uradi ukaz skrbeti za sredstva in najti možnost, kako bi se zgradila na Koroškem zveza z železnico proti Jadranu.

Vodilni možje zamišljene proge niso mirovali. Tehnična komisija, ki je hotela začasno ustvariti prometno žilo na reki Dravi, je kmalu uvidela, da bi bila regulacija na celotnem poteku le predraga. Zato so interesenti sklenili, da znova zaprosijo cesarja, naj bi se zgradila na državne stroške vsaj konjska železnica med Mariborom in Beljakom.¹¹

Večina deželnih stanov pa ni odobravalta tega načrta ter so zagovarjali novo tezo, tj., zvezo z železniško progo Dunaj—Trst vzpostaviti preko Ljubelja. Zato naj se zgradi pod tem vrhom predor, nova proga pa naj se priključi v Ljubljani. Kranjski gospodarstveniki so se takoj oprijeli tega predloga.¹²

Dva tabora sta si stala nasproti v času, ko je nastalo vprašanje graditi železnico iz Celovca ob Dravi v Maribor ali iz Celovca čez Ljubelj v Ljubljano. Tu je idejno deloval direktor Henrik Costa, katerega je podpiralo veliko število sodelavcev in somišljenikov. Njihove ideje sta prinašala časopisa »Illyrisches Blatt« in »Laibacher Zeitung«. V Celovcu je nastal poseben krožek pod vodstvom že imenovanega Scheliessniga, časopis »Carinthia« pa je zagovarjal njihova stališča. V polemiko so posegali domači časniki »Klagenfurter Zeitung«, »Gratzer Zeitung« in tržaški list »Österr. Lloyd« ter »Innerösterr. Industrie und Gewerbeblatt«. Korošci so podpirali in dokazovali svojo zamisel ob glavni reki proti zahodu v Italijo in na vzhod proti Celju, Hrvaški, Sremu in balkanskim državam s statistiko izvoza in uvoza. Nasprotno pa so Kranjci skušali prodreti s trditvijo o močnem cestnem prometu preko Karavank v Tržič in dalje skozi glavno deželno mesto na Trst.¹³

Odločilni faktorji pa so le podvomili, kateri izmed obeh projektov je priporočljivejši. To razpravljanje se je zavleklo posebno še, ko je nastopilo razburkano leto 1848.

V letu 1849 sta se zavzela začasni deželni odbor in celovška trgovsko-obrtna zbornica z vso vnemo za izgradnjo železniške

zveze. Pod vodstvom cesarskega namestnika Schloissnigga so ustanovili komite, ki je naslednje leto izdal spomenico za izdelavo železniškega omrežja na Koroškem in v sosesstvu. Toda v tej študiji ni bila več omenjena trasa preko Ljubelja. Nasprotno so priporočali zgraditev proge iz Brucka ob Muri v Videm že iz strateških ozirnov. Če bi državna blagajna ne prenesla gradbenih stroškov, naj bi vlada zajamčila vsaj 4% obrestno garancijo gradbenih izdatkov.

Celovška trgovska in obrtna zbornica, provizorični deželni odbor in društvo za pospeševanje industrije in obrti na Koroškem so prejeli 4. maja 1851 na prošnjo trgovinskemu ministru odgovor, da se bo železnica gradila skozi to vojvodino, toda le kot proga II. reda. Zakaj spričo državnih razmer obstoji še veliko vrzeli na nekaterih glavnih progah in posamezne pokrajine so se dosedaj v gradnji prometnih zvez povsem zanemarjale. Zato je deželni odbor sklenil zbirati sredstva in pospešiti izgradnjo železnice. V jeseni prej navedenega leta je bilo naročeno deželnemu namestniku, naj predlaga pristojnemu ministrstvu izgraditev železniške proge med Mariborom in Celovcem. Istega dne je bil izdan nalog za trasiranje, ki pa ni bilo povsem končano. Inženirji so bili predčasno odpoklicani.¹⁴

Po toliko bojih in letih čakanja so interesi dosegli, da je bila med drugim sprejeta v program tistih gradbenih del v železniški mreži, ki je obsegala ca. 10.000 km, tudi proga Celovec—Maribor in Celovec—Beljak—Videm (Udine) na podlagi koncesijskega zakona z dne 10. nov. 1854. Program tega omrežja, ki je bilo odrejenih za prvih 20 let 400 milijonov goldinarjev, je izdelala komisija za centralno obrambo in ga razglasila v uradnem listu »Wiener Zeitung«.¹⁵ V Celovcu in po vsej vojvodini je zavladalo izredno veselje. Trgovska in obrtna zbornica, ki je bila gonilna sila v vseh dotedanjih podvigih, se je hvaležno zahvalila prestolu. Ustanovili, oziroma imenovali so nov odbor, ki so mu dali nalogo, da pospeši z vsemi sredstvi dograditev še nedodelane proge preko Semeringa in seveda prvo etapo proge ob Dravi med Mariborom in Celovcem. V aprilu 1855 se je združil novi komite s tistim, ki je že obstajal pri deželnem odboru. Ta dopolnjeni odbor je bil zadolžen, da zbere 40.000 goldinarjev za kritje trasirnih stroškov.¹⁶

Pri takem uspehu se je oglasil in oživel nam znani gospodarstvenik Železnik. Sklical je sestanek interesentov ter poudarjal važnost obeh prog za vso vojvodino. Važno

je, da se z izgradnjo čimprej prične v zvezi z industrijo in obrtjo. Vse dovoljeno omrežje meri 1200 nemških milj; od teh je 344 $\frac{3}{4}$ milj gotovih, dogotoviti jih je še 895 $\frac{1}{2}$. Od teh je 123 $\frac{1}{2}$ v gradnji in 58 $\frac{1}{2}$ milj dovoljenih. Proga Maribor—Celovec—Udine je važna gospodarska in politična zveza. Od 40 $\frac{1}{4}$ milj dolžine odpade na koroško ozemlje 21 milj, na štajersko ozemlje 8 $\frac{1}{4}$ milj in na Furlanijo 11 milj. Računati moramo, da stane ena milja proge v goratem terenu 500.000 goldinarjev s postajnimi poslopji, čuvajnicami in potrebno površino sveta. Obratni stroški na miljo znašajo 3.500 goldinarjev; v ta znesek so všteti izdatki za vzdrževanje in plače vsega osebja. Za vsako prevoženo miljo je treba računati za popravilo strojev, vozil, zalogovnikov, mazanje in razsvetljavo po 6 goldinarjev. Če bi vozila dnevno dva vlaka na razdalji 40 $\frac{1}{2}$ milje, so predvideni stroški 20.428.170 goldinarjev. Po teh izdatkih odpadejo porazdeljeno:

na koroški teritorij	10.665.480 gold.
na štajerski teritorij	4.690.520 gold.
na furlanski teritorij	5.056.170 gold.
skupaj	20.422.170 gold.

Za spopolnitev železniškega omrežja je treba zgraditi še 895 $\frac{1}{4}$ milje; stroški so predvideni na 400 milijonov goldinarjev. Da bi se železniške proge čimprej gradile, je bil potreben koncesijski zakon od 16. sep. leta 1854. Z njim je bila dana iniciativa tudi privatnim, domačim in tujim družbam graditi proge, kar je bilo dotedaj prepovedano. Železnik je končno predlagal:

a) prositi ministra, da sporoči podatke o trasi Maribor—Celovec in predvidene gradbene stroške;

b) progo Celovec—Videm (Udine) naj trasirajo državni inženirji, ki so jim znani važni podatki pri kalkulaciji;

c) sestavi, oziroma imenuje naj se komite, ki bo vodil in odločal o gradbenih zadevah in se tako čimprej začne in seveda tudi konča izgradnja; predlaga se, da se gradi najprvo proga od Maribora do Celovca v dolžini 13 $\frac{1}{2}$ milje na koroških in 8 $\frac{1}{4}$ na štajerskih tleh. O napredku naj komite od časa do časa poroča zbornici, oziroma ji dovoli, da zahteva take podatke.¹⁷

Medtem so zbrali v Celovcu in okolici 71.450 goldinarjev prostovoljnih darov.¹⁸ V Celovcu je bil 15. marca 1856 sestavljen podružnični, na Dunaju pa centralni komite, ki sta prevzela skrb za nadaljnji napredek tega uspeha. Toda nikdo si ni upal

prevzeti izgradnje, čeprav je bilo že 7. maja izdano dovoljenje za pripravljalna dela. Zato se je deželni koroški odbor odločil za doseg koncesije za progo Maribor—Celovec—Beljak z nadaljevanjem proti Tirolski. Centralni komite je zaprosil 9. julija 1856 za predkoncesijo. Toda že po preteku 10 dni se je isti kompetent premislil in vložil prošnjo za izgradnjo proge s priključkom v Celju, torej skozi Savinjsko dolino in ne več ob Dravi do Maribora. Toda trgovinski minister ni upošteval naknadne vloge. Dne 24. oktobra 1856 je sprejel predsednik grof J. Thurn Valsassina in ž njim sodelujoči zastopnik podjetja Stanetz koncesijo za progo Maribor—Beljak in nadaljevanje po Pušterski dolini in še za progo z odcepom v Beljaku s priključkom v Gorici proti Trstu in Veroni. Pismena potrditev tega dovoljenja je datirana 9. januarja 1857.¹⁹

Na podlagi takih dovoljenj je železniški odbor prejel od dunajskega kreditnega zavoda za trgovino in obrt posojilo. Pričeli so s pripravljalnimi deli. Kakšno navdušenje je prevzelo mestjane in podeželje, nam opisujejo takratni viri. Dne 18. julija prej omenjenega leta je namestnik Schloissnigg zasadil prvo srebrno lopato v drevoredu Ebenthal, tj. ob cesti, ki vodi iz Št. Ruperta pri Celovcu v Žrelec, kjer bo končno vozil vlak, in ga na tem mestu prerezal. Posebni slavnostni komite je pripravil vse za ta svečani akt ter povabil ljudstvo k udeležbi. Zbralo se je ogromno ljudi vseh poklicev; posebno pa je bil zastopan ženski spol. Slavnostni govornik Schelliessnigg je opisal nenehna prizadevanja in boje za doseg končnega dovoljenja za koroško progo. Po otvoritvenih poročilih je cesarjev namestnik začel graditi bodoči železniški nasip, kakor smo že omenili. Vsi navzoči so pri tem začetku pomagali, posebno vzorne so bile žene brez razlike poklica. Za ta ljudski praznik je bila sestavljena in komponirana posebna pesem. Ljudstvo se je veselilo toliko zaželenega uspeha. Slavnostna večerja je bila v znanem hotelu »Sandwirth«, kamor je bilo povabljenih nad 100 oseb.²⁰

Dne 17. marca 1858 je centralni komite izdelal pravila za ustanovitev delniške družbe, vendar se mu je ni posrečilo ustanoviti in pripraviti spričo finančnega položaja vse potrebno za izdajo delnic. Šele ko je sodelovala z odborom kölnska banka Oppenheim in se zavzel za dravsko progo finančni minister Bruck, da je dunajski kreditni zavod podaljšal pod določenimi pogoji akcijskemu odboru predjem treh

milijonov goldinarjev do konca 1858. leta, če se ne bodo izdajale nobene zadolžnice do tega termina. Posledica tega je bila, da so številni podpisniki preklicali dana poročila. Kljub temu je finančni minister ponudil tem podjetnikom, da pod dokaj ugodnimi pogoji poleg izgraditve koroške proge prevzamejo izgradnjo proge med Bolcanom in Inomostom ter odcepom proge Beljak—Gorica, s tem da prevzamejo že dogotovljeno tirolsko progo. S tako ponudbo so interesenti soglašali in kölnska banka je zagotovila nabavo kapitala. Toda posredovalec Bruck je uvidel, da je finančna podlaga podjetja preslaba in da tudi zagotovilo odbora, češ da je delniška glavница zajamčena, ne drži. Začeli so se spori med podpisniki, sledili so očitki in napadi na vlado.

Minister Bruck si je prizadeval, da zopet združi razpadajoča podjetja. Da bi rešil situacijo, je posredoval pri lombardijsko-benečanski železniški družbi in našel rešitev v tem, da so finančniki ustanovili novo podjetje, katerega člani so bili knez Ivan Adolf Schwarzenberg, Maks Egon Fürstenberg in vitez Leopold Lämle kot pooblaščen zastopniki kreditnega zavoda za trgovino in obrt, dalje A. S. Rothschild v svojem in v imenu pariške in londonske hiše, Paulin Talabot, Ed. Blaunt, S. Laing in M. Uzielli. Sami finančni asi, katerim je prav takrat avstrijska vlada prodala severnoitalijanske železnice.²¹

To podjetje, oziroma bolje rečeno, družba je bila osnova bodoči Južni železnici, ki je prevzela 25. septembra 1858 aktiva in pasiva odbora koroške železnice, ko je bil v ministrstvu podpisan sporazum in je sledila zapisniška prodaja železnice Dunaj—Trst. Centralni komite koroške železnice je odstopil že pridobljeno koncesijo.

Rothschildova skupina se je obvezala dokončati proge v izgradnji na Ogrskem, Hrvaškem, Tirolskem in Koroškem v dogovorjenem terminu. Za našo progo Maribor—Celovec—Beljak je bilo določeno leto 1864, čeprav je bila tretjina spodnjega ustroja med Mariborom in Celovcem že gotova in visoke stavbe med začetno točko in Dravogradom v surovem stanju dodelane. Gospodarstveniki s takim nerazumljivim zavlačevanjem niso bili zadovoljni. Kritično razpoloženje pa se je še poostriilo, ko so fužinarji izvedeli, da more nova družba uvažati razni material iz inozemstva brez plačila carine, oziroma za gotove predmete plačevati le polovične carinske pristojbine. Ko so železarne in tovarne zahte-

vale, da vlada spremeni koncesijsko listino, oziroma jo eventualno razveljavi, je Južna železnica še bolj zavlačevala dovršitev. Na intervencijo pokrajinske in centralne vlade je bilo pogojeno, da bo proga gotova že v letu 1863. Izgovor je bil tudi ta, da je treba gradbene objekte v začetku leta 1861 pregledati in s podjetji nove pogodbe zaključiti.²²

GRADNJA JUBILEJNE PROGE

Iz dosedanjega razpravljanja lahko posnamemo, da je imela gospodarska stranka več projektov. Prvotno so prosili, naj bi bila zveza z gradečo se magistralo Dunaj—Trst med Mürzuschlagom in Gradcem, morda v Brucku ob Muri. V tem primeru bi položili traso nekako po sledovih zdaj obstoječe Rudolfove železnice. Prav gotovo bi jo vodili mimo Št. Vida ob Glini s priključkom na deželno glavno mesto Celovec. Važna bi bila zveza preko Beljaka v Italijo, kjer so imele tovarne in železarne že dokaj odjemalcev.

Ko je ta želja in zamisel spričo nenaklonjenosti vlade in pomanjkanja finančnih sredstev propadla, so videli rešitev krize v izgradnji stranske proge med Mariborom in Beljakom in v regulaciji dravske struge. Seveda naj bi se izvedli obe gradnji na državne stroške.

Leta 1844 so se Korošci zadovoljili celo z izgradnjo konjske železnice na že znanem potoku. Tudi s tem zahtevkom niso uspeli. Deželni stanovi so opustili vse dotedanje napore in propagirali, da naj bo za Koroško priključek na dvotirno progo Dunaj—Trst v Ljubljani; zato naj se zgradi adhizijska ali konjska železnica. Za premaganje karavanških višin — prelaza na Ljubelju naj se zgradi primeren predor.

Toda to idejo so stanovi opustili in propagirali izgradnjo proge namesto v Maribor skozi Saleško in Savinjsko dolino do Celja. Tega spreminjivega predloga vlada ni sprejela. Kocka je padla za Maribor.

Centralni komite je prvotno odredil, da so pod vodstvom generalnega inšpektorja E. Clemensiewiczza trasirali progo na levem bregu Drave. V ta namen so uporabili že obstoječe generalne študije centralne gradbene direkcije. Končno se je novi gospodar odločil za desni breg Drave ob severnem pobočju Pohorja do obeh deželnih meja. Pri Dravogradu odkloni proga v dolino Mežice. Ob njej hiti železnica mimo jeklarne v Ravnah, mimo prevaljskih železarn in premogokopa. Približa se tudi svin-

čnim rudnikom v Mežici. Z dokajšnjim vzponom premaga vlak zadnjo naravno pregrado na sedanji jugoslovansko-avstrijski meji pri Homcu s 329,3 m dolgim predorom. Nato se proga spusti proti Pliberku, zdrči po 20 km vožnje preko Drave in po vožnji skoraj enake dolžine dospemo v Celovec.

V tehničnogradbenem oziru ima proga značaj gorske proge. Na omenjenem odseku so zgradili tri od 110 do 320 m dolge predore ter speljali čez doline daljše viadukte pri Rušah, Vuhredu, Vuzenici in Prevaljah. Na poteku Maribor—Celovec so morali zgraditi 300 mostov in propustov. Postajna poslopja so večina pritlična; le v Prevaljah in Pliberku so enonadstropna. Ta zgradba je lična. Morda zato, ker je bila v Pliberku nekdanj sekcija za vzdrževanje proge.²³

Najimpozantnejša je postajna zgradba Maribor-koroški kolodvor in obširne zgradbe, ki predstavljajo eno takrat največjih delavnic Južne železnice v letih 1863—1865 v geografskem središču železniškega omrežja od 1890 km. Takrat je štelo mestece Maribor nekaj nad 5000 prebivavcev. Večina teh je bila zaposlena takrat z obdelovanjem zemlje in vinogradov in se bavila s trgovino in obrtjo. V navedeni naselbini ni bila še razvita industrija. V mestu in njegovi okolici so gojili cikorijske nasade in predelavali sadove v kavin surogat v tovarni Karla Gerdena in Friderika Gerika v mestu samem. V Rušah najdemo enako zaposlenega Romana Pachnerja, v Račjem pa Karla Denika. Vsem gospodarjem je podjetje cvetelo. Baje je bilo veliko povpraševanja za to »kavo«.²⁴ Osnovna gospodarska dejavnost meščanov je bila poleg kmetijstva trgovina in obrt. Ta je bila organizirana pod patronanco magistrata v 16 cehih. Določene poklice so opravljali v mestnem področju, drugi so bili zopet v bližnji in daljni okolici okoli Ptuja in Celja, nekateri pa celo v območju Pliberka in Velikovca. V Mariboru zasledimo le manufakture v tem, da so kuhali žgane pijače in likerje. Industrijski način proizvodnje najdemo v Strossmajerjevi ulici: to je bila rafinerija vinskega kamna, ki so ga izvažali tudi v inozemstvo.

V dobi pred izgradnjo železnice je obstajalo pohorsko glažutarstvo, ki je bilo dokaj obsežno v Lobnici, na Smolniku, Limbušu in Josipdolu. Pri teh podjetjih je bilo angažiranih nekaj Mariborčanov. Druga obrt je imela sejmarski značaj in je delala za ožji krog potrošnikov, ki so zapravili denar na sobotnih sejmihi. Te so radi obisko-

vali prebivavci Pohorja, Kozjaka, Kobanskega, Slovenskih goric in Dravskega polja.

Vsekakor pa moramo omeniti, da se je razvijal v Mariboru živahen promet po Dravi in cestah, ki so se tu križale in cepile na vse strani.

Pri teh razmerah pa so ostale oblike gospodarskega življenja trgovske in kmečko-obrtniške narave. Šele ko je stekla železnica mimo tega slovenskega Merana, ko se je odcepila proga v Pragerskem proti Ptuj, Čakovcu in dalje globoko v Panonsko nižino in ko so podaljšali progo proti zahodu preko Dravograda, Prevalj, Pliberka, Celovca in Beljaka tja daleč na Tirolsko in tako ustvarili eno redkih transverzalk v tedanji Avstro-Ogrski, šele takrat se je razcvetelo obdravsko mesto Maribor. Poprej pa je sanjalo le na levem bregu reke pod grički, zasajenimi z vinogradi. Šele takrat, ko so zrastle stavbe železniške delavnice na desnem bregu, takrat se je Maribor tudi razširil na tem bregu. V neposredni okolici so zgradili razne institucije: vojašnico, bolnišnico, ki se je leta 1855 preselila iz starega mesta na Tržaško cesto. Za delavnicami, v katerih je bilo zaposlenih do svetovne vojne okrog 1200 delavcev, so se preselile in doselile nove trgovine in obrtne delavnice. Porast Maribora najzgovorneje dokazuje število prebivavcev, ki je štel leta 1867 že 12.828 duš. V teku trinajstih let se je dvignilo število skoraj za pet tisoč, leta 1900 pa kaže statistika že 24.601 prebivavca; a danes 82.287 prebivavcev.

Kakor industrializacija pred 100 leti ni bila mogoča kljub razpoložljivemu kapitalu, tako so železniške delavnice povzročile prve zametke v gospodarskem življenju Maribora in vnesle živahnejši pospešek in postavile ekonomsko osnovo za kasnejši razvoj industrije. Delavnice so sicer predstavljale s priseljenim uradništvom in strokovnim tujim delavstvom germanizacijsko postojanko, s katero naj bi pomagali graditi nemški most proti Jadranu. Toda prav takrat je že rasel v dobi narodnega prebujenja napreden, zdrav in zaveden delavski razred, ki je ostal zvest narodnim tradicijam. Fronta proti germanizacijskim težnjam se je močno okrepila in tudi vzdržala do konca prve svetovne vojne. Maribor naj se zaveda, da so mu prinesle železniške naprave razcvet in blagostanje.²⁵

Izgradnja koroške proge je bila porazdeljena na več gradbenih delnic. Na posameznih odsekih srečamo gradbene inženirje, ki

smo jih opazili v vodstvu na drugih progah. Med temi so se udeležili gradnje tudi domačini iz Koroške, Štajerske in Kranjske. Gradbena direkcija bi rada dovršila in izročila progo javnemu prometu že v drugi polovici leta 1862. Toda ta načrt se je spričo ovir privatnih podjetnikov in tudi oblasti izjalovil. Kljub temu je vozila prva lokomotiva dne 13. novembra 1862 med Mariborom in Vuzenico. Šele naslednjega leta so napovedali za 31. maj oficialen odprtveni vlak med Mariborom in Celovcem, ki naj bi prevozil 126,5 km dolgo progo. Toda neurje, ki je nastalo prav v tem času, je poškodovalo progo na več mestih. Vožnja ni bila varna. Prekiniti so morali prvo vožnjo, odpovedati vse priprave za slavnostni sprejem povabljenih ministrov in gostov, ki so se le s težavo vrnili v Maribor.

Dne 30. maja 1864 so dogotovili preostali del proge Celovec—Beljak v dolžini 38,6 km, ki so ga začeli graditi spomladi leta 1862.²⁶

Priznajmo in zavedajmo se, da so železniške delavnice oživele sedanjo štajersko metropolo. Predvsem so služile skupnosti za vzdrževanje železniških vozil vseh vrst. Leta 1866 pa so prevzele tudi dolžnosti čuvarja avstrijskega srebrnega zaklada, ki so ga prepeljali v strahu pred Nemci iz Češke v mariborske delavnice, kjer ga je varoval en bataljon vojakov-lovcev.

Proga Maribor—Beljak s kasnejšim podaljškom in priključkom na brenersko progo Kufstein—Ala (Verona) je prinesla mnogim izredne dobičke, nekaterim pa se je sreča zamerila in so pri špekulaciji s posestvi izgubili vse premoženje. Omenil bi še, da je bila vsa navedena proga zgrajena kot glavna proga II. reda. Pred prvo svetovno vojno sta vozila v sezonski dobi po dva para brzih vlakov. Z brzimi tovarnimi vlaki so prevažali predvsem tranzitno robo, ogrske žitarice. Te so prihajale kot vozovne pošiljke s področja bivše madžarske državne polovice. Dokaj vagonov pa so nakladali iz skladišč v Mariboru, kjer je bila roba začasno deponirana.²⁷ Potniški promet je bil vedno dokaj živahen. Proga teče mimo lepih naravnih točk: Klopinsko in Vrbsko jezero poleg drugih letoviških krajev. Prvotno je vozil od 15. novembra otvoritvenega leta samo en par potniških vlakov. Iz Celovca z odhodom ob 13. uri 10 minut je prispel v Maribor ob 18. uri 31 minut. Ta vlak je imel zveze proti Dunaju in dospel na cilj naslednje jutro ob 5. uri 17 minut. Tudi zveza proti jugu je obstajala. Vlak z odhodom iz Maribora je bil naslednji dan ob 8. uri 20 minut v Trstu.²⁸

Po končani svetovni vojni leta 1918 je koroška proga izgubila značaj tranzitne železnice. Vzrok temu so bile novo začrtane državne meje na zahodu. Proga je povsem lokalna. Varnostne naprave, kolikor so bile v posameznih postajah, so demontirali in uporabili na prometno se razvijajoči progi Zidani most—Zagreb.²⁰

OPOMBE

1. J. Mal: Zgodovina slovenskega naroda str. 547-550. — 2. Carinthia št. 7 z dne 31. VII. 1841. — 3. Planinski vestnik (1913-1919), Janez Koprivnik, založilo Sokolsko društvo Maribor 1923 — 4. Iv. Mohorič, Industrializacija Mežiške doline, str. 249. — 5. Ibidem kakor pod 4, str. 247. — 6. Geschichte der Eisenbahnen der öst. ung. Monarchie, zvezek II/I str. 295. — 7. Carinthia št. 12 od 19. marca 1842. — 8. Geschichte der Eisenbahnen zvezek II/I stran 239. — 9. kakor pod točko 4: Borba za železniško zvezo, str. 257. — 10. Carinthia št. 12/1842. — 11. Kronika slov.

mest, letnik III, št. 3-1936. — 12. Geschichte der Eisenbahnen zvezek I/I str. 335. — 13. Kakor pod t. 10 str. 50-53. 14. kakor pod točko 11 str. 335-336. — 15. Kakor pod točko 13 str. 315/316. — 16. Kakor zap. št. 13 str. 336. — 17. Drž. arhiv Ljubljana, fasc. 1/1855-5 št. 17: Vortrag des Präsidenten J. Schelliesnigg über die Frage, was die Handels-und Gewerbekammer Kärntens nach allerhöchsten Genehmigung des Eisenbahnnetzes des neuen Concessionsgesetzes zu thun habe — 18. Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart; herausgegeben von der Kammer der gewerblichen Wirtschaft für Kärnten, 1950, str. 462. — 19. kakor pod št. 7, stran 336. — 20. Laibacher Zeitung št. 165, dne 23. julija 1857. — 21. Kakor pod 18, str. 336/337. — 22. Kakor pod točko 4 str. 251/257. — 23. Isti vir kakor pod 11 str. 412/413. — 24. Die Staatsbahn von Wien bis Triest von August Mandl, str. 186. — 25. Gospodarski razvoj Maribora, društvo ekonomistov Maribor 1956 str. 13/25. — 26. Ibidem kakor pod točko 22 str. 411/412. — 27. Zapiski in spomini pisca tega članka. — 28. Isti vir kakor pod točko št. 17. str. 462. — 29. Zapiski pisca tega članka.

OB 150-LETNICI VOJNIH OPERACIJ 1813—1814 V MEJAH ILIRSKIH PROVINC

FERDINAND TANCIK

Pred 150 leti sta morali ilirska in italijanska vojaška sila zaradi premoči avstrijske vojske zapustiti tisti del jugoslovanskega ozemlja, ki ga je obsegala država 7 ilirskih provinc. Tako je Avstrija likvidirala to Napoleonovo državno tvorbo, ki je Franciji omogočala trgovino z vzhodom. Avstriji zapirala vzhodnoalpske prehode in ji onemogočala dohod k morju. bila najvzhodnejši protiangelski blokadni člen v Sredozemlju in krepila francoski politični pritisk na Turčijo in Rusijo.

Napoleonove težnje po francoski hegemoniji nad evropskimi državami v začetku XIX. stoletja so povzročile 1812 francosko-rusko vojno, ki je na zasneženih ruskih poljanah zasenčila dotedanje vojne uspehe vrhovnega poveljnika Velike armade in povzročila razpad njegove politične ureditve Evrope. Po porazu francoskega cesarja v Rusiji so tudi drugi pokorjeni evropski narodi pričeli uresničevati svoje težnje po neodvisnosti. Narodno prebujenje je zajelo zlasti Nemčijo in Italijo. Iz teh stremeljenj je nastala šesta evropska koalicija, v kateri so bile včlanjene Anglija, Rusija, Prusija, Švedska, Španija in Portugalska. Bloku evropskih držav s protifrancoskim političnim programom se ni pridružila Avstrija, ker se je njen cesar Franc I. zavedal sorodstvenih vezi z Napoleonovim dvorom in je hotel ohraniti dediščino velikega francoskega cesarstva svojemu vnuku in sinu Napoleona in Marije Luise. Avstrija tudi ni želela popolnega poraza francoskih

oboroženih sil že zato, da se ne bi mogla okrepiti Prusija. Metternichu je pa pomenil Napoleon tudi branik proti anarhiji, ki naj bi varoval Evropo pred revolucijami. Avstrijska diplomacija je hkrati upala, da bo Napoleon povrnil Avstriji vsaj del ozemelj, ki jih je zavojeval v prejšnjih vojnah, za njeno pomoč in nevtralnost. Zato je junija 1813 Metternich postal posrednik med Napoleonom in koalicijskimi vojnimi silami. Ker so bila njegova pogajanja brezuspešna, je 10. avgusta 1813 h koaliciji pristopila tudi Avstrija in napovedala Franciji vojno.

Tedanji guverner Ilirskih provinc (Les Provinces Illyriennes), otrantski vojvoda Joseph Fouché, ki je sledil Henriju Bertrandu in Junotu, je prevzel tudi ilirsko vojno organizacijo, ki jo je ustvaril prvi ilirski guverner Auguste Marmont.

Marmont je obdržal krajiško vojno organizacijo in obnovil 1. liški, 2. otoški, 3. ogulinski, 4. slunjski, 5. prvi banski in 6. drugi banski krajiški graničarski polk. Oba ban-

ska polka sta se imenovala polka lovcev Ilirije (*Régiments de chasseurs d'Illyrie*). V ilirskih graničarskih polkih je služilo 16.518 mož. Z ukazom z dne 12. II. 1810 je bila ilirska oborožena sila razdeljena v 2 diviziji. 1. divizija, ki so jo sestavljali 4 hrvaški graničarski polki, je imela svoje poveljstvo v Ljubljani, 2. divizija, ki je obsegala otoški in liški hrvaški graničarski polk pa v Zadru, kjer je bil tudi dalmatinski orožniški polk. V Ljubljani ustanovljena 1. rezervna četa se je kasneje preoblikovala v Ilirski polk, ki je imel 3 bataljone. Ker so se po miru sklenjenem v Schönbrunnu 14. oktobra 1809, zmanjšale francoske oborožene sile v Iliriji le na 1 divizijo s 6.000 možmi, je guverner leta 1810 iz 10.000 prostovoljcev ustanovil Narodno gardo in Ilirsko floto, ki je imela 2 galeji, 2 brika, 10 topnjač in 20 čolnov. Flota je branila ilirsko obalo in luke. Štiri mobilizirane hrvaške bataljone je Marmont leta 1810 odredil v Dubrovnik, Kotor, Gorico in Palmanuovo. Na področju province Vojne Hrvaške so leta 1812 ustanovili 1. in 3. hrvaški začasni polk (*Régiments provisoires croates*), ki sta prešla v sestav Velike armade in sodelovala v francosko-ruski vojni. V začetku 1813 so ustanovili še 2. hrvaški začasni polk, ki je v sestavi 12. divizije sodeloval na nemškem bojišču. Nadalje so avgusta ustanovili tudi 4. hrvaški začasni polk, ki so ga premestili v Italijo, novo ustanovljeni 1. hrvaški huzarski polk je pa odšel v Francijo.

Garnizije sedmih ilirskih provinc, ki so jih sestavljali pretežno domačini s francoskimi poveljniki, so se pridružile vojski italijanskega podkralja princa Eugena Beauharnaisa. Poleg Narodne garde in orožništva so bili na ilirskem ozemlju v začetku francosko-avstrijske vojne še 4 francoski, 4 italijanski in 8 hrvaških bataljonov, ki se niso mogli učinkovito upirati znatno močnejšim avstrijskim oboroženim silam, ki jih je poleg tega podpirala še angleška vojna mornarica.

Vzporedno z vojnimi dogodki v Srednji Evropi se je vojna približevala tudi severovzhodnim mejam Ilirije. 2. rezervna skupina avstrijske glavne armade ali notranjeavstrijska vojska, ki ji je poveljeval general baron Johann Hiller, se je premestila iz Prage v Bruck na Muri. Od tam je v začetku avgusta krenila proti Celovcu in Velikovcu. Ena njena brigada je preko Auseeja in Salzburga povezovala glavnino z Reussomijevimi enotami na Bavarskem, Fölseisova brigada je iz Celovca prispela

v Celje, Radivojevičeva pa je krenila dalje proti jugovzhodu ob Savi in vkorakala v Zagreb.

Francosko-italijanska vojska princa Eugena je imela 7. avgusta 1813 vrhovno poveljstvo v Vidmu. V njem so bili: podkralj, njegov generalni pribočnik general Giflenga, načelnik generalštaba divizijski general Vignolle, načelnik topniškega štaba divizijski general St. Laurant, načelnik inženirstva polkovnik Simon-Moydier.

Prvo operativno skupino generalnega podpolkovnika grofa Greniera so sestavljali 1. in 2. divizija. 1. divizija divizijskega generala barona Marcogueta, ki je imela 11 bataljonov s 7.189 možmi in 20 topovi, je bila ob Soči. 2. divizija divizijskega generala Gratiena je imela 11 bataljonov s 7.486 možmi in 18 topovi in je bila pri Vidmu. Trije njeni bataljoni so tvorili garnizijo v Beljaku.

Drugo operativno skupino sta sestavljali 3. divizija divizijskega generala barona Quesnela, ki je imela 12 bataljonov s 7.777 možmi in 18 topovi pri Vicenzi in Castelfrancu in 4. divizija divizijskega generala grofa Verdiera, ki jo je tvorilo 11 bataljonov s 8.200 možmi in 16 topovi, in je bila pri Bassanu in Feltri.

V tretji operativni skupini divizijskega generala grofa Pina so bile tele enote: 5. divizija divizijskega generala barona Palombinija, ki je imela 12 bataljonov z 9.563 možmi in 16 topovi, v Padovi in Mestri, 6. divizija brigadnega generala Lecchija, ki jo je sestavljalo 12 bataljonov s 7.891 možmi in 16 topovi in je imela po eno brigado v Ljubljani, Karlovcu in Reki, ljubljanska konjeniška divizija generala Mermeta, ki je imela 12 eskadronov s 1.800 možmi in je bila nastanjena v Padovi in Trbižu, nadalje rezervna pehotna divizija generala Bonfantinija, ki so jo sestavljali 3 bataljoni z 2.469 možmi, v Montechiaru, in končno topniška rezerva z 18 topovi in 8 havbicami v Vidmu.

Celotna francosko-italijanska armada podkralja Beauharnaisa je štela 50.575 mož pehote, 1.800 konjenikov in 130 topov. Vštevši konjenico, topništvo in tehnične enote je imela okroglo 55.000 mož.

10. avgusta je koncentriral princ Eugen v Vidmu 6 divizij in okrepil z eno brigado posadke v Trbižu in Beljaku, z drugo pa v Ljubljani in Trstu. Istočasno se je zbralo v Karlovcu 6 hrvaških graničarskih bataljonov. Druge enote hrvaške brigade so bile razporejene v garnizijah v Karlovcu, Reki in na severni meji Ilirije.

Štiri dni po avstrijski vojni napovedi, 16. avgusta 1813, so bile Gratienova divizija v Trbižu in Beljaku, Quesnelova pri Gemoni in Marcoguetova pri Gorici, Belottijeva brigada Lecchijeve divizije v Ljubljani, v Karlovcu hrvaška brigada generala Janina in general Garnier je na Reki poveljeval 400 hrvaškim graničarjem in bataljonu lahkega italijana. pehotnega polka.

Glavnina notranjeavstrijske armade topniškega generala barona Johanna Hillerja je bila v začetku avgusta še v dolini Mure in je štela 34 bataljonov, 40 eskadronov in 120 topov. Imela je približno 35.000 mož.

16. avgusta je bila Hillerjeva 2. rezervna skupina avstrijske glavne armade razdeljena v dve krili. V vrhovnem poveljstvu, ki je bilo na levem krilu in nastanjeno v Celovcu in okolici, so bili: poveljnik notranje avstrijske vojske topniški general baron Johann Hiller, načelnik generalštaba generalmajor Richter Bienthal, načelnik topništva generalmajor Smola in načelnik tehničnih enot generalmajor Pechi. Desnokrilno skupino avstrijske vojske so sestavljale naslednje enote: brigada generalmajorja Stanisavljeviča, ki je bila razporejena pri Ischelu in Usovu na Moravskem ter Radstatu in so jo sestavljali 1. bataljon 15. drugega sikuleškega (Szekler) graničarskega polka (kasnejšega 6. pehotnega polka romunskega kralja Karla), 1. bataljon 17. drugega vlaškega graničarskega polka (kasnejšega 50. pehotnega polka badenskega velikega vojvode), 2. eskadrona 9. Frimontijevega (Erdödyjevega) huzarskega polka in 3 trifuntni topovi. Stanisavljevičeva brigada je štela 3.000 mož. Brigado generalmajorja Ludwika Ekhardta, ki je bila pri Spittalu na Dravi, so sestavljali: madžarski 8. Wurmserjev lovski bataljon, madžarski 15. drugi sikuleški graničarski polk in 4 eskadroni 9. Frimontijevega huzarskega polka in 3 trifuntni topovi. Brigada je imela vsega 3.000 mož.

Divizijo desnokrilne skupine generala Marschalla so sestavljali: brigada generalmajorja Winzianskega, ki je imela 2 bataljona madžarskega 39. pehotnega polka barona Duka, 2 bataljona slavonskega 53. pehotnega polka Ivana Jelačića in 1 šestfuntno baterijo s 6 topovi; divizion generala barona Frimonta je bil v sestavi brigade generalmajorja Vlasica, ki je imela madžarski 9. Grethov lovski bataljon, bataljon hrvaškega 9. petrovaraždinskega graničarskega polka (kasnejšega 70. pehotnega polka), 6 eskadronov madžarskega 10. Stipsicejevega (Meszarosovega) huzarskega pol-

ka in eno konjeniško baterijo s 6 topovi; konjeniška brigada generalmajorja grofa Vecseya Hajnacskeöja je imela 6 eskadronov 1. ulanskega polka Merwelta in 6 eskadronov 3. ulanskega polka nadvojvode Karla; brigado generalmajorja Pulskega Esetfalskega so sestavljali 4 bataljoni koroškega 26. pehotnega polka Hohenlohe-Bartenstein (kasnejšega koroškega pehotnega polka, od 1817 italijanskega, od 1866 madžarskega) in 1 šestfuntna baterija s 6 topovi; divizion generala Marzianskega je sestavljal brigado generalmajorja J. Mayerskega, ki je imela 3 bataljone furlanskega 13. pehotnega polka Reiskega (kasnejšega češkega, od leta 1815 moravskega, od leta 1830 gališkega pehotnega polka), 4 bataljoni štajerskega 27. pehotnega polka Chastelerja in 1 šestfuntna baterija s 6 topovi; divizion generala Marquisa Sommarive z brigado generalmajorja barona Stutterheima, ki je imela 1 bataljon grenadirskega polka Wolsperga, 1 bataljon grenadirskega polka Chimanija, 1 bataljon grenadirskega polka Faberja in 1 šestfuntno baterijo s 6 topovi; in poleg teh še 1 bataljon grenadirskega polka Purcellija; konjeniška brigada generalmajorja barona Wredeja je imela 4 eskadroni 2. dragonskega polka Hohenlohe (ki je leta 1860 postal oklepniški, leta 1867 10. dragonski polk in leta 1873 15. huzarski polk), 6 eskadronov 5. savojskega dragonskega polka (1860—1867 je bil 1. dragonski polk, kasneje 13. dragonski polk). Celotna divizija generala Marschalla je štela 21 bataljonov, 28 eskadronov, ki so imeli 17.000 mož in 30 topov.

Brigada generalmajorja Jožefa Fölseisa je bila pri Celju in je levo krilo notranjeavstrijske vojske povezovala z desnim krilom. Sestavljali so jo: 1 bataljon 7. brodskega graničarskega polka (kasnejšega 78. pehotnega polka), 2 bataljona štajerskega 16. pehotnega polka Lusignana, ki je imel svoje vojno okrožje v Mariboru (1815 je postal italijanski, 1866 madžarski in 1872 hrvaški pehotni polk), 2 eskadrona 5. huzarskega polka Radetzkega in 1 polovična trifuntna baterija s 3 topovi. Brigada je štela vsega 3.000 mož.

Levokrilno skupino notranjeavstrijske vojske topniškega generala Hillerja je tvorila divizija generala Pavla Radivojeviča, ki je bila razporejena v Zagrebu in njegovi okolici. Levokrilno skupino so sestavljale: brigada generalmajorja barona Avgusta Živića Roherskega, ki je imela 1 bataljon madžarskega 52. pehotnega polka nadvojvode Franca Karla, 1 bataljon 5. varaždinskega

sko-križevskega graničarskega polka iz Bjelovara (kasnejšega 16. pehotnega polka); brigada generalmajorja Rebrovića, v kateri so bili 2 bataljona madžarskega 52. pehotnega polka nadvojvode Franca Karla in 1 bataljon 8. gradiščanskega graničarskega polka iz Nove Gradiške (kasnejšega 16. pehotnega polka); brigada generalmajorja grofa Lavala Nugenta je imela 4 eskadron 5. huzarskega polka Hradetzkega in 1 polovično trifuntno baterijo s 3 topovi; divizija generala Radivojevića je imela vsega 9.000 mož in 9 topov. Topniška rezerva 2. rezervne skupine avstrijske glavne armade je bila v Celovcu in je razpolagala z 72 topovi.

V začetku vojnih operacij med francosko-italijansko in notranjeavstrijsko vojsko je bilo središče koncentracije glavnine 2. rezervne skupine avstrijske glavne armade generala Hillerja v Celovcu in njena predhodnica je segala ob levem bregu Drave zahodno do predmestja Beljaka, medtem ko so enote generalmajorja Ekhardta obvladovale področje okoli Spittala ob Dravi. Avstrijski oddelki pri Humbergu, kjer je mostišče preko Drave na položajih pri Bistrici in Rožeku varovala Frimontijeva divizija, so napredovali že proti Ljubelju. Brigada generalmajorja Fölseisa je od Celja prodrla do Podpečnika, kjer se je bila s svojo predhodnico povezala s Frimontijevim odredom na Ljubelju.

Glavnina francosko-italijanske vojske, ki je štela 5 divizij, se je 18. avgusta 1813 že približevala Ljubljani. Ena divizija iz sestave oboroženih sil princa Eugena je svoj premik usmerila proti Trbižu. V Gorico je 19. avgusta prispela zaščitnica Beauharnaisove armade z vrhovnim poveljstvom. 3. namestništvo divizijskega generala Pina je 20. avgusta bilo osredotočilo svoje sile v Ljubljani, ko je prispela predhodnica glavnine francosko-italijanske vojske šele v Postojno. 1., 3. in 4. divizija in poleg njih tudi italijanska garda so se razporedile med Vipavo in Postojno. 2. divizija generala Gratiena je svoje enote razmestila med Trbižem in Beljakom, ki ga je zasedla s 3 bataljoni. Italijanski podkralj princ Eugen Beauharnais je prispel 20. avgusta v Postojno, kjer je ostal s svojim vrhovnim poveljstvom do 22. avgusta.

Gouyonova konjeniška brigada, italijanska garda in Quesnelova, Verierova ter Marcoguetova divizija so med 21. in 27. avgustom prispele v okolico Beljaka. Ističasno je 24. avgusta dosegla Trbiž tudi Quesnelova divizija.

Predhodnica francosko-italijanske vojske se je pri Beljaku in Šmartinu pri Rožku 19. (21.) avgusta spopadla z enotami generala Frimonta, pri Paternionu pa z brigado generala Ekhardta, ki sta prodirala v osrčje province Koroške. Gratien je usmeril prodiranje svoje divizije proti Šmartinu, kamor so prodirale tudi ostale 3 divizije, ki so 27. avgusta prišle ob Soči na severnoilirsko bojišče. Takoj, ko je Gratien zapustil Beljak, so ga 23. avgusta zasedle Frimontijeve enote, ki so prisilile Gratiena, da se je s svojo 2. divizijo umaknil od korita Zile in se utrdil Pod Vetrovi, od koder je potem skušal 24. avgusta polkovnik Duché s 3 bataljoni ponovno prodreti proti Beljaku, kjer mu je onemogočil nadaljnje napredovanje močan odpor bataljona 39. pehotnega polka Duka in oddelek slavonskega 53. pehotnega polka Ivana Jelačića. 28. avgusta je uspelo francosko-italijanskim enotam zavzeti Rožek in potisniti Avstrijce na levi breg Drave. Frimontijevi enoti sta morali zapustiti 29. avgusta Beljak in ga prepustiti Gratienu. Iz Ljubljane je krenila 26. avgusta na koroško bojišče tudi brigada generala Belottija in je na svojem pohodu preko Tržiča dospela na Ljubelj, ki ga je 29. avgusta zavzela ter potisnila Frimontijev odred proti severu.

Iz Zagreba, kjer je bila razporejena glavnina levega krila 2. rezervne skupine glavne avstrijske armade, je 22. avgusta začel prodirati polkovnik Milutinović z bataljonom 8. gradiščanskega graničarskega polka iz sestave brigade generalmajorja Rebrovića proti Novemu mestu. Pri Brežicah so se mu pridružile enote generalmajorja Fölseisa, ki so prodirale na jug proti Savi iz Celja. Ker sta Milutinović in Fölseis ogrožala severovzhodno mejo province Kranjske, se je pridružila Belottijevi brigadi v Ljubljani še Perreymontova konjeniška brigada, ki je znatno okrepila obrambno moč Pinijeve 3. operativne skupine.

Levo krilo notranjeavstrijske vojske generala Radivojevića pri Zagrebu je štelo 9.000 mož. Brigada generalmajorja grofa Nugenta je obvladovala važnejše komunikacije v provinci Civilni Hrvaški vse do Jadranskega morja in je obenem med vojnimi operacijami tesno sodelovala z angleško vojno mornariško eskadro admirala Freemantla, ki je imela svoje glavno oporišče na Visu. Eskadra je imela 3 linijske ladje, 1 brik in 1 transportno ladjo.

Nugent je z bataljonom 5. varaždinsko-križevskega graničarskega polka 17. avgusta prekoračil mejno reko Savo in prisilil

Janinovo hrvaško brigado, da se je morala 19. avgusta umakniti iz Karlovca. Ko so se Nugentu pridružili bataljon 4. slunjskega, 5. prvega banskega in 3. ogulinskega graničarskega polka, je osvojil karlovško okrožje in 20. avgusta vkorakal v Karlovac. Iz Karlovca je nadaljeval svoj pohod proti Reki, kjer so generala Greniera oblegali uporni Hrvati. Pred bližajočimi se Nugentovimi hrvaškimi graničarskimi bataljoni je 20. avgusta zapustila Grenierova reška garnizija mesto, v katero je 26. avgusta vkorakal Nugentov bataljon. Grenierova garnizija se je 21. avgusta skušala znova polastiti Reke, vendar se je morala 26. avgusta umakniti iz bližine mesta in 28. avgusta je svoj umik nadaljevala preko Šapjan proti Trstu. 30. avgusta so se začeli tudi Istrani pridruževati Nugentovim enotam.

Razvoj vojnih dogodkov vzdolž celotnega bojišča francosko-italijanske in notranje-avstrijske vojske je narekoval vrhovnemu poveljstvu armade Eugena Beauharnaisa sledeči bojni razpored njegove vojske:

1. namestništvo generala grofa Greniera je pri Šmartinu in Rožeku razporedilo 3. divizijo generala Quesnela, ki sta jo sestavljali brigadi generala Campija in polkovnika Pegota, 1. divizija generala Marcogueta je imela brigadi Dupeyrouxa in Janina v Podkorenu. 1. namestništvo je imelo v svojem sestavu 15.000 mož in 38 topov.

2. namestništvo divizijskega generala Verdirja s 4. divizijo generala Rouyerja, v kateri sta bili Schmitzova in Arnaudova brigada, in z 2. divizijo generala Gratiena, katero sta sestavljali brigadi generala Piata in pribočnika Montfalcona, je pri Beljaku in Pod Vetrovomi razpolagalo s 14.000 možmi in 32 topovi.

3. namestništvo divizijskega generala Pina je imelo v Kranju in na Primorskem 14.000 mož in 32 topov, ki so bili v 5. diviziji generala Palombinija; to sta sestavljali Ruggierova in Galimbertova brigada in v 6. diviziji generala Lecchija, ki je vsebovala brigado generala Belottija in italijansko gardo. Brigada generala Mazzuchelija je tvorila Bonfantinijevo rezervno pehotno divizijo s 3.500 možmi in 18 topovi. Brigadi generalov Pereymonta in Gouyona sta sestavljali konjeniško divizijo generala Mermeta, ki je bila razporejena pri Ljubljani in Trbižu in je štela 2.000 konj in 12 topov. Odred Evgenuevega pribočnika generala Giflenga je pri Paternionu opazoval premike enot avstrijskega generala Ekhardta.

Glavnina avstrijske vojske je bila takrat še vedno zbrana pri Celovcu. Na desnem bregu Drave pri Bistrici je bila Vecseyeva pehotna brigada, ki je varovala mostišče preko Drave pri Humburgu in obvladovala dohod do Ljubelja. Poročnik grof Gödling je prodiral s 1. četo 9. Grethovega lovškega bataljona iz Podljubelja, kjer so ostale druge čete lovškega bataljona, skozi Sv. Lenard proti Ljubelju, s katerega se je 2. septembra umaknil general Belotti v Tržič, kamor mu je sledil Gödling, ki je potisnil Belottijevo brigado dalje proti Kranju. Poveljnik štajerskega 27. pehotnega polka Chastelerja polkovnik Paumgarten je zasedel Kokrski prehod in s 1. bramborskim bataljonom krenil proti Kranju, ki ga je Belotti zapustil in se s 3 bataljoni in 4 topovi umaknil do Medvod.

Zaradi avstrijskega predora položajev italijansko-francoske armade, ki je povzročil vrzel med 1. namestništvom generala Greniera in 2. namestništvom divizijskega generala Verdiera na levem krilu armade in 3. namestništvom divizijskega generala Pina na desnem krilu Evgenove vojske, je hotel italijanski podkralj dokončno zavarovati Ljubelj in je zato vrhovno poveljstvo ukazalo Marcoguetovi 3. diviziji premik od Podkorena preko Jesenic do Tržiča. Medtem je prodiral Grenier s Quesnelovo divizijo in Rouyerjevi diviziji pripadajočo brigado Schmitza proti Št. Jakobu, istočasno pa je Arnaudova brigada iste divizije Pod Vetrovi utrdila svoje položaje. Divizijski general Verdier je z Gratienovo divizijo ostal pri Beljaku. Med temi premiki francosko-italijanske armade je prispelo v Podkoren vrhovno poveljstvo z italijansko kraljevo gardo. Ker je divizijski general Pino sporočil vrhovnemu poveljstvu, da ogroža Ljubljano, Postojno in Trst levo krilo notranjeavstrijske vojske in ker je obenem tudi levo krilo francosko-italijanske armade pričakovalo napad na svoje položaje pri Bistrici, je 5. septembra italijanski podkralj ukazal divizijskemu generalu Marcoguetu utrditi položaje njegove 3. divizije na črti Begunje—Tržič, sam pa je z vrhovnim poveljstvom prispel iz Podkorena na Jesenice, kjer je z okopi utrdil svoje položaje.

Avstrijski generalmajor Vecsey je imel pri Bistrici 8 topov in 5.000 mož. Njegova brigada je bila sestavljena iz 10 čet furlanskega 13. pehotnega polka Reiskega, 2 bataljonov štajerskega 27. pehotnega polka Chastelerja pri Zgornji in Srednji Bistrici, 4 čet 27. pehotnega polka Chastelerja in 4

eskadronov 1. ulanskega polka Merwelda v Spodnji Bistrici. Quesnelova divizija je 6. septembra v dveh kolonah začela napredovati skozi Spodnje Brezje, istočasno je kolona generala Campija zavzela Mače pri Bistrici in dalje dospela do višin, ki dominirajo v okolici. Kolona divizijskega generala Quesnela je s 45. pehotnim polkom, kraljevimi dragonci in 2 polbaterijama prodrla do naselja Sveče pri Bistrici. Premike avstrijske vojske na levem bregu Drave je na gozdnem obronku pri Podgorju pri Rožeku opazoval bataljon iz sestava Evgenove armade. Schmitzova brigada iz Rouyerjeve divizije je dosegla Št. Jakob pri Rožeku in se razvrstila na položajih zahodno od enot divizijskega generala Quesnela. Vzdolž Drave je patroljiral bataljon Arnaudove brigade.

Italijanski podkralj princ Evgen Beaucharnais je 6. septembra zapustil Jesenice in prodiral z dvema bataljonoma gardnih lovcev skozi dolino Zavrha preko Kočne proti Bistrici. 9. lovski bataljon je prodril do Bistrice in se tam povezal s Campijevo brigado. Enote divizijskega generala Quesnela so medtem prodirale dalje proti avstrijskim položajem v Zgornji Bistrici, medtem ko je Schmitzova brigada napadala v Spodnji Bistrici okope Vecseyeve brigade. Vendar se je posrečilo majorju baronu Griessu z 9. in 10. četo štajerskega 27. pehotnega polka Chastelerja in polčeto furlanskega 13. pehotnega polka Reiskega zaustaviti Evgenovi vojski prodor do bistrškega mostišča. Z obrobnihi višin je uspelo generalu Campiju prodreti v Vranjico in Šingarico pri Borovljah. Tudi levo krilo generala Schmitza je napredovalo do Spodnje Bistrice in potisnilo iz nje 4 čete furlanskega 13. pehotnega polka Reiskega. Desno krilo Schmitzove brigade je istočasno dospelo do Quesnelove 2. divizije in z njeno pomočjo zavzelo Zgornjo Bistrico. Le grad, pokopališče in reduto sta še branila 2. in 3. divizion lovskega bataljona Neunerja vse dotlej, dokler se nista morala umakniti pred bataljonom grenadirjev 9. rednega pehotnega polka iz sestave Schmitzove brigade. Ko so francosko-italijanske enote zavzele ključne položaje Vecseyeve konjeniške brigade v okolici Bistrice, se je Vecsey umaknil z ostanki svoje brigade v Podsinjo in Svetno ves, kamor mu je sledil tudi divizijski general Quesnel s pehotnim polkom in ga potiskal preko Št. Janža do Humberga, kjer je prisilil Vecseya, da se je s svojimi enotami umaknil na levi breg Drave.

Prodor Paumgartnovega 1. brambovskega bataljona do Kranja, iz katerega se je moral Belotti umakniti, je povzročil vrzel med desnim in levim krilom francosko-italijanske armade, ki jo je hotelo 3. namestništvo divizijskega generala Pina odstraniti, da ne bi ogrožala osrednjih področij province Kranjske. Divizijski general Pino je s 5 bataljoni zasedel savski most pri Črnučah, 7 njegovih bataljonov je krenilo proti Višnji gori, kjer so se utrdile enote iz Rebrovičeve brigade, katerih prednje straže so segale že do Šmarja, 3 bataljone je Pino razporedil na cesti Ljubljana—Reka. V Ljubljani koncentrirane enote Belottijeve brigade so 2. septembra pričele prodirati proti Kranju in so ga zavzele po Paumgartnovem umiku.

Kljub neuspehom desnokrillne skupine notranjeavstrijske vojske so enote levega krila divizije generala Pavla Radivojevića prodirale dalje. 2. septembra je prodiral kapetan Lazarević s 40 graničarji 5. varaždinsko-križevskega graničarskega polka in 12 huzarji 5. huzarskega polka Radetzkega iz Lipe proti Veprincu in se potem povezal z Nugentovimi enotami in angleško vojno eskadro, ki je tedaj operirala v Kvarnerju in ob istrski obali. Vdor predhodnice avstrijskega levega krila v bližino Istre je ogrožal garnizije provinc Istre in Civilne Hrvaške na Istrskem polotoku in prisilil skrajno desno krilo francosko-italijanske armade, da se je pričelo udeleževati bojov z Nugentovimi silami. Garniziji iz Pulja in Rovinja sta krenili proti Žminju, kjer sta se združili, in 3. septembra dospeli v Pazin. Od tam sta 4. septembra nadaljevali pohod proti Učki gori. Tudi Lazarević je nadaljeval pohod v Istro in 3. septembra prekorlačil sedlo Učke gore in došel v Vranje, kjer so se mu pridružili vojaki nekdanjega tržaškega prostovoljskega bataljona. Še isti dan je došel do Čerovelj, kamor je prodril iz Pazina tudi nasprotnikov odred, ki so ga sestavljali italijanski bataljon 4. lahkega pehotnega polka, 2 četi 2. otoškega graničarskega polka in 80 francoskih topničarjev in orožnikov. Odred, ki je štel le 1.200 mož in 3 topove, se je moral pred premočjo Lazarevičevih enot umakniti do Lindarske gore in potem še dalje do Pazina. V spopadu z Lazarevičem je 4. septembra izgubilo francosko topništvo dve havbici. Umik odreda je pri vходу v Beramsko dolino varoval trifuntni top, ki so ga kmalu osvojili Avstrijci. Ostanek odreda, 900 mož, se ni moglo dolgo upirati avstrijskemu pritisku in se je vdal in izročil Lazareviću še

ostale 3 topove. Iz Beramske doline je Nugentova predhodnica krenila dalje v Pazin in ga zasedla. Kljub temu se je morala že naslednji dan vrniti na Reko, v katero je vkorakala 6. septembra in se kasneje ponovno vrnila v Pazin.

Potek vojnih operacij je francosko-italijanski kakor tudi notranjeavstrijski armadi kmalu narekoval spremenjen razpored njihovih enot. Quesnelova divizija s Schmitzovo brigado je bila v Bistrici, general Granier v St. Janžu in njegove enote so bile povezane z Marcoguetovo divizijo v Trziču in obenem so obvladovale tudi Ljubelj. Gratienova divizija je bila v Beljaku, Arnaudova brigada je bila razporejena v Pod Vetrovi in Ločilu. Medtem ko je general Giflenga prodiral že proti Paterionu, se je 8. septembra vrhovno poveljstvo premestilo v Kranj.

Enote avstrijskega generala Fennerja so bile tedaj pri Lienzu v Pustriški dolini (Pusterthal) in Ekhardtova brigada je bila razporejena pri Spittalu. Glavnina desnokrilne skupine notranjeavstrijske armade je bila pri Celovcu in povezana s Frimontovo divizijo pri Vrbi. Fölseisova brigada je obvladovala področje med Kamnikom in Podpečnikom. Glavnina Rebrovičeve brigade je bila pri Novem mestu, del Nugentove brigade pri Lipi, odred kapetana Lazareviča pa je že prodiral proti Kopru.

Zaradi premoči levokrilne skupine notranjeavstrijske armade na bojiščih 3. namestništva generala Pina je 7. septembra poslal general Palombini 3 bataljone Ruggierijeve brigade iz Postojne po reški cesti proti jugu, da bi ponovno osvojili izgubljene položaje pri Lipi in Jelšanah, ki jih je zavzel Nugent. Istočasno je general Frésia poslal iz Trsta odred v pomoč proti Lipi prodirajočim Ruggierijevim bataljonom. Nugentov kapetan Zucchieri je z 2 četama madžarskega 52. pehotnega polka Franca Karla, 1 četo 5. varaždinsko-križevskega graničarskega polka in 2 trifunttima topovoma 3. septembra prodiral po postojnski cesti do Trnovega. Istočasno sta prodirali iz Materije proti Hrpelju 2 četi 5. varaždinsko-križevskega graničarskega polka. Napredujoči francosko-italijanski odred je potisnil Avstrijce na njihove prvotne položaje, ki jih niso zmogli obdržati in so se morali še nadalje umikati do Podgrada. General Ruggieri je 7. septembra došel s 3 bataljoni in 4 topovi že pred Trnovo. Kapetan Zucchieri se je moral umakniti proti Jelšanam. Tudi general Nugent je istočasno s 7 pehotnimi četami in 2 huzar-

skima eskadronoma prodiral iz Lipe proti Jelšanam. Med spopadom obeh nasprotnih generalov je uspelo kapetanu Zucchieriju prodreti v Dolenje. Avstrijci so zavrli Ruggierijevo prodiranje in ga prisilili, da se je umaknil proti Postojni. Po njegovem umiku se je Nugentova rezerva vrnila v Lipo. Tja sta se umaknili tudi dve četi graničarjev iz Podgrada pred odredom generala Frésia, ki sta ga sestavljala 2 bataljona z 2 topovoma, ki sta prodrli iz Trsta do Pasjaka. Vendar je uspelo Nugentu s 3 četami 52. pehotnega polka Franca Karla potisniti odred do Hrpelja. Odred je med umikom izgubil 2 topa. Pred Nugentovo premočjo so se morali ostanki odreda umakniti v Trst.

General Belotti je 8. septembra krenil iz Kranja proti Črnučam, da bi pred Fölseisom zavaroval tamkajšni most in obenem nadzoroval področje toka Save do Zaloga. Fölseisova predhodnica, v kateri so bili divizion štajerskega 16. pehotnega polka Lusignana in pol eskadrona 5. huzarskega polka Radetzkega, je bila pri Kamniku, glavnina Fölseisove brigade pri Dobu, divizion štajerskega 27. pehotnega polka Chastelerja je pri Dolu nadzoroval ozemlje med Savo in Bistrico. Belottijeva kolona, sestojeca iz 2 bataljonov, 3. in 4. čete 4. italijanskega pehotnega polka, eskadrona konjeniških lovcev (Chasseurs à cheval) in 2 topov, je dospela v Moste, kjer je zadela na predhodnico divizion 16. pehotnega polka Lusignana. V boj je posegel še vod 1. ulanskega polka Merweldta, ki je prijezdil s Šmarne gore pri Tacnu, kjer ga je nadomestila četa bramborskega bataljona. General Fölseis je poslal iz Doba proti Šmarni gori še 2 četi 27. pehotnega polka Chastelerja, drugi 2 četi istega polka sta pa zasedli Mengeš. Nadaljnji 2 četi sta krenili proti Trzinu, da bi Fölseisove enote zavarovali pred napadom iz smeri Črnuč. Belotti je kljub temu skušal prodreti do Mengša. Vendar so ga po hudem boju potisnile avstrijske enote proti Trzinu. Ker mu ni uspelo prodreti položajev Fölseisove rezerve, se je umikal nazaj proti Mengšu, kjer ga je zavrnil podpolkovnik baron Neugebauer z ostanki obeh bataljonov 16. pehotnega polka Lusignana in obenem tudi iz Kamnika prodirajočo predhodnico. Belotti se je umaknil delno do Loke, delno pa do Mengša. Njegovo topništvo je izgubilo pri umiku 2 topa, ostanki njegove brigade so se pa umaknili v gozdove.

Potek vojnih operacij je 10. septembra narekoval francosko-italijanski armadi na-

slednji razpored njenih enot: 2. operativna skupina generala Verdiera je branila območje Drave in varovala mostišči pri Rožku in Humbergu, obenem pa je tudi opazovala premike avstrijskega desnega krila pri Spittalu in Sachsenburgu. Dva njena bataljona sta zasedla Beljak. Poveljstvo 2. namestništva Verdiera je bilo v Bekštajnu.

1. operativna skupina generala Greniera je branila ozemlje ob Savi. Quesnelova divizija je bila pri Tržiču in Kranju, njena 2. bataljona sta varovala Ljubelj. Severno je bila povezana z desnim krilom 2. operativne skupine. Marcoguetova divizija je bila v Ljubljani in je nadzorovala mostišče pri Črnučah. Njene enote so bile razporejene od Zaloga in zahodno so segale do Studenca v bližini Ljubljane.

Palombinijeva divizija je 10. septembra prispela v Lož in od tam krenila dalje proti položajem Nugentovih enot. Vrhovno poveljstvo francosko-italijanske armade je 11. septembra zapustilo Kranj in se premestilo v Ljubljano, od koder so krenili proti Šmarju 4 bataljoni italijanske garde in konjeniška baterija. Divizijski general Pino je usmeril premik Ruggierijeve brigade ponovno v bližino Ljubljane. Proti Šmarju napredujočim enotam italijanske garde in topništva se je blizu Višnje gore pridružil še bataljon iz sestava Ruggierijeve brigade,

ki je prodiral proti Šmarju, kjer se je na bojnih položajih utrdil polkovnik Teodor Milutinović Milowsky; ta je poveljeval 8. gradiščanskemu graničar. polku ter z bataljonom, sestojčim iz 6 čet in dveh eskadronov 5. huzarskega polka Radetzkega prodrli do Šmarja, kamor je 13. septembra dospelo tudi čelo francosko-italijanske kolone po cesti iz Ljubljane. Milutinović je moral umakniti svoje predstraže in zbrati svoje enote na višinah pri Šmarju. Pri Beli cerkvi (tega kraja ni več na današnjih topografskih kartah) je četa kapetana Martinija varovala Milutinovićevo levo krilo, medtem ko je na njegovem desnem krilu bila četa kapetana Nikšića. Tem enotam sta se pridružili še 2 četi 5. varaždinsko-križevskega graničarskega polka z 2 trifuntnima topovoma. V globeli pred naseljem je italijanski podkralj Evgen razpostavil 2 bataljona italijanske garde, 2 eskadrona kraljevskih dragoncev in konjeniško baterijo. Bataljon italijanske garde je prodiral proti avstrijskim položajem na višinah pri Beli cerkvi, drugi je krenil proti severovzhodu, da je obšel desno krilo Milutinovićeve enote. Kljub dobro premišljenemu strategičnemu bočnemu napadu francosko-italijanskih enot na avstrijske položaje so se morale Eugenove sile umakniti zaradi avstrijske premoči.

(Se nadaljuje)

OBVESTILO

UREDNIŠKI ODBOR KRONIKE JE SKLENIL NA SVOJI SEJI
DNE 15. MARCA 1963 ZVIŠATI NAROČNINO NA

800 din

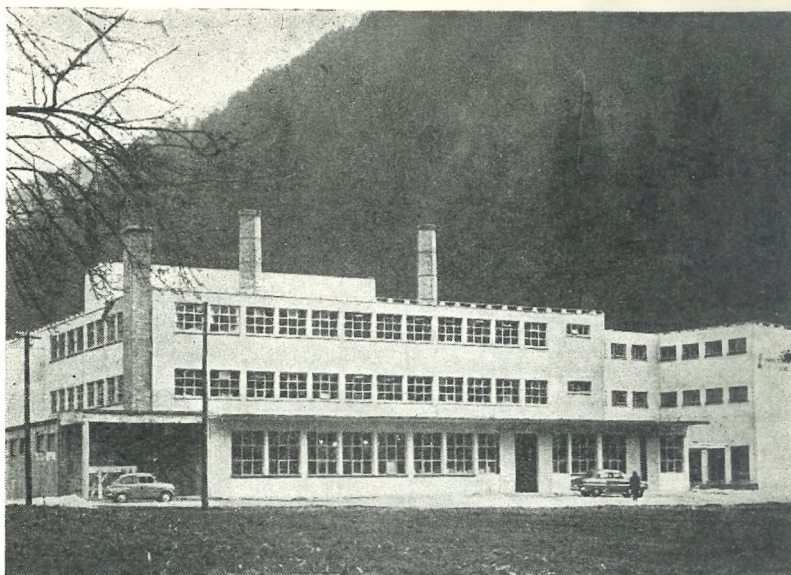
ZA LETNIK PRICENSI Z LETNIKOM XI. - 1963, POSAMEZNA
ŠTEVILKA PA BO STALA OD LETOS DALJE 300 DIN, PRO-
SIMO VSE TISTE NAROČNIKE, KI SO ZA LETNIK 1963 ŽE
NAKAZALI 400 DIN, DA DOPLAČAJO ŠE 400 DIN NA TEKOČI
RAČUN KRONIKE ŠT. 600-14/608-85 (NARODNA BANKA, MI-
KLOŠIČEVA 8, LJUBLJANA)

UREDNIŠKI ODBOR
KRONIKE

ZGODOVINSKI SPOMINSKI ZBORNIK

jubilejnih, slavnostnih in informativnih člankov
ter člankov z gospodarskega in kulturnozgodovinskega področja
Socialistične republike Slovenije

Tovarna elektro-porcelana Izlake

Tovarna elektroporcelana Izlake je bila ustanovljena februarja 1950. leta. Ustanovitelj je bil OLO Trbovlje. Podjetje je do leta 1954 životalo brez proizvodnega programa in tako rekoč brez proizvodnje. V letu 1954 so bili postavljeni temelji novi proizvodnji elektro-keramike oziroma kasneje elektroporcelana. Ker je bilo poslovanje podjetja do leta 1958 privatna last, je bilo treba nujno misliti poleg razširjanja asortimenta in proizvodnje tudi na nove prostore. Tako so leta 1960 zabetonirali temeljni kamen, iz katerega je zrastle nova tovarna, lepa, svetla in prostorna.

Osnovna proizvodnja Tovarne elektroporcelana Izlake so keramični materiali za elektrotehniko:

- stiskani, uliti in struženi elektroporcelan za nizko napetost,
- finalni proizvodi,
- specialni šamotni izdelki,
- individualni izdelki po načrtih kupcev.

Približno 50 odstotkov vsega porcelana, ki ga izdelajo v tovarni elektroporcelana, doma tudi finalizirajo. Za to imajo organizirane lastne kovinske delavnice in montažne hale, v katerih v zadnjem času proizvajajo po sistemu tekočega traku. S tem se občutno poveča proizvodnja. Poleg tega so organizirali lastno kartonažo, tako da vso potrebno kartonsko embalažo izdelajo doma.

Poleg tega strokovnjaki uvajajo tudi steatit, čigar proizvodnja je zelo zamotana. Laboratorijsko so ga že ustvarili, vendar še niso začeli z industrijsko izdelavo.

Finalni izdelki, ki jih tovarna proizvaja, so naslednji:

- topljivi vložki za varovalke DZ in TDZ od 2 do 200 amp.,
- avtomobilске varovalke od 8 do 40 amp.,
- telefonske varovalke od 0,2 do 10 amp.,
- varovalni elementi TZ, EZ, UZ do 100 amp.,
- K-glave za elemente,
- zračni izolatorji (VOT, VOA) do 100 amp.,
- kontaktni vložki do 200 amp.,
- antenski izolatorji,
- Bergman pipice in uvodnice
- sigma sponke in rolnice,
- aparadne varovalke (Wichman) od 0,2 do 8 amp.,
- noval podnožja.

Z izdelavo noval podnožij so začeli v tem letu in v celoti zalagajo RIZ Zagreb. Kordierit in izdelke iz mas z visoko vsebino aluminijevga oksida (to so pretežno cevi in palice za grelne spirale in kalilne peči) dobavljajo predvsem železarski industriji.

Tovarna obratuje v dveh objektih, in sicer v novi tovarni, katere kapaciteta je v industrijskem elaboratu preračunana na 360 ton proizvodnje letno, in delno v stari tovarni. Proizvodnjo v stari tovarni polagoma opuščajo, ker prostori delovnemu procesu več ne ustrezajo.

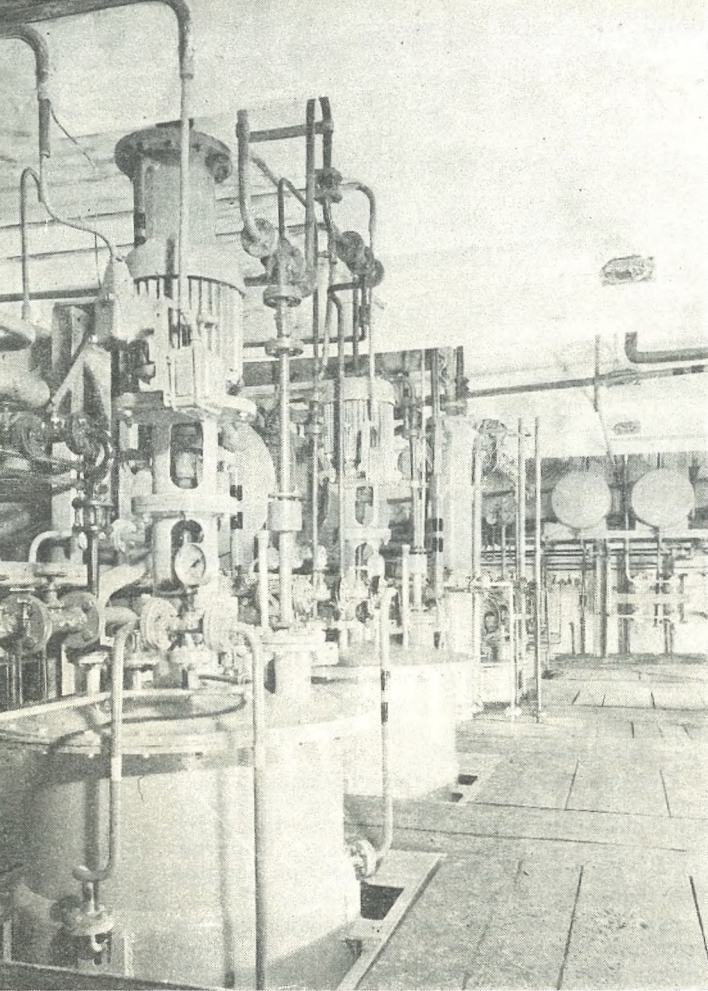
Sam tehnološki postopek proizvodnje elektroporcelana v tovarni se ne razlikuje od tehnološkega postopka v visoko razvitih industrijskih državah. Razlika je le v strojni opremi. Problem tovarne elektroporcelana so premajhne kapacitete, slaba strojna oprema, slabo opremljen laboratorij in nesmotno grajeni prostori (stari). Glavni vzrok za tako stanje so slaba razvitost keramične industrije v Jugoslaviji in s tem v zvezi strokovnost celotnega kadra in pomanjkanje investicij v tej panogi industrije. Nova tovarna elektroporcelana v Izlakah je bila zgrajena iz lastnih sredstev podjetja.

Zaradi položaja tovrstne industrije in zaradi pogojev dela v tovarni ter nenehnega povpraševanja po vedno novih izdelkih, tako iz elektroporcelana, steatita in drugih keramičnih izolirnih materialov, so skupno z Industrijskim birojem začeli izdelovati investicijski elaborat. Po odobritvi investicij in izdelavi generalnega projekta bi lahko pričeli v letu 1964 z rekonstrukcijo oziroma razširitvijo in modernizacijo obratov. Proizvodnja v celotni tovarni bi se po končani izgradnji in rekonstrukciji povečala za 750 ton letno.

Že v drugem letu svojega obstoja (to je leta 1955) je tovarna razčistila svoj proizvodni program. Tako je izločila iz proizvodnje šamotno opeko, pečnice in okrasno keramiko. Postavila je svoj proizvodni program — to je keramične izolirne materiale za elektrotehniko —, katerega je vsa leta svojega obstoja izpopolnjevala in širila. Tudi perspektivni razvojni plan tovarne, v katerem je zajet investicijski elaborat, bazira na izdelovanju teh materialov.

Tovarna danes zaposluje skupno 357 oseb. Če primerjamo, da je bilo leta 1954 zaposlenih samo 18 ljudi, lahko že po tem sklepamo, kakšen razmah je doseglo podjetje v zadnjih letih.

Uspehi podjetja v zadnjih nekaj letih niso samo plod povečanja kapacitete in modernizacije, ampak tudi prizadevanja vsakega posameznika na svojem delovnem mestu in smotrnega vodstva podjetja.

Razvoj in perspektive

TEOL - OLJARNE

v Ljubljani

na lokacijo Oljarne in v neposredno bližino preseliti Teol z vso njegovo proizvodnjo, kar uresničujejo prav zdaj.

Ce samo primerjamo proizvodnjo Teola v zadnjih sedmih letih, vidimo tole: vrednost proizvodnje v letu 1956 je znašala 586 milijonov, v letu 1963 po planu 1.500 milijonov, plan pa bo celo prekoračen.

Količina potrebnih tekstilnih pomožnih sredstev iz leta v leto raste, kar je odraz povečanja proizvodnje tekstilne in usnjarske industrije, hkrati pa se je tudi bistveno izboljšala njihova kvaliteta ter ne zaostaja za inozemsko. Dokaz za to je orientacija potrošnikov na domača pomožna sredstva. Usnjarska pomožna sredstva ne obsegajo tako visokih količin kot tekstilna, so pa prav tako pomembna in s proizvodnjo le-teh je podjetje priložilo industriji znatna devizna sredstva. Detergenti imajo važno mesto v proizvodnji in potrošnji in lahko računamo, da bo potrošnja le-teh še narasla.

Bodoči obrat pomožnih sredstev se bo omejil bolj na specializirano proizvodnjo pomožnih sredstev za tekstilno in usnjarsko industrijo.

Obrat etoksiliranih produktov kaže že v kratkem času svojega obstoja nagel porast količinske proizvodnje, z obratovanjem je začel v letu 1961 in sedanja kapaciteta ne zadošča več ter se trudijo za povečanje kapacitet, poleg tega pa za osamosvojitev surovinske osnove, tako da ne bodo odvisni od inozemskih dobaviteljev. Predviden obrat alkilfenolov predstavlja proizvodnjo, ki bo v celoti absorbirana v samem podjetju. Količinsko pomeni ta važno surovino, tako da upravičuje uvedbo lastnega obrata. Sintetska strojila so posebno področje v usnjarski industriji in je za to proizvodnjo predviden poseben obrat večje zmogljivosti.

Poseben poudarek je na bodočem obratu sebacinske kisline, ki naj bi bil rezultat prehoda Oljarne v kemično industrijo. Sezonsko obratovanje obrata Oljarne je nujno narekovalo preusmeritev proizvodnje tega obrata. Obrat sebacinske kisline bo uporabljal domače surovine za proizvodnjo. Ta kislina in njene soli so visoko vredni proizvodi in je proizvodnja le-teh na drugem mestu v perspektivnem planu podjetja. Pri tem so velike možnosti za izvoz.

Iz povedanega lahko zaključimo naslednje: proizvodnja pomožnih sredstev je izredno akumulativna, sedanji objekti in naprave ne ustrezajo niti po lokaciji niti po opremljenosti, planirana količinska proizvodnja v 7-letnem planu predstavlja znaten doprinos kemične proizvodnje ter se tudi uvršča v okvir organske bazne industrije, ustrezna investicijska politika z ugodnim najemanjem kreditov dovoljuje etapno izgradnjo predvidenih objektov in je mogoče s sorazmerno majhnimi sredstvi zgraditi zaokroženo celoto podjetja.

Po perspektivnem planu znaša za čas 1964 do 1970 predračunska vrednost investicij okrog tri milijarde dinarjev, od tega več kot dve milijardi za opremo, vrednost proizvodnje pa se bo povečala za 7—8 milijard dinarjev, pri čemer bi se število zaposlenih povečalo na 570. Za realizacijo tega programa bosta potrebna sodelovanje in pomoč vseh merodajnih organov.

Nastanek podjetja TEOL sega v leto 1955, ko je nemško podjetje A. Th. Böhme v Podgradu pri Ljubljani začelo s proizvodnjo nekaterih površinskih aktivnih sredstev predvsem v taki obliki, da so koncentrate uvažali iz matičnega podjetja v Nemčiji. Med vojno so imeli težave zaradi transporta in takrat so začeli s proizvodnjo nekaterih najpreprostejših izdelkov, kot so: turško rdeče olje, izdelava olja za maščenje, tj. mešanje mineralnega olja z uvoženimi in pod. Po osvoboditvi so na pobudo nekaterih strokovnjakov sklenili državni organi vzpostaviti obrat za proizvodnjo takšnih kemikalij, ki bi služile predvsem za tekstilno in v manjši meri tudi za usnjarsko in kovinsko industrijo. Že sama izbira objekta, kakor tudi lokacija sta se pokazali kot neustrezni, ker je količinski razvoj podjetja naglo prehitel možnost povečanja kapacitet v tem objektu in je bil v letu 1960 tudi praktično dosežen maksimum.

V tem času se je podjetje Oljarna v Ljubljani borilo z velikimi težavami predvsem zaradi tega, ker ni bilo izgledov, da bi lahko obdržalo surovinsko bazo za ricinusovo seme in ker so začela s stiskanjem ricinusa tudi druga podjetja. Tedaj je bil sprejet sklep, da se Oljarna pripoji k TEOLU, le-ta pa je bil zaradi utesnjenosti zainteresiran, da razširi svojo proizvodnjo na lokaciji Oljarne.

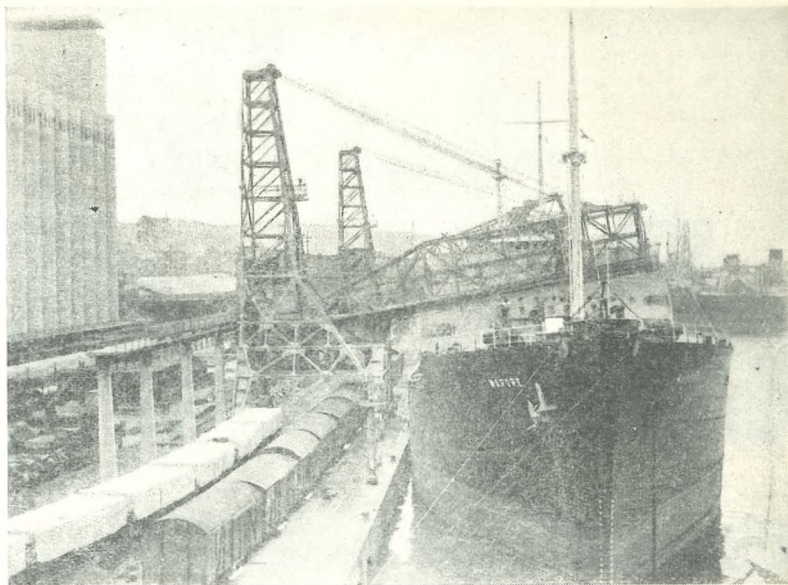
Po pripojitvi Oljarne Teolu je bilo precej težav in problemov predvsem v reorganizaciji, tehnologiji, fluktuaciji pa tudi zaradi težav pri nabavi surovin — oljaric za proizvodnjo. Po pripojitvi pa se je pojavil še nov proizvajalec ricinovega olja v Banatu, v novi tovarni z novimi stroji za stiskanje semena in v centru proizvodnje ricinovega semena. Vsi ti momenti so narekovali podjetju, da se loti resnih ukrepov: postopoma opustiti stiskanje ricinovega olja ter

•METALNA•

MARIBOR

TOVARNA TEŽKE
INVESTICIJSKE OPREME

Prekladalni mostovi tranzitnega žitnega silosa na Reki, ki jih je zgradila »Metalna« v Mariboru, s kapaciteto 400 t/h, sodijo med največje v Evropi

»Metalna« - Maribor je bila osnovana pred 43 leti in sodi danes med pomembne predstavnike jugoslovanske strojegradnje. Podjetje je v povojnih letih z udeležbo pri izgradnji številnih mostov, elektrarn, železarn ter rudniških, pristaniških in raznih industrijskih objektov mnogo doprineslo za razvoj jugoslovanskega gospodarstva. Dalo je na trg vrsto novih objektov, kot so gradbeni žerjavi, ladijski pokrovi in oprema za ladje, hladilne naprave, vrsto specialnih naprav za dviganje in transport, to je standardne pristaniške žerjave, raznovrstne transporterje za zunanji in notranji transport, žičnice vseh vrst in še vrsto drugih objektov.

Proizvodni program podjetja je precej obširen, saj vsebuje projektiranje, izdelavo in montažo industrijske opreme, mostov, jeklenih konstrukcij za visoke gradnje, dvigal in transportnih naprav, hidromehanske opreme, cevovodov, rezervoarjev in cistern, industrijskih hladilnih naprav, ladijskih pokrovov in opreme ter strojev za zaščito rastlin.

Letošnji plan predvideva znatno povečanje proizvodnje. Tako je predvideno, da bo podjetje letos izdelalo nad 17 tisoč ton razne opreme.

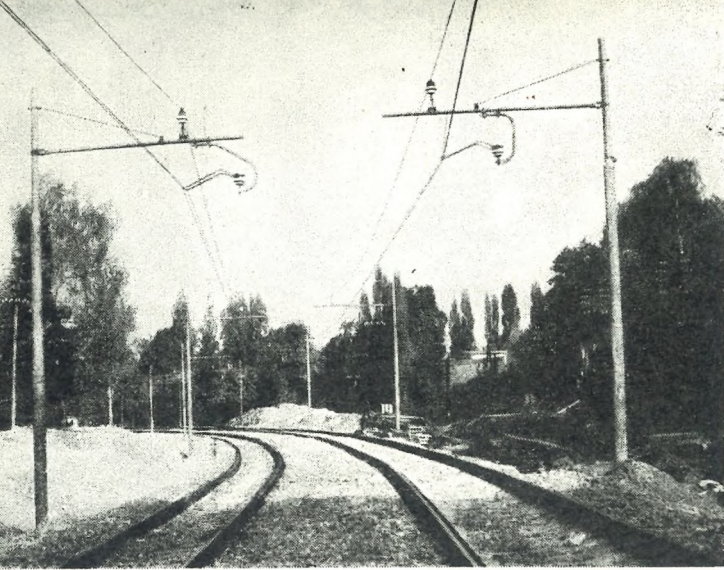
Hkrati s povečanjem proizvodnje pa podjetje iz leta v leto širi tudi svoje proizvodne obrate. Z novimi objekti in razširitvami dosedanjih tovarniških prostorov je podjetje lani dobilo okrog 5000 m² pokritih in sodobno opremljenih proizvodnih prostorov. Posebno pozornost posveča podjetje organizaciji tehnične kontrole, ki z modernimi aparati za raziskavo materiala med proizvodnjo in pred odpremo kontrolira

vsak izdelek. Svoje zmogljivosti je podjetje znatno povečalo tudi z ustanovitvijo novega obrata na Dolenjskem, kjer izdelujejo predvsem konstrukcije za visoke gradnje in druge enostavnejše objekte. Med pomembne novosti v podjetju štejemo tudi industrijsko-investicijski biro, ki prevzema projektiranje, izdelavo in montažo kompleksnih industrijskih objektov.

Lani za 1,822.500 dolarjev izvoza

Največji uspeh pri izvozu je doseglo podjetje lani, ko je četrtno svoje letne proizvodnje izvozilo v dežele Evrope, Azije in Afrike. Med izvoznimi objekti pa velja omeniti zlasti ogromni žerjav, ki ga je podjetje izdelalo za ladjedelnico GDYNIA na Poljskem. Ta žerjav, katerega nosilnost je 500 ton, ni samo največji, kar jih je podjetje doslej izdelalo, ampak je hkrati tudi največja tovrstna naprava v Evropi. Med pomembne dobave sodi tudi 23 zapornic za jez Matatila v Indiji. Indiji je podjetje dobavilo tudi transportne naprave in drugo opremo za koksarno Durgapur in 75-tonsko dvigalo za Hirakud Dam.

Iz leta v leto je vse večji tudi izvoz v afriške države. Za hidroelektrarno Tis Abai v Etiopiji je bila izdelana hidromehanska oprema in 780 metrov dolg cevovod. Raznovrstne konstrukcije za visoke gradnje je podjetje dobavilo cementarni v Adis Abebi. Za Gvinejo, Togo in Sirijo pa je podjetje izdelalo tri cevovode, medtem ko je za sistem za namakanje na Ceylonu dobavilo večje število zapornic. Razen v države Azije in Afrike pa je podjetje lani izvažalo tudi v zahodno Evropo in Avstrijo, Vzhodno Nemčijo in na Poljsko.

Jugoslovanske železnice

katerih osnovna dejavnost je prevoz potnikov in blaga, so bile organizirane kot javna služba na administrativni način s strogo centralizacijo. Z razvojem delavskega samoupravljanja pa je tudi pri Jugoslovanskih železnicah prišlo do sprememb in delavci so začeli sami upravljati in gospodariti na železnicah. Temu delavskemu samoupravljanju pa se je morala prilagoditi tudi organizacija na železnicah, tako da so formirali samostojne organizme, v katerih je lahko prišlo do izraza samostojno upravljanje in gospodarjenje po delovnih kolektivih ob ohranitvi enotnega tehnološkega procesa na celotnem omrežju Jugoslovanskih železnic. 1. julija 1960 se je formiralo Železniško transportno podjetje Ljubljana, ki je upravljalo z vsemi progami v Sloveniji in Istri.

Organizacijsko se je delilo na pet transportnih obratov s samostojnim obračunom dohodka. Razvoj samouprave pa je šel dalje. Prejšnji transportni obrati so se krepili in se z uveljavitvijo zakona o organizaciji Jugoslovanskih železnic 1. 1. 1961 osamosvojili v samostojna železniška transportna podjetja. Tako je iz prejšnjega obrata nastalo sedanje Železniško transportno podjetje Ljubljana, ki upravlja s progami od Jesenic oziroma Planice pa preko Ljubljane, Zidanega mosta do Dobove, vključno s progami Kranj—Tržič in Ljubljana—Kamnik. Razdeljeno je na tehnične sekcije — sekcija za vleko Ljubljana, sekciji za vzdrževanje prog Ljubljana in Jesenice, sekcija za vzdrževanje varnostnih in telekomunikacijskih naprav Ljubljana — ter tri prometne sekcije Ljubljana, Zalog, Zidani most. V sekcijah so še posamezne delovne enote, kot so nadzorništva v sekciji za vzdrževanje prog, ki nadzorujejo in vzdržujejo posamezne odsčke prog, v prometnih sekcijah postaje, v sekciji za vleko pa kurilniške podružnice ter enote vlečne službe in vzdrževalne službe.

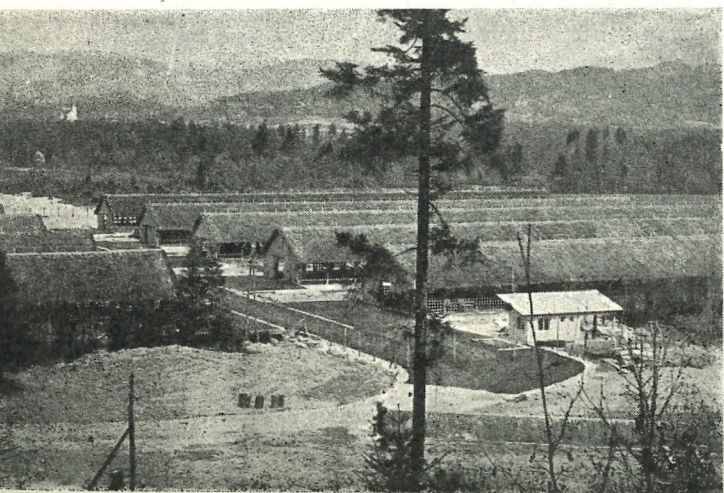
Delovni kolektiv upravlja in gospodari s pomočjo svojih organov samouprave, to so delavski sveti in upravni odbori sekcij ter delavski svet in upravni odbor podjetja. Prvi delavski svet podjetja je bil izvoljen 30. 3. 1961. Problemi, ki jih je obravnaval in reševal, niso bili lahki. Železnice spravi v korak z drugim gospodarskim razvojem v državi, pomeni do maksimuma izkoristiti vse sedanje kapacitete ob istočasni modernizaciji celotnega dela na železnicah. Zadoštili potrebam po prevozu blaga ne pomeni samo nabaviti nove železniške vozove, temveč tudi povečati cirkulacijo vozov in blaga, to se pravi hitrejšo obratovanje. To pa se lahko doseže samo s celotno modernizacijo železnic, kajti boljše poslovanje oziroma delo na železnici ni odvisno samo od hitrejših in sodobnejših lokomotiv, temveč tudi od proge, vgrajenih signalno-varnostnih naprav, sodobnih ranžirnih postaj itd. Te naloge, ki stojijo pred Železniškim transportnim podjetjem Ljubljana, so velike in čez noč ne bodo rešene, veliko delo pa bo opravljeno, ko bo končana elektrifikacija glavne proge Jesenice—Ljubljana in dalje proti Zagrebu, s katero so že začeli.

AGROKOMBINAT LJUBLJANA

Agrokombinat Ljubljana posluje od leta 1959 kot specializirano podjetje za pridobivanje mleka, mesa, plemenske živine in jajc za oskrbo domačega trga in za izvoz. Z uvajanjem sodobnih tehnoloških procesov prehajajo obrati v kombinatu na industrijski sistem proizvodnje. Danes ima Agrokombinat Ljubljana naslednje specializirane obrate:

- za proizvodnjo mleka: Zadobrova, Pšata, Vodice
- za proizvodnjo pitane goveda: Črnelo, Smlednik

Agrokombinat Ljubljana — obrat Črnelo

- za proizvodnjo plemenskih goved: Krumperk
- za proizvodnjo plemenskih in pitanih prašičev: Ihan
- za proizvodnjo jajc in brojlerjev: Duplica, Zalog
- za proizvodnjo krmnih in semenskih žit ter detelj: Mengeš
- za proizvodnjo krmnih mešanic in premiksov: Tovarna močnih krmil
- za projektiranje in izvajanje objektov kmetijske in živilske industrije.

Obseg letne proizvodnje:

8 milijonov kg mleka s 4% tolšče.
 4800 ton žive teže pitane goveda,
 900 glav plemenskih goved,
 2700 ton žive teže pitanih prašičev v l. 1963.
 5000 ton žive teže pitanih prašičev v l. 1964.
 8000 glav plemenskih svinj in merjascev.
 1 milijon kg žive teže brojlerjev.
 22 milijonov konzumnih in valilnih jajc v letu 1964.
 400 vagonov krmnih in semenskih žit,
 50.000 ton krmnih mešanic in premiksov v letu 1963.
 50.000 ton krmnih mešanic in premiksov v letu 1964.

V proizvodnji je zaposlenih okrog 1000 delavcev, od tega 59 z višjo in visoko ter 95 s srednješolsko strokovno izobrazbo.

Splošno gradbeno podjetje Grosuplje

čestlita k praznovanju

**dvajsetletnice kočevskega
zborá odposlancev
slovenskega naroda**

Hlev za sto glav goveje živine v Stični

Stanovanjski blok na Bičevju

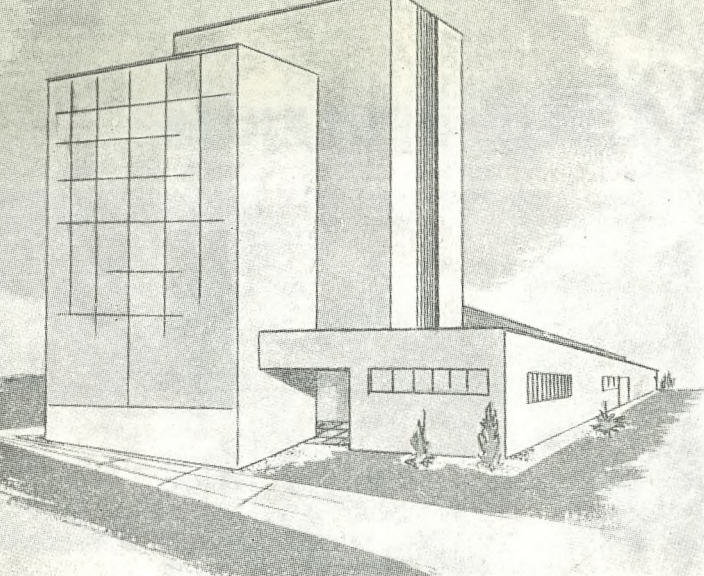

Stanovanjski blok v Ljubljani

Stanovanjski blok v Smoletovi ulici v Ljubljani

**Sporočamo tudi, da gradimo poleg raznih Investicijskih objektov
visokih in nizkih gradenj tudi večje število stanovanj (od garsonjer,
eno-, dvo-, tri- in štirisobnih) za trg na področju mest Ljubljane, Vrhnike
in Grosuplja**

Tovarna poliamidnih vlaken

v Mostah

Ob tem, ko so v Kemični tovarni Moste iskali rešitev za sedanjo zastarelo in neperspektivno proizvodnjo — tovarna že skoraj 60 let proizvaja glinico in nekatere aluminijeve soli — so prišli na originalno in dokaj smelo idejo: odločili so se za preusmeritev na popolnoma novo, a zelo perspektivno področje sintetičnih vlaken. Te vrste industriji smo pri nas do sedaj neupravičeno posvečali vse premalo pozornosti in kljub temu, da so nekatera popolnoma umetna vlakna našla med našimi tekstilnimi predelovalci navdušene potrošnike že pred poldrugim desetletjem (npr. nylon za nogavice), moramo še danes vsak kilogram te tekstilne surovine kupiti izven naših meja.

Sredi dokaj številne družine vlaken, ki jih po svetu dobivajo na umetni način iz kemikalij, so v Mostah izbrali skupino tako imenovanih poliamidnih vlaken.

Izmed dveh najbolj znanih tipov poliamidnih vlaken bodo v Kemični tovarni Moste proizvodili perlon, ki ga je leta 1938 izumil nemški kemik Paul Schlack in ki je našel

kmalu potem industrijske aplikacije širom po svetu. Danes srečujemo tovrstna vlakna na trgu pod najrazličnejšimi imeni, kot so npr. perlon, enkalon, lion, artation, grilon itd., čeprav gre v vseh primerih za enako kemijsko osnovo.

Oglejmo si na kratko, kako bo kemikom v novi mošćanski tovarni uspelo dobiti iz bele, soli podobne kemikalije lesketajočo se svilenost nit. Surovina je luskasta masa, ki so jo kemiki poimenovali kaprolaktam in jo dobijo iz premoga ali nafte. Spočetka jo bo treba še uvažati, ker domače proizvodnje, žal, še ni.

Bistvo tehnološke predelave kaprolaktama v perlon bomo razumeli le, če nekoliko pokukamo v strukturno sestavo elementarnih delov teh dveh snovi. Molekule kaprolaktama so obročaste tvorbe, ki jih sestavljajo atomi ogljika, vodika, dušika in kisika. Če takemu razmeroma velikemu atomskemu skupku dovajamo energijo, npr. v obliki toplote, se medatomske sile čedalje bolj rahlijo, dokler se obroči na najsihibejšem mestu končno ne prekinje — molekula se izravna v daljšo nitkasto tvorbo. Novi delci pa v masi drugih ne ostanejo radi sami, ampak se začno s prostimi konci med seboj povezovati v dolge verige (tudi po nekaj sto se jih lahko tako združi) — nastopi pojav, ki se strokovno imenuje polimerizacija.

Kako se odražajo omenjene spremembe v kemijski strukturi na zunanji lastnosti mas? Kaprolaktam se ob segrevanju najprej stali v razmeroma redko tekočino, ta pa se s potekom polimerizacije čedalje bolj gosti, dokler ne dobi končno konsistence podobne medu. To pa še ni vse. Če iz take goste mase potegnemo npr. mešalno paličko, se curek tokočine ne bo hotel prekiniti, ampak se bo razvlekel v dolgo nitko. In prav v tem je bistvo vse zadeve: prvotni gladko tekoči talini so dolge makromolekule, nastale pri procesu polimerizacije, dale možnost tvorbe niti, ki imajo potem ko se strdijo, odlične mehanske lastnosti.

V industrijski obliki postopek seveda ne bo šel tako enostavno, kot bi nam ga razložil kemik na osnovi svojih poskusov v laboratorijskih posodah. Tovarno bo sestavljala množica kompliciranih naprav (npr. talilniki, polimerizatorji, predilni stroji, navijalni, raztezalni, sukalni stroji itd.), ki bodo zapolnile kar štiri nastropja in ob številnih dodatkih, kompliciranih sinhronizacijah posameznih delovnih faz ter ob skrbnem delu visoko kvalificiranih delovnih rok omogočile iz kaprolaktama res dobiti bleščeče bele navitke sintetične svile.

Pot, ki so jo izbrali v Kemični tovarni Moste, je torej zahtevna, a mnogo obetajoča in nudi za prihodnost neslutene perspektive. Računajo, da bodo največ dve leti potem, ko bodo prihodno pomlad zastavili v zemljo prve lopate za novi obrat — ta bo stal na ozemlju dosedanjega letališča, približno v trikotu med Javnimi skladišči, obrati podjetja »Zitac« in novim loko-tovornim kolodvorom — naši tekstilci že lahko pletli in tkali prve izdelke iz domačega perlona.

Elektromedicina

je obrtno podjetje, ki opravlja svojo dejavnost v službi zdravstva že od leta 1945. Kot samostojno podjetje je bilo registrirano leta 1954 in kot tako posluje še danes.

Dejavnost podjetja je servis, remont, montaža in izdelava vsakovrstnih elektro- in elektronsko-medicinskih aparatov po individualnih željah potrošnikov, to je zdravstvenih ustanov. S to vrsto dejavnosti je podjetje edino v državi in je tudi perspektivni cilj njegovega dela ostati obrt z visoko kvalificiranim inženirskim in tehničnim kadrom, s katerim lahko sledi najnovejšim znanstvenim odkritjem na področju elektromedicinske tehnike v svetu.

S tem, da podjetje izdeluje medicinske aparature, ki bi jih morali sicer uvažati in opravljati servis za aparature svetovnih znamk kot Siemens, Philips, razne vzhodnonemške firme itd., opravlja pionirsko delo na tem področju. Tesno sodelovanje s tehničnimi in medicinskimi inštituti ter njihovimi vrhunskimi strokovnjaki omogoča stalno izpopolnjevanje kadra, kakor tudi njihovih izdelkov. Tako izdeluje podjetje že več kot 60 elektromedicinskih aparatov in jih daje na razpolago službi zdravstva in to od enostavnih dezinfekcijskih pripomočkov, rentgenskih aparatov pa do vrhunskega elektronskega mikroskopa, s katerim je mogoče doseči tudi 400.000-kratno povečavo, izdelanega skupno z laboratorijem za elektronsko mikroskopijo Fakultete za elektrotehniko v Ljubljani.

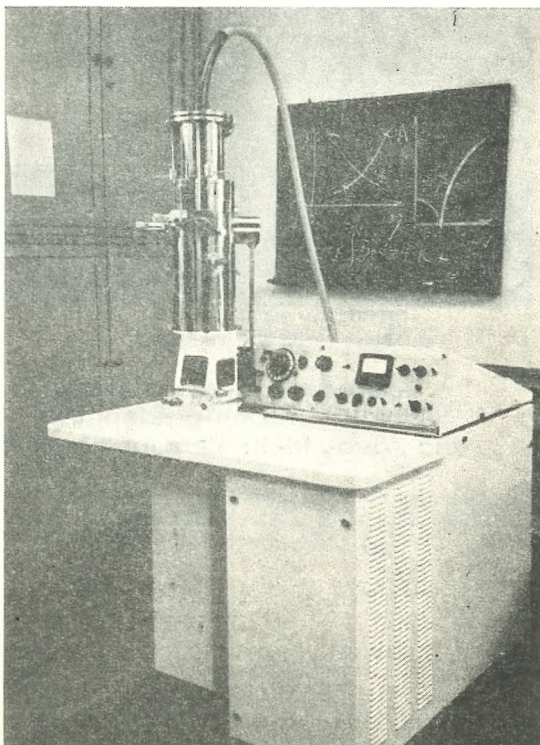
Če pogledamo razvoj podjetja, ki je ustvarilo v letu 1952 4 milijone prometa z 12 člani kolektiva in leta 1962 z 82 člani kolektiva 200 milijonov prometa, vidimo, da je organska rast pravilna, ker upošteva istočasno poglobljanje strokovnosti kot zaposlovanje strokovnjakov in sorazmerno zvišan promet. Slabi prostori so trenutno največja ovira nadaljnjemu razvoju, ki bo z novimi gradnjami hitro napredoval.

Vsekakor ho perspektivni 7-letni plan odstranil tudi to oviro za nadaljnjo rast podjetja, katerega obseg strokovnega dela zajema poleg Slovenije že večji del sosednje hrvatske republike pa tudi druge republike vedno česče ključne strokovnjake podjetja. Permanenčna servisna vzdrževalna in oskrbovalna služba tako v Sloveniji kot v drugih republikah je cilj podjetja. Z organizacijo združenih obrtnih dejavnosti v podjetju, ki jih je po strokovnosti že sedaj 16, bo mogoče doseči v novih ustreznih prostorih perspektivni razvoj, ki

bo zadovoljil vse potrebe naše zdravstvene službe tako v uslužnostnem kot prototipno razvojnem delu dragocenih medicinskih aparatov.

Pri razmeroma kompliciranem sestavu dejavnosti in istočasnem preprečevanju zdravju škodljivih posledic pri samem delu, kot je npr. rentgensko žarčenje, nitrolaki, živorebrni hlapi, kisline, lužine, varjenje itd. bo mogoče v ustreznih prostorih in s precizno organizacijo dela doseči tako zaželen kot potreben cilj — mali kombinat vseh obrtnih dejavnosti za potrebe zdravstvene službe. Tovrstna dejavnost bo lahko zadovoljila še tako zahtevne želje zdravstvenih ustanov, pa naj bo glede popravil ali pa izdelave novih aparatov.

Elektronski mikroskop na Imunološkem zavodu v Zagrebu

Energetska osnova za industrializacijo mesta Ljubljane

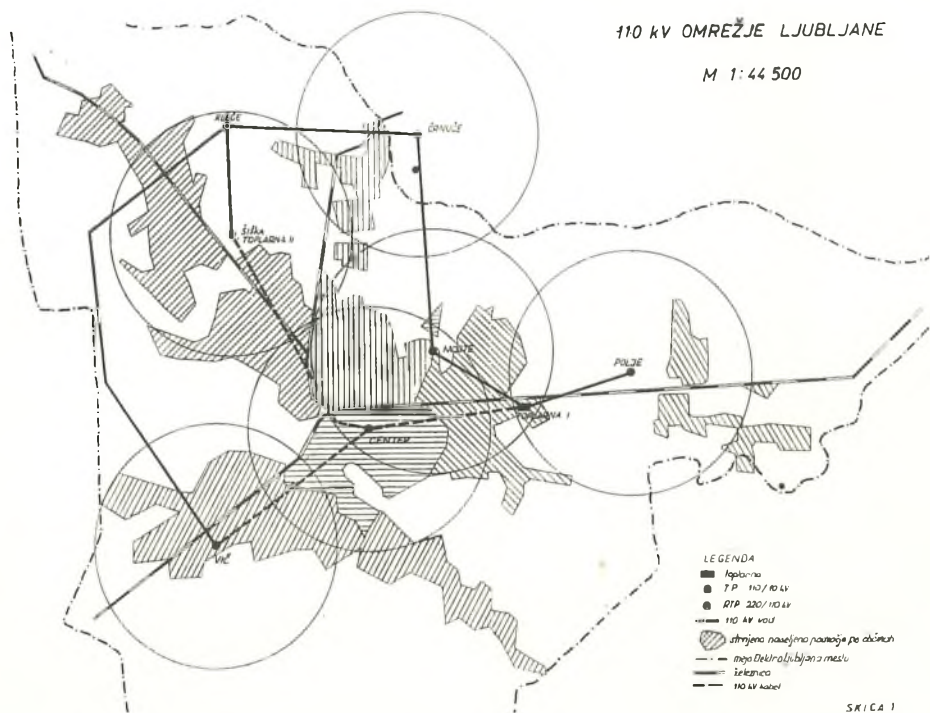
Čeprav je Ljubljana največje slovensko mesto, je vendar med vsemi večjimi mesti najmanj industrializirana. Zaradi tega so tudi dohodki ljubljanskih občin manjši od dohodkov občin v drugih mestih. To pa zavira normalni gospodarski in urbanistični razvoj mesta. Že urejevanje prometnih problemov in povečanje šolskih kapacitet tako izčrpa gospodarske zmogljivosti mesta, da močno trpi razvoj drugih kulturnih ustanov in trgovine pa tudi reševanje splošnih urbanističnih problemov.

Zato je skrajni čas, da so se odgovorni faktorji v mestu in naši republiki odločno zavzeli za industrializacijo Ljubljane. Ta

in Elektroištituta podrobno in temeljito proučili današnjo preskrbo mesta Ljubljana z električno energijo in našli najustrežnejšo rešitev bodočega napajanja mestnih področij z energijo.

Ljubljano napajata danes z električno energijo dve razdelilni transformatorski postaji Kleče in Črnuče, ki transformirata iz skupnega republiškega 110 kV omrežja električno energijo v moči 65 MVA na napetosti 35 kV in 10 kV. To energijo prenašajo v posamezna področja mesta 35 kV in 10 kV dalinovodi ter kabli.

Poraba pri 165.000 Ljubljčanin je v letu 1962 dosegla 1440 kWh na prebivalca.

odločitev je zgodovinsko pomemben korak
v življenju našega mesta.

Izvedba te odločitve zahteva številne predhodne, medsebojno uskladene podrobne analize vseh tvornih faktorjev. Prav gotovo je med najvažnejšimi ureditev energetske osnove za uspešen razvoj, pospešeno industrializacijo in urbanistično ureditev Ljubljane.

Strokovnjaki Elektrogospodarske skupnosti Slovenije, Elektroprenosa in Elektro-Ljubljane so skupno s strokovnjaki republiškega Elektroenergetskega inšpektorata

Poraba se je v letih od 1950 do 1962 potrojila. Poleg tega pa dobiva Litostroj še posebej energijo iz Kleč v moči do 9 MVA.

Po statističnih podatkih je v Ljubljani naravnega prirastka prebivalstva okoli 1 ‰, hkrati pa se vsako leto doseli na mestno področje do 4000 prebivalcev, tako da lahko računamo z letnim prirastkom okoli 5000 ljudi. To kaže, da bo po 20 letih v Ljubljani že okoli 265.000 ljudi. Če pa upoštevamo še večji razmah industrije, lahko računamo v Ljubljani leta 1985 na okoli 300.000 ljudi.

Po analizah dosedanje porabe električne energije tako pri samih prebivalcih kot pri industriji in upoštevajoč porast prebivalstva, novo industrijo na področju današnjega letališča, razširitev Litostroja in Iskre in graditev Trga revolucije, ugotavljamo, da bo poraba električne energije v letu 1970 2,2-krat večja od letošnje (od 270,1 na 591 GWh), v letu 1980 pa bo poraba že petkrat večja (1350 GWh). V enakih odnosih bodo tudi obremenitve elektrogospodarskih naprav (315 MVA v letu 1980). Glede na to, da urbanistični načrti predvidevajo širjenje in zgoščevanje mesta ob današnjih cestah vpadnicah, računamo na vseh področjih mesta praktično na enako gostoto in porast v porabi električne energije v kategoriji maloodjema. Industrija bo močno dvignila porabo na področjih Most in Šiške; skladna zazidava poslovnega centra Ljubljane bo povečala odjem tudi v centru mesta.

Takih velikih količin energije in takih obremenitev nikakor ne bi mogli obvladati iz današnjih dveh postaj v Klečah in Črnučah in po razmeroma šibkem omrežju 35 kV in 10 kV kablov po mestu. V prvi vrsti je treba poskrbeti za dotok ali proizvodnjo električne energije na področju same Ljubljane, zato so začeli graditi toplotarno v Ljubljani, ki bo dajala 350 do 400 GWh letno, drugo energijo naj bi dajale nove elektrarne na Dravi, Savi in Soči in termoelektrarni Trbovlje in Šoštanj.

V drugi vrsti pa je treba razpeljati vso energijo po mestu v posamezna področja gostejšega konsuma in jo tu transformirati na distribucijsko napetost 10 kV. Razvod te energije je predviden z napetostjo 110 kV z daljnovodi visoke napetosti do samih mestnih meja in dalje s kabli 110 kV po samem mestu. Le s to napetostjo je mogoče gospodarno prenesti energijo do samih centrov porabe, da ne bi utrpeli prevelikih izgub in ne uporabili preveč dragocenih kablov. Pomembno pri tem je tudi dejstvo, da s tem dosežemo dolgoročno rešitev celotnega problema, ne da bi stalno dodajali nove in nove kable nižjih napetosti in z njimi motili organizirano urbanistično urejanje mesta, obenem pa trošili

ogromna finančna sredstva za kable in naprave ter za prekopavanje cest.

Daljnovodno in kabelsko omrežje 110 kV za preskrbo Ljubljane je predlagano tako, da izhajajoč iz glavne razdelilne postaje Kleče vključuje v zanko postajo Črnuče, postajo Moste, toplotarno I., postajo Center in postajo Šiška. Od postaje Center je predviden kabel do postaje na Viču, odtod pa daljnovod 110 kV do Kleč. Za industrijo v okolici Polja bo šel poseben daljnovod iz toplotarne I. do postaje Polje. Vse to kaže zgornja skica. Celotno omrežje bomo zgradili v etapah. Danes je v gradnji toplotarna I. in daljnovod do nje iz postaje Črnuče, v naslednjem letu pa bo zgrajena postaja Center ter s 110 kV kablom povezana s toplotarno. Celotno opisano omrežje bo zgrajeno do l. 1970 s tem, da bodo imele transformatorske postaje 110/10 kV moč po 20 MVA, v etapah se bo njihova moč povečavala še po 20 MVA z dodatnimi transformatorji.

Stroški za tako rešitev problema o preskrbi Ljubljane z električno energijo do leta 1970 so ocenjeni na 1.550.000.000 dinarjev in so vključeni v plan Elektrogospodarske skupnosti Slovenije. Sredstva za izvedbo tega plana bo prispevalo Elektrogospodarstvo iz svojih fondov in Splošna gospodarska banka v Ljubljani, razvod transformirane 10 kV energije pa bo financiralo distribucijsko podjetje Elektro - Ljubljana. Glede na to, da je Elektrogospodarstvo sposobno za izvedbo svojega plana zbrati le do največ 30 % sredstev, pade veliko breme na Splošno gospod. banko, ki bo težko zbrala ostala potrebna sredstva spričo potreb naše industrije in vsega gospodarstva.

Upoštevajoč dejstvo, da današnje omrežje za preskrbo Ljubljane z električno energijo lahko prenese samo še obremenitve letošnjega leta in nastopajoče zime, je treba problem sredstev za opisano energetskega osnovno Ljubljane obravnavati zelo resno.

Pričakujemo, da bodo vsi tisti činitelji, ki so odgovorni za nadaljnji razvoj Ljubljane, učinkovito podprli naše napore za pridobitev finančnih sredstev, mi pa bomo ukrenili vse, da bomo dobljena sredstva uporabili čim gospodarnejše za preskrbo Ljubljane z električno energijo.

Perspektivna poraba električne energije v Ljubljani v GWh

	1965	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1975	1980
Maloodjem	149	170	194	217	243	267,5	294	324	321	740
Veleodjem	90	101	113	126,5	142	159	178	199	320	454
Poraba	239	271	307	343,5	385	426,5	472	523	841	1194
Izgube	31,1	35,2	40	44,6	50	55,4	61,4	68	110	150
Skupno	270,1	306,2	347	388,1	435	481,9	533,4	591	951	1344
Konica MW	64	72	81,6	91,4	102	113,6	125	139	224	315

KEMIJA-IMPEX

IZVOZ — UVOZ

LJUBLJANA

Titova 25

POB 418/VIII

Telefon: 33-266 (8 vodov)

Telegram: Kemimpex Ljubljana

Telex: Kemimpex, Ljb 03-177

IZVAŽA:

kemične izdelke (kalcijev karbid, tekoči klor, živo-srebrni oksid, svinčeni minij, cinkovo belilo, vodikov peroksid, kalcijev cianamid, polivinilacetat, cinksulfat, cinkoxitettrakromat, sredstva za zaščito rastlin itd.)

plastične mase (penasta plast. masa, poliestrske ron-dele za izdelavo gumbov, melaminske plošče za oblogo pohištva itd.)

tekstilna in usnjarska pomožna sredstva

papir, kartone in lepenke

steklo, porcelan in keramiko (steklenice, razsvetljavno steklo itd.)

bentonit

UVAŽA:

kemične izdelke, anilinske barve, tekstilna in usnjarska pomožna sredstva, naravni in sintetični kavčuk, plastične mase

porcelan, specialne papirje itd.

PODJETJE ČESTITA K 20-LETNICI KOČEVSKEGA ZBORA

ODPOSILANCEV SLOVENSKEGA NARODA

KOMUNALNO PODJETJE

»Snaga«

LJUBLJANA

Za vzdrževanje javne higiene v Ljubljani skrbi komunalno podjetje SNAGA. Njegova dejavnost se je pričela že pred drugo svetovno vojno s skromnimi začetki in velikimi težavami v bivši mestni pristavi. Tedaj je bila konjska vprega glavni faktor za odvoz smeti in odpadkov. Po osvoboditvi je kmalu prešla SNAGA na specialna motorna vozila za odvoz smeti, za izpiranje cest itd. Danes zaposluje SNAGA okoli 300 delavcev. Podjetje doživlja tako rekoč iz dneva v dan vse večjo rast. Kmalu bo treba opustiti klasični način čiščenja ulic in preiti na mehanizacijo. Treba bo začeti s predelovanjem odpadkov v kompost, ker podjetje kmalu ne bo imelo več kam odlagati smeti. Predelovanje odpadkov v kompost bo torej spet ena izmed novih nalog komunalnega podjetja SNAGA.

SKUPŠČINA OKRAJA MARIBOR

čestita

vsemu

delovnemu

ljudstvu

K DNEVU REPUBLIKE

29. NOVEMBRU

NARODNA BANKA JUGOSLAVIJE CENTRALA V LJUBLJANI

- izvajamo smernice splošne kreditne politike
- emitiramo denar
- kreditiramo poslovne banke
- opravljamo plačilni promet v državi in s tujino

N
B

PODJETJE

Ljubljanske mlekarne

s svojimi obrati

vam nudi sveže pasterizirano mleko in kvalitetne mlečne izdelke. Kupujte naše izdelke v naših poslovalnicah!

Želimo vam tudi srečno in uspeha polno novo leto!

VELETRGOVINA

mercator

LJUBLJANA, ASKERČEVA 3

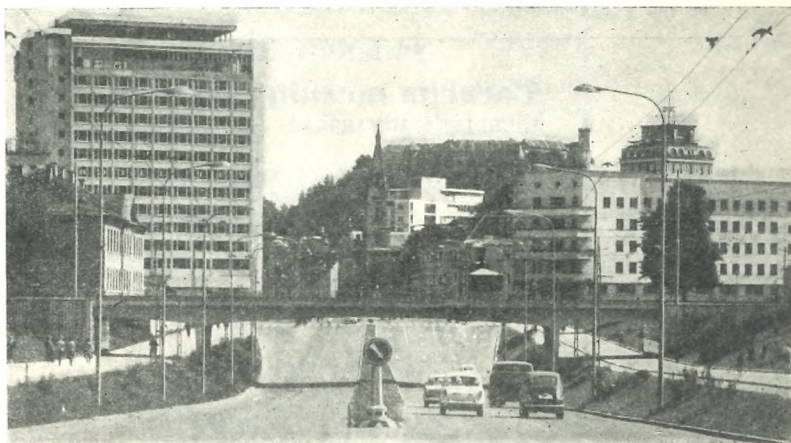
Cestitke vsem delovnim ljudem za 29. november

V prodajalnah svojih poslovnih enot »Emona«, »Grmada«, »Hrana«, »Rožnik«, »Specerija« iz Ljubljane, »Jelka« iz Gornjega grada, »Litija« iz Litije, »Logatec« iz Logatca, »Polje« iz Polja pri Ljubljani, »Straža« iz Straže pri Novem mestu, vam nudi vse specerijsko in kolonialno blago, gospodinske potrebščine ter vse drugo blago.

HOTEL LEV v Ljubljani pred dograditvijo

Kmalu bodo dogradili in odprli za prve obiskovalce novi hotel v Ljubljani, ki se bo s svojo moderno notranjo in zunanjo ureditvijo uvrstil med najsodobnejše hotelske objekte v naši državi. ■ Lega hotela LEV je zelo ugodna: leži ob glavni vpadnici iz Gorenjske, Villach—Klagenfurt ter iz zahodne strani Trst, Koper in Rijeka. ■ Hotel LEV je A kategorije. Nudil pa bo: 90 enoposteljnih sob s kopalnico oziroma prho ter privatnim WC; 119 dvoposteljnih sob s kopalnico oziroma prho ter privatnim WC; apartmaji (televizor, radio, teleprinter, hladilnik); v sobah tudi priključke za teleprinter, radio in televizijo. Mogoča povezava sob za večje družine; postelje s podaljškom — otroške postelje; centralno gretje; poslovne sobe — klubske sobe; banketne — svečane in konferenčne dvorane. ■ Moderna kuhinja z domačimi in inozemskimi specialitetami — restavracija — dancing kavarana — terasa restavracije — terasa kavarne — snack-bar — umetniški program — domače in uvožene pijače — skupno število sedežev 900. ■ Razgledna terasa — terasa za sončenje — frizerski salon — čitalnica — menjalnica — informacijska služba — posebni aranžmaji za turistične izlete. ■ Posredovanje in nabava voznic, vstopnic, dovoljenj za lov, ribolov itd. ■ Pristajališče za helikopterje — podzemne garaže — parkirni prostor — lastni avtomobilski servis — manjša popravila. ■ Boksi za pse — hladilnica za divjačino. ■ V celotnem obratu hotela LEV bodo le prvovrstne usluge.

Odmaknjen je:

- 200 m od mestnega parka »Tivoli« s športnim parkom inž. Stanka Bloudka (tenis in umetno drsališče);
- 500 m od centra mesta;
- 600 m od železniške ter avtobusne postaje.

Komunalna banka

LJUBLJANA, ŠUBICEVA 2

in njene poslovne enote

LJUBLJANA: Celovška c. 99

Titova c. 55

Tržaška c. 56

Vide Pregarčeve 8

Mestna hranilnica ljubljanska

ČOPOVA ULICA

DOMŽALE, GROSUPLJE, KOČEVJE,
LITIJA, LOGATEC, MEDVODE, RAKEK,
VRHNIKA, ZAGORJE

- sprejemajo hranilne vloge vseh vrst in jih obrestujejo od 5 do 6 %. Vloge so varno in tajno naložene. Varčevalci, ki imajo na svoji hranilni knjižici vsaj 25.000 din, so zavarovani za nezgodno smrt za 100.000 din, če pa to vlogo vežejo na odpovedni rok najmanj 12 mesecev, so zavarovani tudi za nezgodno invalidnost do 200.000 din
- vodijo tekoče in žiro račune
- dajejo potrošniška posojila

Slovenija vino

Ljubljana, Frankopanska 11

Izredno kvaliteto vin

SLOVIN

potrjujejo številna priznanja
na mednarodnih vinskih
razstavah

SLOVIN SLOVIN SLOVIN

Tovarna kemičnih izdelkov **ARBO**
PODGRAD - LJUBLJANA, Telefon 583-166
izdeluje: *naftenate*: svinčev, cinkov, mangan,
kalcijev, kobalt, bakrov in železov,
detergente: META za čiščenje v prehrabeni industriji
(META-2, META-3, META-4, META-P in META-K)
Impregnacijska sredstva (ARBOCID, FERINIT)
Cenjenim strankam se priporočamo

Tovarna mesnih izdelkov
LJUBLJANA, MESARSKA 1
čestita
k 20-letnici KOČEVSKEGA ZBORA
ODPOSLANCEV
SLOVENSKEGA NARODA

PODJETJE
ZA PTT PROMET
MARIBOR

nudi poštne, telegrafske
in telefonske usluge

Železarna Štore
ŠTORE PRI CELJU

telefon 31-71 do 75 Celje in Štore 1,
teleprinter 034-18

proizvaja

SUROVO ŽELEZO: belo, sivo, hematitno in
specialnih kvalitet

SM JEKLA: kvalitetna ogljikova, plemenita
ogljikova, kvalitetna nizko legirana, ple-
menita nizko legirana in jekla za vzme-
tj vseh vrst

*Vsa prednja jekla izdelujemo v toplo
valjanih profilih: okroglo, kvadratno, 6
in 8-oglati, ploščati, specialne profile po
posebnih naročilih*

LITOŽELEZNE VALJE: za potrebe črne in
barvaste metalurgije, industrijo gume,
papirja in mlinsko industrijo

KOKILE: vseh vrst in tež
LITOŽELEZNE VODOVODNE CEVI

CEVOVODE za ladjedelnštvo — tankerje

STROJNO LITINO do kosovne teže 15 ton v
vseh kvalitetah po JUS, modificirano
litino, nodularno KGR litino, ki se od-
likuje z zelo visokimi mehanskimi kva-
litetami, proti ognju in proti kislinam
odporno litino

SAMOTNI MATERIAL: opako standardnih
oblik in oblik po zahtevah naročnikov
ter malto v kvalitetah SK 34 in več.

Zahtevajte katalog naših proizvodov!

Gozdno gospodarstvo Maribor

z

GOZDNIMI OBRATI: Ruše, Lovrenc na Po-
horju, Podvelka, Slovenska Bistrica in
Oplotnica

OBRATOM ZA GRADNJE

OBRATOM ZA UREJANJE GOZDOV in

OBRATOM ZA LOV IN RIBOLOV

ureja, neguje, vzgaja in gospodari z gozdovi
SLP, samostojno gradi gozdne komunikacije
in gozdarske stavbe, urejuje lovišče na Po-
horju, goji divjad in izvaja lovski in ribo-
lovni turizem.

»FARMIS«

OBRAT LEK. LJUBLJANA

izdeluje:

tablete, dražeje, injekcije, solucije,
anorganske soli, sredstva za narko-
zo, ekstrakte, alkaloidne in razne sin-
tetske proizvode.

OSKRBUJEMO DOMAČE
TRŽIŠČE

UVAŽAMO IN IZVAŽAMO:

IZDELKE ČRNE METALURGIJE
KOVINSKE IZDELKE
TEHNIČNO BLAGO
REZERVNE DELE
STROJE IN ORODJE

OPREMO ZA INDUSTRIJO
INSTALACIJSKI MATERIAL

Metalka

LJUBLJANA

Trgovine:

TITOVA 24
GOSPOSVETSKA 4

Novi trgovini

STRITARJEVA 7
DALMATINOVA 2

Elektroobnova LJUBLJANA - POLJE

Telefon 583-234

opravlja vse vrste elektroinstalacij na novih gradnjah in adaptacijah stanovanjskih in industrijskih objektov ter elektro-servisno službo. Kolektiv se priporoča.

Istočasno čestitamo k 20-letnici Kočevskega zbora odposlancev slovenskega naroda

Tovarna dokumentnega in kartnega papirja RADEČE PRI ZIDANEM MOSTU

Telefonska številka: Radeče 81-950, 81-951

Tekoči račun pri NB Celje 603-11-1-1030

Brzjavi: Papirnica Radeče

Železniška postaja: Zidani most

Proizvaja:

Vse vrste brezlesnih papirjev in kartonov, specialne papirje, surovi heliografski in foto papir, paus papir, kartografski, specialni risalni »Radeče«, papirje za filtre itd.

Izdeluje:

Vse vrste kartic za luknjanje v standardni velikosti in tisku. Po želji izdeluje kartice v posebnem tisku v rdeči, modri ali sivi barvi.

Istočasno čestitamo k 20-letnici Kočevskega zbora odposlancev slovenskega naroda

K 20-LETNICI KOČEVSKEGA ZBORA ODPOSLANCEV SLOVENSKEGA NARODA

čestita

KOLEKTIV

**LESNE
INDUSTRIJE
LITIJA**

Papirografika

LJUBLJANA, RESLIJEVA 50

TRGOVINA S PAPIRJEM IN GRAFIČNIMI
POTREBŠČINAMI NA VELIKO

*Oskrbuje grafično industrijo s potrebnim
materialom*

RUDNIK RJAVEGA PREMOGA

TRBOVLJE-H RASTNIK

proizvaja

vse vrste kvalitetnega

rjavega premoga,

s svojim oddelkom

za specialna rudarska dela

pa izvaja razna rudarska

dela po vsej državi

RUDNIK RJAVEGA PREMOGA

PODJETJA, USTANOVE, HIŠNI SVETI

PODJETJE

SNAGA

LJUBLJANA, POVŠETOVA C. 12

Telefon: 36-925

je razširilo dejavnost in prevzema
vsa naročila tudi za:

- čiščenje vseh vrst oken
- čiščenje obratnih in drugih poslovnih prostorov
- čiščenje vseh vrst podov (iz terazzo ploščic, parketa in vseh vrst plastičnih mas)
- čiščenje sanitarij (kopalnic in stranišč)

Črevarna

LJUBLJANA, POLJANSKA CESTA 95
Telefon 56-003 izvoz — uvoz

Industrija naravnih in umetnih črev. Parna topilnica
loja. Svojim cenjenim odjemalcem se priporočamo še
v naprej in jim istočasno želimo srečno in uspešno
polno novo leto!

KOVINSKA INDUSTRIJA IG PRI LJUBLJANI

Kovinska embalaža:

sodi za prehrabeno in kemično industrijo,
hoboki s patentnimi in navadnimi zapirachi, za
prehrabeno in kemično industrijo,
hobni za razne smole itd.,
»Color« kante,
kante s patentnimi izlivi.

Poljedelski stroji:

brzoparilniki — elevatorji (puhalniki) za seno
in slamo — cisterne za gnojnico — črpalke za
gnojnico

Galvanske naprave — Kovinska galanterija

LJUBLJANA, CELOVSKA C. 258

izdeluje

jadralna in motorna letala,
letalsko opremo in predmete
iz kovine, plastike, lesa

AVTOMEHANIKA

LJUBLJANA

SAMOVA CESTA 14
Telefon 37-429

generalno obnavlja motorje, avtomobile in po naro-
čilu izdeluje avtomobilsko kleparska in ličarska dela

Servis: za: PRETIS, BMW in TRIUMPH

Cenjenim strankam se vljudno priporočamo!

OPREMLJATE SVOJE STANOVANJE ALI POSLOVNE PROSTORE?

Potem zavrtite naslednje telefonske številke:

Ljubljana	20-152, 31-008, 20-021	Rijeka	23-878
Celje	22-53	Zagreb	33-483
Maribor	36-11	Beograd	623-067

Nato pa obiščite še naše razstavne in prodajne prostore v naslednjih krajih:

LJUBLJANA, KIDRIČEVA 1
LJUBLJANA, TITOVA 50, Gospodarsko razstavišče (non-stop od 7. do 20. ure)
CELJE, ZIDANŠKOVA 15
MARIBOR, PARTIZANSKA 42
ZAGREB, TRG JOŽE VLAHOVIČA 4
BEOGRAD, VUKA KARADŽIĆA 8

Tam si boste lahko ogledali pestro izbiro kvalitetnega pohištva slovenske
pohištvene industrije, poleg tega pa si boste lahko na istem mestu izbrali ustre-
zajoče preproge, zavese in svetilke.

Naši arhitekti vam bodo pomagali pri izbini in opremi s strokovnimi nasveti.

Istočasno obveščamo vse naše kupce in poslovne prijatelje, da se je naša
direkcija za notranji trg preselila na Miklošičevo c. 4 (pritličje levo), tel. 20-021.
telex 03-138.

Pomnite — pojem kvalitete je:

SK — POHIŠTVO PRI PODJETJU **Slovenijales-Kooperativa**

podjetje za izvoz, uvoz in notranji trg lesa in lesnih izdelkov

LJUBLJANA — BEETHOVNOVA 11

SPECIALIZIRANO
TRGOVSKO, IZVOZNO-
UVOZNO PODJETJE
Z ELEKTROTEHNIČNIM
MATERIALOM

Ljubljana, Titova I/II

Telefon: h. c. Titova 37-058, 37-059
direktor 30-371
h. c. Dolničarjeva 36-638, 36-677

d o b a v l j a :

z domačega trga

vso elektrotehnično opremo in
ves elektrotehnični material;

iz uvoza

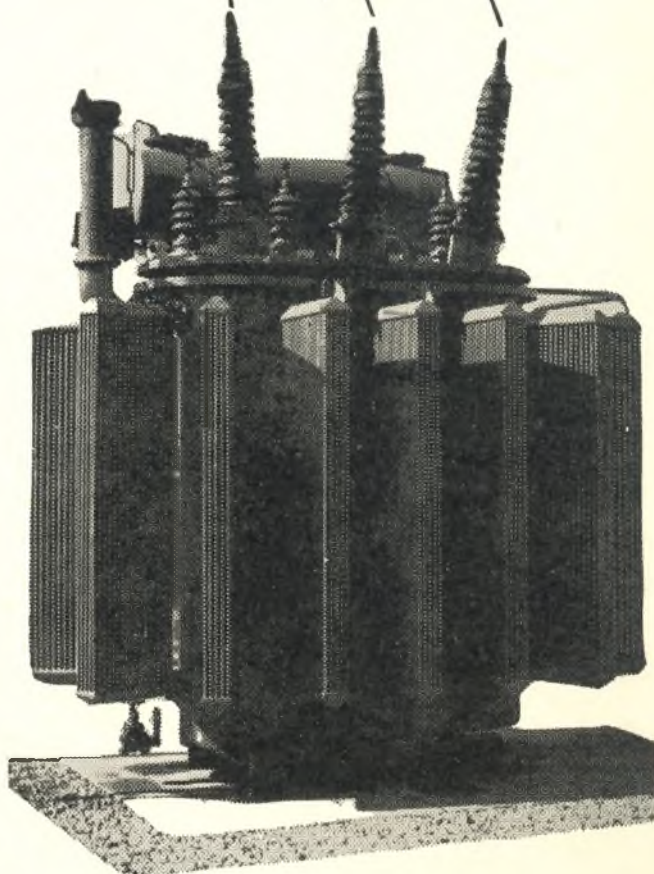
vso opremo za elektro-
energetske naprave in ves
elektrotehnični material;

iz v a ž a

ves elektrotehnični material in
opremo

Cene konkurenčne

*Postrežemo solidno
v vaše zadovoljstvo*

Centralno skladišče v Črnučah, telefon 382-172, 382-248

KOVINSKO PREDELOVALNA INDUSTRIJA | EMBALAŽA | AVTOOPREMA

SATURNUS

LJUBLJANA

KOVINSKO PREDELOVALNA INDUSTRIJA | EMBALAŽA | AVTOOPREMA

KOVINSKO PREDELOVALNA INDUSTRIJA | EMBALAŽA | AVTOOPREMA

Proizvaja:

Raznovrstno pločevinasto embalažo za prehrabeno, kemično in farmacevtsko industrijo iz črne, bele in alupločevine. Artikle široke potrošnje: kuhinjske škatle, pladnje, igrače, razpršilce itd. Dele za avtomobile in kolesa: žaromete vseh vrst in svetilke, zgoščevalke, avtoogledala, žaromete, zvonce in zgoščevalke za kolesa. Elektrotermične aparate: kuhalnike, peči in kaloriferje. Litografirane plošče ter eloksirane napisne ploščice